

KÖZELMÚLT

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

Tartalomjegyzék

Antal Judit

Marokkó a nagyhatalmi érdekek keresztüzében a 19–20. század fordulóján
osztrák–magyar diplomáciai jelentések tükrében 3

Kalmár Zoltán

Andrássy Gyula politikai emlékezete 25

Czetz Balázs – Szűts István Gergely

Villani: egy elfeledett diplomata testvérpár 35

Bene Krisztián

A francia Ellenállás szerepe a második világháborúban 46

Somogyvári Lajos

Közvélemény és (oktatás)politikai döntéshozatal a szocialista Magyar-
országon: egy társadalmi vita tanulságai 1960 őszéről 60

Polyák Petra

A keletnémet egyetemi ellenállás kutatása és emlékezete Németországban .. 74

Navracsics Tibor

Párizstól Lisszabonig: az Európai Bizottság első ötven éve 87

KÖZELMÚLT

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

Megjelenés ideje: évente 2 alkalom

Főszerkesztők:

Ferwagner Péter Ákos (Ph.D.), Kalmár Zoltán (Ph.D., Dr. habil.)

Szerkesztőbizottság tagjai:

*Bene Krisztián (Ph.D., Dr. habil.), J. Nagy László (DSc.),
Navracsics Tibor (Ph.D.), Szűts István Gergely (Ph.D.)*

Technikai szerkesztő:

Annus Gábor

Kiadó:

Pannon Egyetem Modern Filológiai és Társadalomtudományi Kar

A szerkesztőség címe:

8200 Veszprém, Egyetem u. 10.

E-mail címe:

kalmar.zoltan@mftk.uni-pannon.hu

Terjesztési forma: online

Honlap:

www.kozelmult.hu

ISSN 2631-0732

Marokkó a nagyhatalmi érdekek keresztüzében a 19–20. század fordulóján osztrák–magyar diplomáciai jelentések tükrében

Marokkó a 19–20. század fordulóján francia befolyás alá került. E folyamat rövid – alig négy-éves – időszaka több okból is figyelemreméltó. Egyrészt Marokkó volt az az önálló államisággal rendelkező észak-afrikai terület, amely az európai gyarmatosítókkal szemben a felosztásra irányuló törekvéseknek sokáig ellenállt. Másrészt igazolásra vár az a feltevés, hogy a szultanátus sorsa nem az algecirasi vagy a madridi konferenciákon dőlt el, hanem jóval korábban világossá vált a nagyhatalmak előtt: a francia befolyás már a század legelején kétségbevonhatatlan.

Nemcsak a nagyhatalmi versengés bemutatása a cél. A Tangerben székelő osztrák–magyar diplomáciai képviselő életének, tevékenységének rekonstruálására is törekszem. Tekintettel arra, hogy a témában már született önálló tanulmány,¹ ezért nem foglalkozom a tangeri külképviselet kiépítésének történetével, az Osztrák–Magyar Monarchia és Marokkó kapcsolataival. Céloom inkább annak bemutatása, hogy a századfordulón a követség hogyan működött, illetve a valóságban milyen szinten kellett képviselni a dualista állam érdekeit. Ehhez a bécsi közös külügyi levéltári források (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, HHStA) szolgáltak, amelynek adminisztratív anyagai (Administrative Registratur) kerültek feldolgozásra. Az általános helyzetkép bemutatása után térek rá Marokkó és a nagyhatalmak, kiemelten Franciaország (és Nagy-Britannia) – a szultanátus teljes európai befolyás alá vonásában játszott – szerepére. A bécsi külügyi levéltár politikai iratanyagának (Politisches Archiv) feldolgozása segített annak bizonyításában, hogy az arab ország sorsa gyakorlatilag 1903-ra megpecsételődött. Ebben szerepe volt Franciaország ügyes diplomáciai lépéseinek, amelyekkel kihasználta Anglia lekötöttségét Dél-Afrikában (második angol–búr háború), majd annak befejeződése után taktikát váltva képes volt Angliát a kooperáció irányába terelni, mindeközben a térségben érdekelt hatalmak (Spanyolország, Olaszország) igényeit is igyekezett kielégíteni. A Marokkóban tevékenykedő osztrák–magyar diplomaták jól érzékelték a hatalmak diplomáciai törekvéseit, amelyekről világos értékeléseket készítettek. Az sem mellékes ugyanakkor, hogy a Monarchia úgyszólván semmiféle politikai, hatalmi érdekekkel nem bírt Marokkóban, amit fel is vetettek az ottani osztrák–magyar diplomaták, de ez egyézersmind lehetőséget adott számukra a tények reális értékelésére.

¹ Komár Krisztián: Az Osztrák–Magyar Monarchia és Marokkó diplomáciai kapcsolatai a 20. század elején. Gróf Victor Folliot de Crenneville-Poutet Victor I. osztályú főkonzul, rendkívüli követ látogatása (1902. január 27 – 1902. február 10.) Mulaj Abdel Aziz Hasszán marokkói uralkodónál. *Aetas*, 19. évf. (2004), 3–4. sz. 50–61.

AZ EURÓPAI BEHATOLÁS KEZDETEI MAROKKÓBAN

A mai Marokkó területének őslakóit, a berbereket az arab-muszlim hódítók a 8. században vonták uralmuk alá. Megkezdődött a térség iszlámizálása és az Abbászidák bagdadi uralmi központjától távoli országban megszületett a marokkói berber állam eszméje. A 10. századtól berber dinasztiák sora épített ki szervezett monarchiákat, s olyan független birodalmak követték egymást, amelyek ellent tudtak állni a portugál, a spanyol és az oszmán, illetve egészen a 20. századig az európai befolyásolási kísérleteknek.

A portugálok 1415-ben kereszties hadjáratot indítottak Marokkó ellen, s elfoglalták Ceutát. A marokkóiaknak ugyan sikerült kiszorítani őket, de Arzila, Larache, Tanger, Ceuta és Melilla ibériai kézen maradt.² 1497-ben a spanyolok elfoglalták Melilla városát, 1580-ban megszerezték Ceutát³ és 1608-ra fokozatosan vették át a portugáloktól az északi-afrikai kikötővárosokat.⁴

A granadai királyság bukása (1492) után a Szaharán keresztülhaladó karavánkereskedelem jelentősége csökkent, ami gazdasági válságot okozott, s törzsi felkelésekhez vezetett. A hatalomra kerülő Szádi-dinasztiának a spanyolokkal és az oszmánokkal szemben mégis sikerült megőrizni a függetlenséget, fejleszteni a gazdasági kapcsolatokat Európával. Az oszmán fenyegetés a törökök 1571-es lepantói vereségével megszűnt, 1578-ban pedig a „három királyok csatájában” Alcazarquivirnél visszaverték a portugálokat. Marokkó így is felkeltette az európai hatalmak, főleg a franciák figyelmét, aminek folyamánya az 1631-ben Marrákesben aláírt francia–marokkói szerződés lett. Ennek értelmében Franciaország jogot nyert arra, hogy a marokkói kikötőkbe konzulokat küldjön.⁵

A napjainkban is uralkodó Alaviták a 17. században alapozták meg a hatalmukat, mely a szultán katonai erejétől függően kisebb-nagyobb területre terjedt ki. Muláj Iszmáil szultánnak (1672–1727) a 17. század végére sikerült hatalmát centralizálnia és mivel nem bízott a törzsek hűségében, fekete-afrikai rabszolgákból hozott létre „hivatásos” hadsereget. Ennek segítségével megkezdte az európaiak által korábban elfoglalt területek visszaszerzését, de Ceuta és Melilla esetében kudarcot vallott. Halála után – visszatérő elemként – trónharcok törtek ki, a hadsereg szétszéledt, de az Alavitáknak sikerült hatalmon maradniuk, s ezzel tulajdonképpen a marokkói államiséget testesítették meg.⁶

Marokkó gazdaságának alapjait a középkortól (talán már az ókortól) a kalózkodás, a tengeri és szárazföldi kereskedelem, valamint a mezőgazdaság adta. A 16–18. században, mikor a fő kereskedelmi útvonalak áthelyeződtek az Atlantikumra, a mediterrán térséget az Európa–Magreb–Levante háromszögben élénk kereskedelem jellemezte. A 18. században a világkereskedelem Ázsia felé bővült, amelyben a Magreb szállítóként (gabona, olívaolaj, nemesfém) és felvevőpiacként (luxuscikkek, késztermékek, fegyverek) játszott szerepet.

² J. D. Fage – W. Tordoff: *Afrika története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 154.

³ Harsányi Iván: *Spanyol dilemmák – spanyol megoldások a 19–20. század útvesztőjében*. Pannónia Könyvkiadó, Pécs, 2006. 26.

⁴ 1504-ben a spanyolok előhalászták Kasztíliai Izabella végrendeletét, amelyben szó esett Afrika birtokba vételének és a hitetlenek elleni harc folytatásának szükségességéről. Spanyolország észak-afrikai jelenlétét, különösen Marokkó birtoklását nemzeti kötelességként tüntették fel az uralkodói körök. José García: *Spanyolország a XX. században*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1973. 31.

⁵ Benke József: *Az arab országok története II*. Alexandra, Pécs, 1997–2003. 828., 958.

⁶ J. Nagy László: *A Magreb-országok története a 20. században*. JATEPress, Szeged, 2014. 10.

A kalózkodás ugyanakkor egyre növekvő Magreb-ellenességet váltott ki az európai kereskedők körében.⁷

A 19. századi Marokkó rendelkezett néhány jó képességű szultánnal, akik ügyesen tartottak távolságot a nagyhatalmaktól, s „lavírozásuk” közben több országgal (kereskedelmi orientációjú) szerződéses viszonyba is kerültek. Ugyanakkor ez a kereskedelmi tevékenység 1880-ig csupán két kikötőre, Tangerre és Mogadorra korlátozódott. 1880 után is csak további négy kikötőt nyitottak meg külföldi hajók előtt, Marokkónak ugyanis nem volt szüksége európai importcikkekre, a kormány pedig megtiltotta a vasútépítést. Az európai beruházások is igen szerények voltak, a brit tőkebefektetések nagy része például marokkói közvetítők révén áramlott be.

AZ EURÓPAI HATALMAK INTENZÍV BEHATOLÁSA MAROKKÓBA

A 19. SZÁZADTÓL KEZDŐDŐEN

A 19. század folyamán Marokkó – ellentétben Algériával és Tunéziával – megőrizte formális függetlenségét, de az európai hatalmak félgymarmatává vált. Túlságosan gyenge és elmáradott volt ugyanis ahhoz, hogy önállóságát megőrizhesse, s pusztán a hatalmak egymás közti versengése késleltette gyarmattá válását.⁸

A 18. század végétől egyre gyorsuló európai kapitalista fejlődéssel szemben Marokkó továbbra is a középkori stagnálás és a feudális anarchia állapotában volt, ezért nem is állhatott ellen az európai hatalmak befolyásszerzési törekvéseinek, minek eredménye a ráerőltetett egyenlőtlen szerződések lettek. A sort 1767-ben Franciaország kezdte. A marokkói szultán a konzuli jogállásról szóló szerződésben – a 1631-ben kötött szerződéssel ellentétben – egyoldalú kiváltságokat biztosított a francia alattvalóknak. Az egyezmény kiterjesztette a francia állampolgárságú kereskedők és lakosok jogait: nem csak a marokkói törvények, de a helyi adók megfizetése alól is mentességet élveztek. A védnökség intézménye szintén mentesített az adózás alól. Védnökséget azok a helyiek élveztek, akik ugyan a marokkói szultán alattvalói voltak, de Marokkóban élő francia állampolgárok szolgálatában álltak. Minden francia kereskedőnek jogában állt marokkói állampolgárt szolgálatába fogadni, akikre ezután a kapitulációk automatikusan kiterjedtek. Azaz nem fizettek adót és a marokkói joghatóság sem volt érvényes rájuk, felettük csak a francia konzulok ítélezhettek. A kiváltságok – főleg a földbirtokosok és kereskedők szemében – annyira vonzóak voltak, hogy leginkább ők folyamodtak a francia „védelemért”. Ily módon Franciaország kiterjedt klienshálózatot épített ki a Marokkóban befolyással bíró lakosság körében, amelynek a francia uralom fenntartása egzisztenciálisan és jogilag is elemi érdeke volt. Jellemzően a kapitulációkat alkalmazták minden olyan marokkóira, akik francia kereskedőkkel kapcsolatban álltak. Marokkóban a francia kereskedők többsége mezőgazdasággal (elsősorban állattenyésztéssel) foglalkozott, marháikat a bérleti rendszer (*métayage*) alapján a helyi parasztok gondjaira bízták. Ezek a pásztorok is mentesültek az adófizetés kötelezettsége és a marokkói törvények alól. Összességében a kapitulációk a marokkói szultán (és államiség) szempontjából rosszabbak voltak az Oszmán Birodalom kapitulációjánál. Az arab ország a kiszolgáltatottsága miatt kénytelen

⁷ Uo.

⁸ Vladimir Borisovich Lutsky: *Modern History of the Arab Countries*. Progress Publishers, Moscow, 1969. 202–308.

volt a franciák által elnyert kedvezményeket más államokra is kiterjeszteni. Elsőként Spanyolország következett (Franciaországgal egy időben), majd a 19. század folyamán a Habsburg Birodalom, Szardínia (később a jogait átengedték Olaszországnak), az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Hollandia és Belgium is csatlakozott.⁹

1880-ban a kapitulációk különleges nemzetközi konvenció tárgyai lettek. A nyáron Madridba összehívott nemzetközi konferencia egyetemes megállapodást dolgozott ki a kapitulációkra és Marokkó protektorátusi rendszerére. A konvenció alapján a kapitulációkat kiterjesztették Németországra, Svédországra, Norvégiára, Dániára és Portugáliára. Ezen túlmenően 1881-ben csatlakozott Oroszország is.¹⁰ A 13 ország képviselői abban állapodtak meg, hogy a továbbiakban mindegyikük egyenlő jogokkal vehet részt Marokkó természeti kincseinek kiaknázásában.¹¹

A kapitulációk mellett az európaiak a földvásárláshoz és ingatlantulajdonhoz fűződő jogaikat is érvényesítették. Spanyolország volt az első állam, amely ezt az 1799-es békeszerződés alapján elérte, de röviddel később követte Anglia.¹² London 1856-ban az addigi jogok megtartása mellett biztosította alattvalói számára, hogy szabadon kereskedhessenek az országban a gabonaexport és fegyverimport kivételével, mivel az a szultán ellenőrzése alatt maradt. A többi nagyhatalom számára ezt a jogot a legnagyobb kedvezmény elve garantálta, amelyet általánosan az 1880-as madridi konvenció minden európai hatalomnak megadott.¹³

Az európai befolyás az állami szuverenitás más területeire is kiterjedt, például a vámtarifákra. Az 1856-os angol-marokkói szerződés olyan díjszabást vezetett be, amely lehetővé tette a brit és a legnagyobb kedvezmény elvét élvező más európai kereskedők számára, hogy áruikat Marokkóba mindenfajta gát nélkül bevigyék. 1890-ben Németország elérte, hogy bizonyos áruk esetében felére csökkentsék az importvámot, amit nem sokkal később természetesen a többi európai államra is kiterjesztettek.¹⁴

A 15–17. században a portugálok birtokolták Marokkó nyugati partvidékét, Spanyolország pedig számos katonai helyőrséget (*presidio*) tartott fenn az északi parton. A britek Tangerben rendezkedtek be. A 19. század elejére a portugálok ugyan kiszorultak Marokkóból, Spanyolország azonban megtartotta korábbi helyőrségeit, Ceutát, Melillát, az Alhucemas-szigeteket és Peñon de Vélez de Gomerát. A helyőrségek Spanyolország gazdasági és politikai behatolására szolgáltak és ugródeszkaként a spanyol hadjáratokhoz a szomszédos marokkói törzsek ellen. 1848-ban a spanyolok elfoglalták a Zafran-szigeteket. Az 1859–1860-as spanyol-marokkói háború során (amelynek néhány részletéről Engels írt haditudósításként a *New York Daily Tribune* hasábjain), a spanyolok megostromolták Teutát. Hiába győztek, a brit közbelépés hatására kénytelenek voltak visszaadni Teutát és csak az Ifni környéki régiót kapták meg. A háború költségeit Marokkóra hártották, Teuta városának kiűrtéséért

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ Harsányi: Spanyol dilemmák – spanyol megoldások... i. m. 27.

¹² A brit flotta fenyegetően felvonult a marokkói partoknál, így gyakorolva nyomást a szultánra, hogy nyissa meg a kikötőit a külföldi kereskedelem előtt. Geoffrey Barraclough: *Agadirtól a háborúig. Egy válság anatómiája (1911–1914)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 114.

¹³ Lutsky: *Modern History of the Arab Countries*. i. m.

¹⁴ Uo.

100 millió peseta váltságdíjat kértek. A hitel kamatainak kifizetése érdekében a *sarífi udvar*¹⁵ kénytelen volt az adókat megemelni, illetve újakat kivetni, ami elsősorban az addig adómentességet élvező városokat sújtotta. A váltságdíj fizetése elszegényítette a parasztságot, megsarcolta a városokat, a korábban használt fizetőeszközt, az aranydénárt teljesen elértéktelenséget és általános elégedetlenséget szült. Ez volt az első rés, amely visszafordíthatatlanná tette az európai behatolást.¹⁶

A 19. század folyamán Franciaország is több alkalommal betört marokkói területre. 1844-ben megsértette a határt Abdel-Káder¹⁷ elfogása érdekében, a francia flotta bombázta Tangert és Mogadort. Anglia ellenállása miatt Franciaország ugyan képtelen volt győzelmeit felhasználni azonnali területfoglaláshoz, de szándékosan megtagadta, hogy határozott határvonalat jelöljön ki algériai birtokai és Marokkó közé. Az 1845-ös lalla-marniai szerződés szerint a határvonal északon csak egy vékony földsvákvént lett megállapítva. Délebbre inkább a nomád törzsek elhatárolása volt jellemző. Néhány törzs francia, néhány marokkói ellenőrzés alá került. Franciaország kihasználta a határok relativitásából adódó lehetőségeket, és több Algériával szomszédos oázist elfoglalt, a 20. század kezdetére pedig a határzónát közvetlen fennhatósága alá vonta.

A HABSBERGOK MAROKKÓBAN, AZ OSZTRÁK–MAGYAR KONZULÁTUS TEVÉKENYSÉGE

A Habsburg Birodalomban, csakúgy, mint az európai államok nagy részében, a kontinensen kívül kialakítandó hivatalos képviselő igénye először a 17. században az Oszmán Birodalommal kapcsolatban alakult ki. Bécsnek az volt a célja, hogy az ott letelepedett és elsősorban kereskedelemmel foglalkozó állampolgárai jogait, illetve különleges jogállását biztosítsa. Ez a kapitulációkban manifesztálódott, ami területen kívüliséget, különleges törvényi jogállást biztosított az európai alattvalóknak. Az első ilyen megállapodást a Habsburg Birodalom 1615-ben kötötte, de az 1718-ban aláírt pozsareváci béke rendelkezett arról is, hogy a Porta jóváhagyása mellett az osztrák császár bárhová kinevezhet konzulokat, illetve tolmácsokat. Mária Terézia alatt tovább zajlott a Földközi-tenger déli partján a konzulátusi rendszer kialakítása, amit fia, II. József is folytatott.¹⁸

Meghatározónak bizonyult Mohamed ibn Abdel-Malek bécsi látogatása, akit a marokkói szultán, Szidi Mohamed ibn Abdallah 1783 elején küldött Bécsbe a diplomáciai kapcsolatok hivatalos felvételére. A kalózkodás miatt megrendült bizalom és a többi nagyhatalom – elsősorban Franciaország – egyre érezhetőbb nyomásgyakorlása ellensúlyozására a két uralkodó béke- és kereskedelmi megállapodást kötött, amely garantálta az osztrák hajózás biztonságát, a kikötők szabad használatát és megadta a lehetőséget a császárnak, hogy konzu-

¹⁵ A *sarífi* jelző (*asraf* = nemes, előkelő) a Mohamedtől való leszármazásra utal. A Magrebben számos uralkodó dinasztia a prófétától származtatta magát.

¹⁶ J. Nagy: A Magreb-országok története a 20. században. i. m. 17.; Barraclough: Agadirtól a háborúig... i. m. 118.

¹⁷ Algériai emír, akit a francia uralom ellen felkelt törzsek vezérékké választottak 1834-ben. 1847-ben a franciák foglyul ejtették, seregeit szétverték. J. Nagy László – Ferwagner Péter Ákos: *Az arab országok története 1913–2003*. JATEPress, Szeged, 2004. 12., 167–168.

¹⁸ Komár Krisztián: *Az Osztrák–Magyar Monarchia és Egyiptom kapcsolatai 1882–1914*. SZTE BTK, Szeged, 2012. 57–58.

lokot nevezzen ki a sarífi udvarba.¹⁹ A megállapodást még két szerződés egészítette ki, illetve újította meg a következő fél évszázadban, melyek előzménye a marokkói kalózkodáshoz volt köthető. Az 1805. július 4-i, majd az 1830. március 19-i béke- és kereskedelmi szerződések közül az első az 1783-as egyezmény kereteit az osztrák fél javára tovább bővítette azzal, hogy az osztrák hajókon érkező kereskedők a legnagyobb kedvezmény elvét élvezhették. Az 1830-as szerződés egészen 1913-ig hatályban maradt, mikor is a Marokkóban élő európaiakra a francia joghatóság került kiterjesztésre, illetve ez a szerződés adott alapot az osztrák konzuli rendszer kiépítésére is.²⁰

A századfordulón az Osztrák–Magyar Monarchia Tangerben követségi jogállású diplomáciai képviselőt működtetett. 1901 júniusáig Hohenwart gróf²¹ képviselte a Monarchiát (1896. november 9-én adta át a megbízólevelét a szultánnak²²), akit Folliot de Crenneville Poutet Győző követett már I. osztályú főkonzul, rendkívüli követ beosztásban. Tangerben a követség mellett alárendelt konzulátus is működött, míg a szultanátus területén további nyolc konzuli ügynökség (Larache, Mogador, Rabat, Szaffi, Mazagan, Tetuán, Casablanca, Arzila) képviselte az osztrák–magyar alattvalók érdekeit.²³

A konzulátus (követség) általános feladatai és jogállása megfelelt a „nem keresztény országokban” működő más diplomáciai képviselőeknek.²⁴ A tangeri konzulátus munkájáról rendelkezésünkre állnak a konzulok 1901–1904 közötti éves beszámolói, amelyekben a külügyminisztérium felé az előző évben végzett tevékenységüket részletezik.²⁵ A közös külügyminisztériummal történő kapcsolattartás, a Monarchiából Marokkóba tartó küldemények továbbításával kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy Hohenwart 1899 októberében azzal fordult a Ballhausplatz-hoz, hogy a konzulátus levelezését ne a spanyol postán át bonyolítsák, mivel az megbízhatatlan, gyakran késik, és néha ki is bontják a küldeményeket. Ezért kérte, hogy ezután a francia posta szolgálatait vegyék igénybe.²⁶

Marokkóban az osztrák–magyar alattvalók száma elenyésző volt, beleértve a diplomáciai testület dolgozóit 29–59 között mozgott. Ebből adódóan a konzuli védelemmel kapcsolatos ügyek száma 10 körül stagnált, nagyobb mértéket feltételezhetően a Monarchia képviselőihez kötődő helyi lakosok ügyei tettek ki. Ennek megfelelően a konzulok „közjegyzői” feladatai is (hagyatéki eljárások, gyámügyek stb.) elhanyagolhatók voltak. A kereskedelmi tevékenységhez kötődő, hajózással kapcsolatos esetek emelkedést mutattak, de ezek sem tekinthetők kiemelkedőnek. A mindenkor konzulok igyekeztek részt venni a kereskedelem fejlesztésében, ami a kereskedelempolitikai jelentésekből és az ezzel kapcsolatos megkeresésekre adott válaszokból jól látható. Azonban a legnagyobb figyelmet a politikai jelentések

¹⁹ Komár: Az Osztrák–Magyar Monarchia és Marokkó diplomáciai kapcsolatai a 20. század elején. i. m.

²⁰ Uo.

²¹ 1897–1901 között a Monarchia tangeri követségének vezetője első osztályú konzulként. HHSta AR F4 Personalia 139 Graf Gilbert Hohenwart de Gerlachstein.

²² Almanach de Gotha. Annuaire généalogique, diplomatique et statistique. Justus Perthes, Gotha, 1901. 591.

²³ A Magyar Királyi Kormány 1898–1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és Statisztikai Évkönyv. Budapest, 1898–1914.

²⁴ Komár: Az Osztrák–Magyar Monarchia és Egyiptom kapcsolatai 1882–1914. i. m. 63–71.

²⁵ Mission für Marokko, 74 F6 Missionsitze 1871-1918. Ausweis über den Umfang der Amtswirksamkeit der k. u. k. Missionen und k. u. k. General-Consulats in Tanger für das Jahre 1901 (valamint 1902, 1903, 1904).

²⁶ Uo. Tanger, 1899. október 17. 59333 pr. 24.X. 1899:5744. No. XXXVII.

nagy – akár több százas – számának kell tulajdonítanunk, ami jelzi, hogy a Monarchia nagyhatalomként figyelmet fordított a Marokkóban zajló nagyhatalmi érdekellentétekre még akkor is, ha abban csak áttételesen volt érdekelt.

A Tangerben székelő diplomáciai képviselő elhelyezésével kapcsolatban Jamrik Levente beszámolójából tudjuk, hogy az épület a város előkelő részén feküdt. „A helyszínválasztás tökéletesnek volt mondható. (...) A központi fekvés mellett a helykiválasztásban az is közrejátszott, hogy a szomszédok az olasz és a spanyol követségek voltak, a szélesebb utcaszakasznak is beillő téren pedig egyszerre négy különböző náción (angol, francia, német, spanyol) üzemeltetett postahivatal.”²⁷ A város század eleji pezsgő életéről Zsigmond János útleírása ad tájékoztatást. 1904-es útikönyvéből megtudható, hogy Fiuméből indulva végigjárta a Földközi-tenger déli partvidékét, Tunéziát (Karthágó, Tunisz), Algériát (Algír, Orán) és Marokkót, ahol Tangert tekintette meg. A működő marokkói adminisztrációra, illetve az európaiakkal szembeni megkülönböztetett figyelemre utalnak partra lépésének körülményei. „Csónakunk az említett fából és vasból készült mólón kötött ki, melyet 1897-ben építettek, csak ezen szabad az idegeneknek partra jutni, nyilván, hogy a mólón szedett vámot mindenki kénytelen legyen megfizetni. A móló végén a város kapujához értünk, mely fölött sereg ágyú van a kikötőnek irányítva, amelyek azonban inkább csak dísznek vannak ott, mert ha hirtelenében használni akarnák őket, valószínű, hogy mindegyik megtagadná a szolgáltatást. A főkapu bejáratánál van a vám, ahol érték szerint vetik ki az idegenektől bevitt cikkekre a vámot, amiért ottan van is zsvaj, káromkodás és pörlekedés az elégedetlenek részéről.”²⁸

A tangeri diplomáciai képviselő működésével kapcsolatos adatokból és iratokból egyértelmű kép bontakozik ki arról, hogy a Monarchia marokkói jelenléte csak jelképes szereppel bírt. Ennek összetevőit vizsgálva első helyen emelhetjük ki a dualista birodalom nagyhatalmi presztízshelyzetét; Bécs nem engedhette meg magának – gyakorlatilag a világ egyetlen szegletében sem –, hogy hivatalosan ne képviseltesse magát. Ehhez párosult konzuli joghatósága, illetve alattvalóinak különleges jogállása, ami megkövetelte az állandó jelenlétet. Emellett folyamatos célként lebegett előtte az, hogy a birodalom termékeinek minél nagyobb hányadát tudja külföldön elhelyezni. Ennek legkedvezőbb terepét azok az „elmaradott” országok jelentették, amelyek önálló iparral nem, vagy csak alig rendelkeztek. Marokkó pedig megadta az osztrák–magyar állampolgároknak is a legnagyobb kedvezmény elvét, amely a kivételes jogállással kiegészítve korlátlan lehetőségeket kínálhatott. Jóllehet a Monarchia Marokkóban a negyedik legnagyobb exportörként szerepelt, de ez egyrészt így sem volt számottevő, másrészt a kivitel csupán élelmiszer- és könnyűipari félkész termékekre korlátozódott. Az Adria Magyar Királyi Tengerhajózási Részvénytársaság megalakulása után, amelynek hajói elvileg havonta érinthették az arab ország legjelentősebb kereskedelmi kikötőjét, Tangert, a rendszeres járatokra 1911-ig nincs bizonyíték, noha – némileg ellentmondva a fentieknek – akkortól már valóban „életképes” kereskedelmi kapcsolatokról beszélhetünk.²⁹ A kereskedelem jövője azonban 1913-ban megpecsételődött, amikor a Monarchia december 30-án – Németországgal közösen – megszüntette a Tangerben lévő diplomáciai képviselőt.

²⁷ Jamrik Levente: A tangeri konzulátus sztárjai. *Gyártástrend.hu*, http://gyartastrend.hu/varoslako/cikk/a_tangeri_konzulatus_sztarja, letöltés: 2018. március 10.

²⁸ Zsigmond: *Afrika partjairól*. i. m. 43–44.

²⁹ Komár: *Az Osztrák–Magyar Monarchia és Marokkó diplomáciai kapcsolatai a 20. század elején*. i. m.

1897-től Európa életében olyan évtizedes nyugalmi állapot állt be, amikor a nagyhatalmaknak nem kellett tartaniuk a kontinentális háborútól. Ennek köszönhetően a Német Császárság megkezdhette ambíciózus flotta- és gyarmatépítési törekvéseit, illetve Francia- és Oroszország is Európán kívüli területeinek gyarapítására koncentrálnak. Tekintettel arra, hogy a konfliktusok a Közel-és Távolság-Keleten, illetve Észak-Afrikában robbanhattak ki, a nagyhatalmak igyekeztek olyan szövetségi rendszert kialakítani, amely kellő erőt mutat a szembenálló fél számára a feszültség békés, diplomáciai rendezéséhez.

A 19–20. század fordulóján a korábbi forrponok mellett (Oszmán Birodalom, Balkán) újak jelentek meg. Ilyen volt a Távolság-Kelet, azaz Kína felosztása, hangsúlyozottan Oroszország törekvéseivel, a bagdadi vasút kérdése, a dél-afrikai háború, valamint a marokkói kérdés. Konstans feszültségként megmaradt ugyanakkor Franciaország és Nagy-Britannia között az „egyiptomi kérdés”, illetve a felső-nílusú területek fennhatóságának kérdése.³⁰

Franciaország 1893 óta szövetségi viszonyban állt Oroszországgal,³¹ amelynek éle Németország ellen irányult, bár ebben az időszakban inkább Anglia ellen vehette volna a hasznát, mivel 1898. szeptember 6-án a francia csapatok elfoglalták Fasodát, amely a felső-nílusú területekre vonatkozó igényt szimbolizálta. Nagy-Britannia – pozíciójából adódóan – nem kívánta a konfliktust egyezkedés keretei között rendezni, ezért a hadba lépéstől sem riadt volna vissza. Tekintettel arra, hogy Oroszország ezért az ügyért nem kívánt háborúba lépni, a franciák kivonultak Fasodából, s a britekkel az 1899. március 21-i megállapodásban rögzítették érdekszféráik határait. A franciák kizárásra kerültek a Nílus völgyéből (Szudánból), szabad kezet kaptak viszont a Csád-tó környékén. A szerződés a két befolyási övezetet a Kongó és a Nílus vízgyűjtőinek határvonalánál húzta meg.³² Az ún. Szudán-szerződés volt az első lépés Nagy-Britannia és Franciaország közeledésében, amely végül nagyhatalmi szinten az antant megalakulásához, a Marokkóval kapcsolatos megegyezéshez és az algecirasi konferenciához elvezetett.

Nagy-Britannia viszonylag kényelmes helyzetben volt, mivel az ún. kontinentális szövetség kialakulásától (Német-, Francia- és Oroszország összefogása a szigetország ellen) nem kellett tartania egyrészt a felek közötti ellentétek nagysága (pl. Elzász-Lotaringia), valamint világ feletti hegemoniája miatt, amely flottájának volt köszönhető. Két, a korszakban akuttá váló probléma azonban számára is veszélyeket hordozott magában: Oroszország Kínával kapcsolatos törekvései és az 1899–1902 közötti második angol–búr háború. Ezek megoldásához elsősorban Németországgal kívánt szövetségi viszonyt kialakítani, ami a német fél óvatosságtartása miatt nem valósult meg. Legközelebb ehhez 1900. október 16-án jártak, mikor a két hatalom egyezményt kötött Kínáról a „nyitott kapuk politikájának fenntartása”, azaz az orosz törekvések kordában tartásának érdekében. Németország ugyanakkor – tekintettel arra, hogy nem kívánt egy esetleges európai konfliktus esetén kétfrontos háborút vívni az oroszok és a franciák ellen – konkrét lépést egy alkalommal sem tett.³³ Nagy-Britannia végül – több mint egyéves tapogatózás után – 1902. január 30-án írta alá az

³⁰ A. J. P. Taylor: *Harc a hatalomért. Európa 1848–1918*. Scolar Kiadó, Budapest, 2000. 453–457.

³¹ A francia–orosz szövetség kialakulásáról ld. Ormos Mária – Majoros István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 173–178.

³² Uo. 186–187.

³³ Taylor: *Harc a hatalomért...* i. m. 474–477.

angol-japán megállapodást, amelyben sikerült gátat vetni a további orosz térnyerésnek, illetve egy japán–orosz konfliktus esetén London semlegességére bírta volna Franciaországot.³⁴

Az utóbbi szerződés azért érdemel figyelmet, mert a távol-keleti ügyek tervezett rendezésébe Marokkó kérdését, azaz felosztásának lehetőségét is bevették. Az angolok 1899 novemberében felajánlották II. Vilmos császárnak, hogy a franciaellenes együttműködésért cserébe Marokkó atlanti partvidékét a németek fennhatóságuk alá vonhatnák. Természetesen a britek (Gibraltár védelmében) a Tanger feletti ellenőrzést akarták. Miután ezt a németek visszautasították, Franciaország kért támogatást Németországtól, amely ezt az Elzász-Lotaringiáról való – a franciák számára elfogadhatatlan – lemondás függvényévé tette. Ezzel a franciáknak az angolok felé kellett ismételtelen orientálódniuk, azzal a felvetéssel, hogy francia távol-keleti semlegesség fejében a Marokkó feletti befolyást ők szerezhessék meg. Szavaiknak kellő nyomatékot pedig az orosz–francia szoros együttműködés adhattott.³⁵

A FRANCIA BEHATOLÁS KEZDETEI MAROKKÓBAN 1899 DECEMBERÉTŐL 1901 VÉGÉIG

Az 1880-as madridi konvencióra alapozva és az 1845-ös lalla-marniai szerződés kódös megfogalmazásait kihasználva Franciaország megkezdte az Algériával határos dél-marokkói területek saját szempontjai szerinti pacifikálását, azaz további területek bekebelezését. Az 1881-es felkelés alkalmat adott Franciaországnak arra, hogy biztos állásokat építsen ki magának és ezt a célt szolgálta az 1890-es évek elején a tuati behatolás, illetve annak a vasútvonalnak a megépítési szándéka, amely Algériából Marokkóba vezetett volna. Az Algír–Ain-Szefra vonal 1887-ig Ain-Szefráig elkészült, 1900-ig Figuigot is elérte.³⁶

Az 1898-as fasodai incidens, illetve az azt követő 1899-es angol–francia megállapodás a franciáknak óriási presztízsvesztést okozott és bebizonyította, hogy egy esetleges fegyveres konfliktusra Nagy-Britanniával szemben nem áll készen. Emellett világosan körülhatárolódtak az afrikai angol és francia gyarmati érdekek. Ebben pedig szó sem esett arról, hogy Marokkóban Franciaországot korlátok közé szorítanak. Ezt jól példázza Théophile Delcassé francia külügyminiszter (1898–1905) 1900 áprilisában tett kijelentése: „Az 1899-es szerződés fontos előnyt biztosított, amelyet senki sem vonhat kétségbe. (...) Afrikában módszeresen megkezdjük gyarmataink bővítését.”³⁷

Franciaország Marokkóval kapcsolatos terveinek akaratán és tudomásán kívül további lökést adott az 1899. október 11-én kirobbant második angol–búr háború, amely bő két éven át jelentősen lekötötte a brit erőket, különösen a flottát, amelynek a háború alatt is folyamatosan biztosítani kellett a gyarmatok összeköttetési vonalait.³⁸ Angliának ezért kiemelten fontos volt, hogy amíg nem rendeződik a dél-afrikai helyzete, addig ne kerüljön konfliktusba valamely európai nagyhatalommal, köztük az orosz támogatást élvező Franciaországgal.

³⁴ Uo. 483–485.; Ormos – Majoros: *Európa a nemzetközi küzdőtéren*. i. m. 182.

³⁵ Taylor: *Harc a hatalomért...* i. m. 481–482.

³⁶ Herbert Emil Brenning: *Die großen Mächte und Marokko in den Jahren vor dem Marokko-Abkommen vom 8. April 1904 (1898-1904)*. Dr. Emil Ebering Verlag, Berlin, 1934. 32.

³⁷ Uo. 40.

³⁸ Taylor: *Harc a hatalomért...* i. m. 478.

Angliának emellett Marokkó területi integritása soha nem képviselt akkora értéket, hogy háborúba keveredjen érte.

Anglia lekötöttségét kihasználva két hónappal a dél-afrikai háború kitörése után Franciaország 1899 decemberében – egy francia vasúti mérnök és csapata elleni támadás ürügyén – elfoglalta Ín-Szalahot, s készen állt arra, hogy benyomuljon Tuat oázisaiba. 1900 márciusában nagy francia expedíció indult Algírból, hogy a déli oázisokat Tuatig elfoglalják, ami július végére sikerült is.³⁹ Erről Hohenwart osztrák–magyar követ 1900. január 12-én úgy emlékezett meg, hogy Tangerben erősen felfegyverzett hadihajók jelentek meg és erőteljes járőrtevékenységet folytattak. A követ leírta, hogy „A mazzani saríf [nem teljesített] panasz, úgy tűnik, nem adott elég alapot egy ottani erődemonstrációhoz, amit sokszor összefüggésbe hoztak az Ín-Szalahról készült, a Timbukta vezető karavánút csomópontját illető jelentéssel, és a köztársaság [Franciaország] kívánságával, hogy a Magzen⁴⁰ a tiltakozást megelőzze. Németország és Olaszország képviselői nem titkolják azon aggodalmukat, hogy Franciaország Anglia zavarodottságát kihasználná, hogy döntő lépést tegyen Északnyugat-Afrikában. Az orosz követ állítja, a francia tervekről semmit sem tud, a saját meglátása szerint általánosságban az érdek az lenne, ha nem is a megoldást, legalább a marokkói kérdés rendezését meggyorsítsák. Hozzáfűzte, hogy Tanger neutralizálása lenne a legjobb eszköz arra, hogy az érdekelt hatalmakat ne bántsák meg. Én csak ismételni tudom, hogy Spanyolország és Franciaország (...) között csökkent az összeütközés lehetősége, amelyet Oroszország befolyásának tulajdonítanak.”⁴¹

A jelentés egyértelművé teszi, hogy Franciaország Oroszország támogatásával kihasználta az angolok lekötöttségét Dél-Afrikában. Az pedig valóban megnyugtathatta a Quai d’Orsay döntéshozóit, hogy a francia előrenyomulás ellen Anglia nem emelt kifogást. A jelentés további érdekes részlete a Spanyolország és Franciaország közötti érdekazonosságra történő utalás, amelyre február 6-i jelentésében a Monarchia diplomatája ismételtlen visszatért. „A francia ügyvivő kijelentette a *Réveil du Maroc*ban [Tangerben megjelenő francia nyelvű lap], hogy észak-afrikai akciójuk legújabb fázisa Ín-Szalah elfoglalása, amelynek a célja, hogy Marokkóban a spanyol érdekeket, amelyek azonosak a franciákéval, támogassák, amit Oroszország magától értetődően biztosít.” A követ hozzátette, „sajnálatos, hogy Spanyolország a legutóbbi, számára szerencsétlenül végződő [amerikai–spanyol] háború után az állítólagos, de a gyakorlatban nem meglévő »gyengesége« ürügyet szolgáltat arra, hogy csökkenő befolyását mentse Marokkóban. Gyarmatainak elvesztése ellenére Spanyolország még mindig elég erős lenne, hogy történelmi befolyását Észak-Afrikában megtartsa és a politikai befolyását érvényesítse. Ehhez az összefogás Franciaországgal, amely lépésről-lépésre Spanyolorzágnak sikeres konkurenciát jelent, semmiképpen sem a helyes eszköz.”

Az orosz támogatás Marokkó vonatkozásában nem csak a nagypolitikai, hanem helyi kontextusban is megjelent, amit jól példáz Hohenwartnak a tangeri orosz követtel kapcsolatos okfejtése is: „Amikor Oroszország első miniszteri megbízottja, von Bacheracht Tangerba jött, politikailag kedvező helyzetben volt, mivel nem voltak itt alattvalói, védelemre szoruló, konzuli ügynökök és nem voltak ezzel összefüggő vitás kérdések. Ez, csakúgy, mint az elmúlt

³⁹ Bernard Lugan: *Histoire du Maroc. Des origines à nos jours*. Critérian, Paris, 1992. 211.; Brenning: *Die großen Mächte und Marokko...* i. m. 53.

⁴⁰ A szultán szűkebb környezete, udvara. Tágabb értelemben a szultáni hatalmat és kormányzati intézményeket jelöli.

⁴¹ Hohenwart Goluchowskinak. HHSta PA XXXII Marokko 6 5/pol. Vertraulich, Tanger, 1900. január 12.

két évben a marokkói vizeken több alkalommal megjelenő orosz hadihajók, végül sürgős elutazása Marrákesbe a szultán üdvözlésére, biztosította számára az udvar szimpátiáját. Von Bacheracht úr kétségtelenül nagyon intelligens diplomata, aki ügyesen tudta kihasználni az időközben létrejött francia–spanyol–orosz megállapodást. Ma az orosz képviselő nem csak Spanyolország és Franciaország, hanem gyakran a nevezett államok és a szultán között is közvetítő szerepet játszik. Ennek a »becsületes alkusznak« Marokkóban könnyű ezt eljátszani, mert a Francia Köztársaság képviselője egészen különös tiszteletet élvez a cári támogatással vagy korrigálással, míg a spanyol követ, aki nem örvend általános szimpátiának személyes okokból, boldogan értékeli, ha őt az orosz követ a francia túlkapásoktól megvédi. Ez sokat ígérő kezdet és nagyon rövid időn belül beválthatja a jutalmat Oroszország Franciaországtól, és a spanyol költségekre benyújthatja a számlát. Angliának, Németországnak, Franciaországnak és Oroszországnak meghatározott érdekszférái vannak. És azok az államok, amelyeknek ez a kárára van Északnyugat-Afrikában, az főként Olaszország és részben Spanyolország.”⁴²

Olaszország 1900 elején valóban úgy tűnt, hogy aktívan bele kíván szólni Marokkó sorsába, sőt nem volt kizárható, hogy az északi, földközi-tengeri partvidéken területekhez is szeretett volna jutni. Ennek érdekében Malmusi tangeri olasz követ több hónapot töltött a szultáni udvarban, miközben az olasz érdekeket próbálta a szultánnal (sikertelenül) elismertetni.⁴³ Ezen túlmenően a Fezben lévő fegyvergyár ellenőrzését is az olaszok felügyelete mellett végezték.⁴⁴ Mindennek oka Olaszország Tripoli megszerzésére irányuló törekvése volt, amellyel kapcsolatban tartottak a franciák beavatkozásától. Arról, hogy erről a valóságban szó sem volt, Delcassé 1900 eleji kijelentése is árulkodik, aki szerint nem lehetett szó arról, hogy Marokkó miatt Olaszországgal konfliktusba kerüljenek.⁴⁵ Ez egyértelműsítette, hogy Olaszország Tripolival kapcsolatos igényeinek Franciaország nem fog ellentmondani, ha Marokkóban nem ütközik olasz ellenállásba. Ennek megfelelően, miután 1900 végére tisztázódott, hogy Tripoliban szabad kezet fog kapni, Olaszország feladta marokkói igényeit.⁴⁶

A fenti eszmefuttatást 1900 februárjában Hohenwart egyszerűen úgy foglalta össze, hogy „Franciaország algériai–szudáni akciója bizonyos hallgatóságosan elismert határok kialakulásához vezetett. Spanyolország ellenben hiányos gazdasági fejlődése és ingatag politikája [politikai helyzete] következtében feláldozhatónak tűnik. (...) Spanyolország [Marokkótól való] távortartása ellenére sem értette, hogy Marokkóban pozitív gazdasági befolyást nem tud biztosítani. Ugyanígy Olaszország, amely többé-kevésbé megindokolt, számos anyagi természetű reklamációja a Magzenben antipátiát eredményezett és a talán túlzásba vitt történelmi hivatásának előtérbe helyezése az itteni befolyásos hatalmakat ingerültette.”⁴⁷

Ezt támasztja alá az a Rómában született egyezmény, amely Franciaország és Olaszország között az 1900. december 14–16. közötti levélváltás formájában körvonalazódott, s

⁴² HHStA PA XXXII Marokko 6 1900 No. 23/pol, Tanger, 1900. február 20.

⁴³ Hohenwart Goluchowskinak. HHStA PA XXXII Marokko 6, No. 16/pol Tanger, 1900. február 6.

⁴⁴ Hohenwart Goluchowskinak. HHStA PA XXXII Marokko 6, No. 33/pol, Vertraurich Tanger, 1900. március 22.

⁴⁵ Brenning: Die großen Mächte und Marokko... i. m. 58.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Hohenwart Goluchowskinak. HHStA PA XXXII Marokko 6, No. 26/pol Tanger, 1900. február 26.

amelyet 1902-ben ratifikáltak. A megállapodás értelmében Franciaország Olaszországnak ígérte Tripoli vilajetet, amely az Oszmán Birodalomhoz tartozott. Párizs kijelentette, hogy nem tart igényt a vilajetre, más szóval szabadkezet adott Rómának Tripoliban. Olaszország viszonzásul kijelentette, hogy nem akadályozza „Franciaország tevékenységét Marokkóban, ami ezzel a birodalommal szomszédos helyzetéből következik”. Sőt megegyeztek abban is, hogy amennyiben „Marokkó politikai és területi státuszában változás következik be”, vagyis nyílt annexió esetén „Olaszország a viszonyosság elve alapján fenntartja a jogot, hogy befolyását kiterjessze Tripolitánia és Kirenaika területére.”⁴⁸ Marokkót tehát elcserélték Tripoliért, pedig Marokkó nem tartozott Franciaországhoz és Tripoli sem tartozott Olaszországhoz, a két európai ország mégis szerződést kötött egy náluknál gyengébb nemzet kárára.

Németország már kezdettől bizalmatlansággal viseltetett a francia törekvésekkel szemben, de a gyakorlatban semmit sem tett. Franciaország marokkói előnyomulásának és az olaszokkal, valamint a spanyolokkal folytatott diplomáciai különalkuinak ugyanakkor könnyen véget vethetett volna, de ahhoz el kellett volna fogadnia Anglia felajánlását, amely a köztük lévő viszony szorosabbra fűzését jelentette. 1899 júniusában Salisbury miniszterelnök meg is kezdte a tapogatózást Németország felé egy Marokkóval kapcsolatos megegyezés tárgyában, amely azonban a német érdektelenségen megbukott, hiába ajánlotta fel számára Marokkó észak-atlanti partvidékét. 1899 novemberében Chamberlain gyarmatügyi miniszter a Kaisernál tett audienciáján elismételte az ajánlatot, ahol II. Vilmos azzal hátrította el a választást, hogy ez a kérdés alapja lehet további tárgyalásoknak, amelyeket a nagyköveteknek kell lefolytatniuk.⁴⁹ Ezzel a német fél világossá tette, hogy Marokkó kapcsán nem fog nemzetközi (orosz és francia) bonyodalmakba bocsátkozni.

1900 második felére egyértelműen Franciaország került ki győztesen a marokkói befolyás megszerzéséért vívott fegyveres és diplomáciai küzdelmekből. Ezért is jegyezhetette meg szeptemberben Hohenwart Goluchowski osztrák–magyar közös külügyminiszternek (1895–1906) a marokkói helyzetet jellemezve, hogy „a szultán semmiféle támogatást nem kapott a franciák ellen. Az oroszok továbbra is támogatják a franciákat Marokkóban. Amíg nem Tangerről, Tetuánról és Larache-ról van szó, Anglia beláthatja, hogy ugyanaz érvényes Németországot érintően bizonyos atlanti kikötők tekintetében: Spanyolország politikailag megegyezett Franciaországgal és megelégszik olyan kockázatos és kérdéses eredményekkel, mint amelyik a két hónappal ezelőtt Franciaországgal kötött Ris (Rio) Ninny [nem ismert] megállapodás. A többi állam csak közömbösen nézi a lassú, de folytonos földközi-tengeri egyensúly-eltolódást Franciaország javára, amely ellen a leginkább érdekelt Olaszország hiába fáradozik.”⁵⁰ A marokkói udvar a franciákkal szemben egyre kilátástalanabb helyzetbe került, amit Hohenwart egyetlen mondatban jellemezett: „A Magzennek ebben nincs szerepe, csak egyetlen szövetségese van, az európai hatalmak közötti ellentét.”⁵¹

⁴⁸ Lutsky: *Modern History of the Arab Countries*. i. m.

⁴⁹ Brenning: *Die großen Mächte und Marokko...* i. m. 48–49.

⁵⁰ Hohenwart Goluchowskinak. HHSta PA XXXII Marokko 6 No 79/pol, Tanger, 1900. szeptember 17.

⁵¹ Hohenwart Goluchowskinak. HHSta PA XXXII Marokko 6 No 86/pol, Tanger, 1900. október 23.

1900 nyarán, Ba Ahmed nagyvezír halála után a fiatal Abdel-Aziz szultán uralkodása veszélybe került, amivel a nagyhatalmoknak is foglalkozni kellett, hiszen veszélyeztette az országban megszerzett pozícióikat.

A közelgő belpolitikai problémákat Hohenwart jól érzékelt: „Valószínűleg a nagyvezír rövid időn belül bekövetkező halála feljogosít a következő következtetésekre: 1.) Elegendő cselekvési és belátási képessége van Muláj Abdel-Aziz szultánnak ahhoz, hogy a nagyvezír-váltás esetére minden lehetségest megtegyen, így elfogadva, hogy a jelenlegi krízist jelentősebb megrázkódtatás nélkül el lehessen intézni. 2.) Először is nem úgy áll a helyzet, hogy a veszély közel lenne, hogy az elégedetlenkedők számos és erős pártja Scharfa [? nem ismert személy] vezetése alatt az alkalmat kihasználja, hogy az idősebb féltestvérét, Muláj Hamidot ültessék a helyére a trónon. Szükségszerűen valószínűleg lesznek véres harcok, és az európai hatalmak intervenciója is ennek kétségtelenül velejárója lesz. A beteg Ba Ahmed, akit sem a bennszülöttek, sem az idegenek nem könnyeznének meg, ma teljesen az angol meghatalmazott és az angol ügynök, Caid Maclean⁵² kezében van, és a Dr. Linares által kihasznált korábbi francia befolyás egyre inkább fenyegető. Miután minden európai hatalom és az érdektelen Oroszország ügynökökön és bizalmasokon keresztül láthatóan abban a helyzetben van, hogy a marrákesi és fezi speciális belső folyamatokról időszerűek és jól tájékozottak legyenek, addig Ausztria–Magyarországnak ezek az eszközök nem állnak rendelkezésére, így arra kell szorítkoznom, hogy a németek és angolok asztaláról a morzsákat felszedegessem. Nekem az erről az oldalról tudomásomra jutott információk a legmegbízhatóbbak.”⁵³

A nagyvezír halálával párhuzamosan Franciaország tovább folytatta az algériai–marokkói határterületek – ún. „Dél-Orán megye” – pacifikálását, amelynek során több alkalommal a helyi törzsek heves ellenállásába ütközött.⁵⁴ 1900 júliusában el-Mungarnál egy légionárius hadoszlopot megtámadtak és közülük 16 főt megöltek, emellett gyakoriakká váltak a franciák elleni különböző incidensek (francia állampolgár meggyilkolása, támadás francia katonai ellenőrzőpont ellen). A hódítások eredményei törekenyek voltak, de az atrocitások alapot teremtettek arra, hogy az 1845-ben kötött, a pontos határokat nem rögzítő megállapodást felülvizsgálják, és a francia kormányzat szultántól kierőszakolt új megegyezéssel biztosítsa

⁵² Sir Harry Aubrey Vere Maclean (1848–1920) skót katona, a marokkói hadsereg parancsnoka. 1877-ben érkezett az országba és elnyerte Muláj Hasszán szultán bizalmát, majd utódját, Muláj Abdel-Aziz szultánét is az ellenséges törzsek elleni harcban és ő lett a szultáni hadsereg parancsnoka. Annak ellenére, hogy hűséges volt „munkaadójához”, az Egyesült Királyságban nem hivatalos brit ügynökként tekintettek rá, különleges diplomáciai szolgálatáért lovagi címet kapott VII. Edvárdtól.

⁵³ Hohenwart Goluchowskinak. HHSta PA XXXII Marokko 6 No 60/pol Tanger, 1900. május 09.

⁵⁴ A szultán a francia akciók miatt 1900 nyarán folyamatosan tiltakozott több fórumon is. Június 1-jén Hohenwart azt jelentette a Ballhausplatznak, hogy „nagy az ingerültség Franciaországgal szemben a határvitával kapcsolatban, holott az a status quo fenntartásáról beszél. Ennek ellenére elfoglalná a tafilaleti területet, ha alkalma nyílna rá (pl. marokkói törzsek megtámadnák)”. HHSta PA XXXII Marokko 6 No 67/pol Tanger, 1900. június 1. Ezen túl június 19-én és augusztus 29-én is született jelentés a területfoglalás elleni marokkói tiltakozásokról egyrészt a franciáknál, másrészt a német és angol félnél is, de azok arra nem reagáltak – és mint a jelentésíró megjegyzi az Osztrák–Magyar Monarchia sem. Uo.; HHSta PA XXXII Marokko 6 No 71/pol Tanger, 1900. június 19., 1900. augusztus 29. (Stadnicki Goluchowskinak)

határterületeit, a dél-oráni oázisok elfoglalását.⁵⁵ Ez az 1902. májusi aláírása után „határmeg-
egyezésként” vált ismertté, melynek egyik előzménye 1901. július 20-án Párizsban az ott
megjelent marokkói küldöttség által aláírt 1845-ös szerződés kiegészítése volt.⁵⁶ Ebben a
marokkói fél kérése ellenére ismét nem esett szó a demarkációs vonal pontos kijelöléséről,
csak egy olyan határvonalat húztak, amely meghatározta, hogy a szomszéd államok milyen
vonal mellett létesíthetnek vám- és őrszaktokat. Ugyanakkor a megegyezésben minden
olyan témát kerültek, amely a marokkói területi integritás vagy joghatóság megsértését
tárgyalta volna.⁵⁷

A tangeri osztrák–magyar követet helyettesítő von Grubissich a megállapodásról szóló
szeptember 1-jei jelentésében egyértelmű francia fölényről számolt be, ugyanis tudomása
szerint az abban szereplő főbb pontok a franciák akaratát tükrözték, amelyek a következők:
1) Marokkó elismerte a francia területi igényeket a dél- és nyugat-algériai határterületeken;
2) Marokkó feladta a déli saharai területeket; 3) a Tuatot környező azon területein elismerte
a franciák igényeit, amelyeket az előző évben okkupáltak; 4) a franciák rendőrséget állíthat-
nak fel a marokkói–algériai határon; 5) a dél-marokkói területek megnyitása a francia keres-
kedelem előtt; 6) Marokkó nem támaszt akadályokat a transzszaharai vasút megépítése
során.⁵⁸

A francia Marokkó-politika 1901-ben mutatott rendkívüli intenzitását Hohenwart annak
tulajdonította, hogy a marokkói francia diplomaták – felismerve a lehetőséget – igyekeztek
minél határozottabb lépésekre rábírní a Quai d’Orsay döntéshozóit. Meglátása szerint „az
objektív megfigyelőnek nem lehet kétsége afelől, hogy Franciaország pillanatnyilag Észak-
nyugat-Afrikában aktív politikát folytat. Ennek ellenére az angol és német küldöttek speciel
nem akartak abban hinni, hogy M. Révoilnak és munkatársának, Monsieur de Maritimière-
nek olyan könnyen sikerülne a francia kormányt ambiciózus terveinek megnyerni.” Az osztrák-
magyar követ meglátása szerint „a Magzen minden eddigi lépése tisztességes megol-
dást kínált az algériai–marokkói határkérdés megoldásában, a nagyhatalmak feltevései alap-
ján. Ezek eredménytelenek maradtak és Párizsban nem akarták M. Révoil tevékenységét és
akciókedvét korlátozni, így a gyúanyagot, amely Marokkóban felhalmozódott, féltő, hogy
Anglia, Németország, Olaszország és Spanyolország is elővigyázatossági intézkedések nélkül
felhasználja. Ezáltal a »marokkói kérdés« nyitva maradna, amelynek kezelése megnyugtató
módon nem lehetséges, ha azt, az ide akkreditált, túlságosan is szubjektív megválasztott
külföldi képviselőkre hagynák.” A marokkói kikötőkben egyre gyakrabban nyomásgyakorlási
céllal megjelent francia hadihajókra utalva a diplomata annak a meggyőződésének adott

⁵⁵ Lugan: *Histoire du Maroc...* i. m. 211.

⁵⁶ Standiczki tangeri osztrák–magyar diplomata 1900. június 5-i jelentése szerint a júliusi megállapodás
előtt a marokkói szultán elküldte nagyvezírét Londonba, hogy egyrészt VII. Edvárd trónra lépését
üdvözölje, de az igazi cél az volt, hogy tárgyaljon a vitatott algériai–marokkói határról. Abdel-Aziz
emellett tervbe vette, hogy hasonló küldöttséget fog indítani Németországba és Szentpétervárra is.
Stadnicki Goluchowskinak. HHStA PA XXXII Marokko 6 No. 31. pol, Tanger, 1901. június 5. A meg-
egyezős vegyes marokkói–francia bizottság megalakításáról rendelkezett, amely francia és marok-
kói helyőrségeket állított fel a határ mentén, és amely szabad választást tart a határ menti régiók la-
kossága között. Lutsky: *Modern History of the Arab Countries.* i. m.

⁵⁷ Brenning: *Die großen Mächte und Marokko...* i. m. 70–71.

⁵⁸ Grubissich Goluchowskinak. HHStA PA XXXII Marokko 6 No. 47. pol, Tanger, 1901. szeptember 15.

hangot, hogy „egyszerű a marokkói vizekre hadihajókat rendelni, de teljesen kiszámíthatatlan, hogyan és mikor vonnák vissza azokat”.⁵⁹

A franciák Marokkó-politikájukban ekkor már számíthattak Olasz- és Oroszország támogatására. A francia–spanyol közeledés még váratott magára, de 1901 szeptemberében a madridi francia követ már erről tudósított. Hozzá kell tenni, Spanyolország nem is képviselt olyan erőt, amelyet – más hatalom támogatása nélkül – számításba kellett volna venni.⁶⁰

A SZULTÁNNAL SZEMBENI TÖRZSI ELÉGEDETLENSÉG, MAROKKÓ ELADÓSODÁSA

A Franciaország generálta „külső” problémái mellett a szultánnak meg kellett küzdenie az uralmával szembeszegülő törzsek fokozódó elégedetlenségével is. 1900 nyarán a 20 éves Muláj Abdel-Aziz ténylegesen is elfoglalta a trónt, noha anyja befolyása továbbra is érvényesült felette. Oktatását elhanyagolták, ami akaratossá, erőszakossá, de határozatlanná tette. Az európai technikai újítások teljesen elbűvölték. Teniszezett, kerékpárokat, autókat, zongorákat és különböző mechanikus játékokat gyűjtött, emellett hobbijává vált a fotózás.⁶¹ A fiatal uralkodó európai kedvtelései a vallásos marokkói társadalomból, illetve az *ulemá*-ból⁶² mély ellenszenvet váltottak ki, amit súlyosbított a – leginkább franciákból és angolokból álló – kereskedelmi ügynökök és tanácsadók megjelenése a sarífi udvarban, akik hírhedtek voltak korrumpálhatóságukról.

A folyamatos francia előrenyomulás a déli határtérségben, valamint az európai mintára 1880-ban bevezetett új mezőgazdasági adó (*tertib*) megreformálása 1901-ben, amelytől az udvar bevételeinek fedezését remélték,⁶³ jelentősen felszították a muszlim lakosság indulatait, amelynek előszeléről 1900 októberében Hohenwart azt írta, hogy a nyugtalanság miatt a sarífi udvar átköltözött Marrákesből Fezbe. „Ehhez jön az állandó kabíliai lázongás az adózás miatt.”⁶⁴

A szultán elleni lázadás egyik legismertebb alakja Dzsilali ibn Drisz, ismertebb nevén Bu Hamara volt, aki 1902-től trónkövetelőként – Muláj Mohamednek, a szultán testvérének kiadva magát – 1909-ig folytatott sikeres ellenállást az algériai határterületeken élő törzsek bevonásával a szultán és az idegen hatalmak ellen. Az ellenállás ismert alakja volt még az elsősorban Tanger közelében emberrablásokat végrehajtó „igazságtevő bandita”, ar-

⁵⁹ Hohenwart Goluchowskinak. HHSta PA XXXII Marokko 6 No. 22. pol, Bizalmas, Tanger, 1901. május 16.

⁶⁰ Brenning: *Die großen Mächte und Marokko...* i. m. 70–71.

⁶¹ A szultán gyermeki lelkesedésére példa Crenneville követi bemutatkozása. Komár: *Az Osztrák–Magyar Monarchia és Marokkó diplomáciai kapcsolatai a 20. század elején.* i. m.

⁶² Az iszlám vallásjog és teológia tudósainak, szaktekintélyeinek összefoglaló neve.

⁶³ Valószínűsíthetően az angol tanácsadók javaslatára Abdel-Aziz eldöntötte, hogy a hagyományos koráni adót helyettesíti a mezőgazdasági adóval, a *tertib*-el. Ennek szellemében az új adót az összes törzsrre (szegényebbekre és gazdagokra) egyaránt kivetették. Egy ilyen általánosan, mindenkire nézve kötelező egyenlősítő koncepció bevezetése a tradicionális társadalomban általános felzúdulást keltett. Ráadásul az adó kivetése olyan bonyolult volt, hogy két év alatt sem jött vissza az az összeg, amelyet ráköltöttek. Ez is hozzájárult később ahhoz, hogy Marokkó külföldi kölcsönök felvételére kényszerüljön. Lugan: *Histoire du Maroc...* i. m. 212–213.; Mai Gunther: *Die Marokko-Deutschen 1873-1918.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2014. 37.

⁶⁴ Hohenwart Goluchowskinak. HHSta PA XXXII Marokko 6 No 87/pol, Tanger, 1900. október 23.

Raiszuni Ahmed ibn Muhammad, aki évtizedekig veszélyt jelentett az ország belbiztonságára, valamint Maa el-Aimin.⁶⁵

A törzsek elleni fellépés, a tertib kivetésének finanszírozása, valamint a szultáni udvar növekvő költségei, az európai tanácsadók javaslatai, a külföldiek által generált impozáns munkaszerződések irreálisan magas összegei arra sarkallták az uralkodót, hogy az államháztartási hiányt külföldi hitelek felvételének segítségével finanszírozza. Erre az első utalás osztrák–magyar oldalról először 1901 júniusában történt, mikor Standicki arról írt, hogy a francia diplomácia sikereket ér el Marokkóban a pénzügyek (adósságok) tekintetében.⁶⁶ A franciák saját pozícióik erősítése érdekében másutt is mindig szívesen alkalmazták a pénzügyi kártyát, amelynél a gazdasági megfontolások mellett a politikai érdek is legalább akkora súllyal szerepelt.

Franciaországban 1902-ben a gyarmati lobbis is követelte Marokkó megszerzését. 1898-ban Eugène Étienne oráni parlamenti képviselő világosan fogalmazott: „Franciaországnak minden más hatalommal szemben magasabb rendű jogai és kötelességei vannak Marokkóban. Elsősorban Algéria miatt. Algéria vezetett bennünket Tunéziába. Neki kell – kétségtelesen nehezebben – elvezetni bennünket Marokkóba is.”⁶⁷ Más érdekcsoportok is belekeveredtek a marokkói kérdésbe, az üzleti vállalkozók, a bankok és az algériai francia hadsereg. Ezeket az érdekeket a kormány igyekezett féken tartani. 1900-ban Delcassé közölte az algériai megszálló csapatok tábornokával, hogy „a marokkói kérdést semmiképpen sem szabad algériai határincidensként napirendre tűzni”. A kezdeti hezitálás után 1902-ben Delcassé hozzájárult ugyan ahhoz, hogy a Schneider-Creusot acél- és vaskombinát, valamint más nehézipari vállalkozások részvénytársaságokat létesítsenek Marokkóban, de „a kormány szabja meg, mikor kezdődik el a koncessziók korszaka”.⁶⁸ Az óvatosságában valószínűleg a britekkel folyó tárgyalások is szerepet játszottak, amelyeket nem kívánt egyes lobbicsoportok sürgetése miatt negatív irányba befolyásolni. 1903-ban Lyautey-t nevezték ki az algériai hadsereg parancsnokává és megkezdődött az „algériai csapatok diszkrét behatolása”. 1903-ban megalakult a Marokkói Társaság. A döntő tényezőt a marokkói adósságok jelentették, ezáltal pedig a pénzügyek fölötti ellenőrzés megszerzése.

A marokkói kölcsönök fő folyósítója a Banque de Paris et de Pays-Bas volt, amely 1902-ben a Gautsch vállalkozás közvetítésével a marokkói kincstárnak 7 millió 500 ezer frankot kölcsönzött. Erre mondta azt Saint-René de Tallandier tangeri francia konzul, hogy „a bankjaink adományai napjainkban összefonódnak a politikánkkal”. Ekkor még angol és spanyol bankok is hiteleztek a szultánnak (pl. a Bu Hamara elleni hadjárat költségeinek finanszírozására), de néhány éven belül a Banque de Paris et de Pays-Bas leszakította vetélytársait és megbízást kapott az állami bank létrehozására is.⁶⁹ A később felvett hitelek már az előzőek-

⁶⁵ Lugan: *Histoire du Maroc...* i. m. 213–215.; Thomas K. Park – Aomar Boum: *Historical Dictionary of Morocco*. Rowman & Littlefield, Lanham, 2016. 416–417.

⁶⁶ Stadnicki Goluchowskinak. HHStA PA XXXII Marokko 6 No. 32. pol, Tanger, 1901. június 13.

⁶⁷ J. Nagy: *A Magreb-országok története a 20. században*. i. m. 18–19.

⁶⁸ Barraclough: *Agadirtól a háborúig...* i. m. 120–121.

⁶⁹ 1904 júniusában a francia bankok hitelt nyújtottak az uralkodó kedvteléseire és a lázadó törzsek elleni folyamatos küzdelemhez. Rövid időn belül a szultán adósságban úszott és Franciaország egy 62 500 000 frankos hitelt adott neki, amelyhez biztosítéknak a marokkói vámházak bevételének 60%-át ajánlották fel.

ben felvett összegek törlesztésére szolgáltak, minek köszönhetően az algecirasi konferencia idejére (1906) Marokkó államadóssága 206 millió frankra emelkedett.⁷⁰

Az eladósodás folyamatát a tangeri osztrák–magyar képviselő is figyelemmel kísérte. Ezt példázza Oscar von Montlony jelentése, aki 1903 júliusában kifejtette, hogy a kamatok visszafizetése „a szultán számára aligha lesz lehetséges. Főleg a felkelők első győzelmei óta, tekintettel az országban uralkodó erjedés miatt, nem szabad számítani arra, hogy a kormányzója, mint korábban, erőszakos eszközökkel kikényszerítse az adókat, így pedig kizárólag a vámbevételekre számíthat. Tehát nem lehet kizárni, hogy a hatalmak, amelyek Marokkóba tőkét investáltak, kényszerítve lesznek arra, hogy 1905-ben pénzügyi érdekeik megtartásához olyan lépéseket tegyenek, amelyek a sarífi birodalomra végzetes fordulóponthoz vezetnek.”⁷¹

FRANCIA–ANGOL KÖZELEDÉS, FRANCIAORSZÁG BEFOLYÁSÁNAK TOVÁBBI ERŐSÖDÉSE

1902-ben fordulat következett be Nagy-Britannia Marokkó-politikájában, illetve ezzel kapcsolatban Franciaországgal szembeni passzívnak tűnő magatartásával kapcsolatban. Ennek elsődleges oka az volt, hogy a második angol–búr háborút Anglia megnyerte (1902. május 31., pretoriai béke), így politikailag (és katonailag) jelentős erőt szabadultak fel. Figyelmét most már a franciák marokkói terjeszkedésre irányíthatta, mely veszélyeztethette a Földközi-tenger nyugati medencéjében meglévő stratégiai pozícióit, illetve a számára kedvező status quo (minden hatalmat elvileg azonos jogok illetik meg) fenntartását. Joggal gondolhatta úgy, hogy az eddigi események a francia hadműveletek számára stratégiai fontossággal nem bíró marokkói–algériai határterület biztosítását szolgálták, de a hitelezés, illetve a szultánra nehezedő egyre erőteljesebb nyomásgyakorlás a hatalmi viszonyok felborulásához vezethet. Ezért mondhatta azt Sir Arthur Nicolson tangeri angol követ osztrák–magyar kollégájának, Crenneville-nek a francia törekvésekkel kapcsolatban, hogy „ha a franciák a mi itteni önzetlen mérsékelt reformtörekvéseinket folyamatosan zavarni akarják, az angol tengeri hatalom megtehetné, hogy – miután szabad kezet élvezünk – az észak-afrikai partokon fasodai szerénységre tanítsa őket. Sir A Nicolson mint agent provocateur úgy beszélt, hogy azzal utalt arra, mi az angolok álláspontja Marokkóban.”⁷² Természetesen a megváltozott erőviszonyokat Franciaország is érezte, ezért megkezdte a diplomáciai megoldás keresését annak érdekében, hogy jelenlegi befolyásának megtartása (sőt további kiterjesztése) mellett Anglia támogatását is megszerezze.

1902 februárjában Tallandier Rabatba utazott, hogy a szultánnál az esetleges angol akciók sikerét megelőzze. A szultáni audiencián egyértelműen kijelentette, hogy egy harmadik állam részvételét a kölcsönökben és koncessziókban (vasútépítés, telefonvonalak kiépítése, állami megrendelések), valamint állampolgáraik fontos kormányzati pozícióba kerülését a francia kormány egyértelműen a marokkói ügyekbe történő beavatkozásnak tekintené. A szultán ennek hatására vállalta, hogy a francia követelésekbe való beleegyezését írásban is rögzíti, amire azonban nem került sor. A látogatás célja ugyanis csupán a nagyon erős ma-

⁷⁰ Lugan: *Histoire du Maroc...* i. m. 219–220.

⁷¹ Oscar von Montlony Goluchowskinak. HHStA PA XXXII Marokko 6 No. 81. pol, Tanger, 1903. július 12.

⁷² Crenneville Goluchowskinak. HHStA PA XXXII Marokko 6 No. 31. pol, Tanger, 1902. június 15.

rokkói angol befolyás gyengítése volt. Az uralkodó meggyőzésére irányult az 1902. áprilisi tangeri francia–orosz flottafelvonulás is,⁷³ amely azt akarta bizonyítani, hogy a marokkói érdekek védelmében Párizs továbbra is számíthat az oroszok segítségére.

Az április 20-án kezdődő francia–marokkói tárgyalások eredményeként júliusban olyan megegyezés született, amely hangsúlyozta a két ország közötti szoros kapcsolatot. A tárgyalásokra az angolok nem reagáltak érdemben, noha Maclean Londonba utazott egy angol hitelfelvétel lehetősége miatt, amely nem talált támogatókra.⁷⁴ Közben a franciák októberben sikeresen helyeztek ki kölcsönt Marokkóba, amelynek kapcsán azonban igyekeztek elérni, hogy az ne teremtse precedenslehetőséget más hatalmak számára.⁷⁵

A Lansdowne külügyminiszter megpuhítást célzó tárgyalásokat Cambon londoni francia nagykövet 1902 nyarán indította el. Ígéretet tett Tanger semlegességére (neutralizálására), illetve elismerte Spanyolország jogát saját befolyási övezet létrehozására. A francia kormány úgy gondolta ugyanis, ha Tanger kapcsán megnyugtató megoldás születik, úgy Angliának nem lesznek további érdekei Marokkóban. Lansdowne visszafogottan reagált a javaslatokra és nem kívánta elismerni Franciaország Marokkóra vonatkozó igényeit. Mindazonáltal az angol kormány nagyon óvatos volt. Szeptemberben, amikor Maclean Londonba utazott a szultán megbízásából, hogy Marokkó Anglia támogatását biztosítsa magának, Lansdowne elutasította azt az ötletet, hogy az arab ország integritását hét évre garantálja. Azzal nyugtatgatta csupán a követet, hogy sem Anglia, sem Németország nem kívánja a status quót megzavarni, amiről Franciaország is többször biztosította.⁷⁶

A tárgyalássorozatról Crenneville átfogó képet nyújtott, amikor 1903 februárjában összefoglalta az elmúlt fél év francia–angol tapogatózásait. „Tavaly ősze elején Paul Cambon úr, a londoni francia nagykövet Tangerbe jött, állítólag, hogy az itteni francia küldöttségbe delegált fiát meglátogassa, a valóságban azonban azért, hogy megbeszélést folytasson az itteni követtel, Saint-René Talandier-vel és Algéria főkormányzójával. Az angol kormánnyal történő lehetséges együttműködésről akart tájékoztatni. Nem sokkal később M. Delcassé Lord Lansdowne-nál egészen határozott javaslattal állt elő, amelynek elfogadása nem csak Észak-Afrikára, de Európára is fontos következményekkel lenne. Ezután Franciaország hivatalosan elismerné Egyiptom brit okkupációját és Anglia cserébe Franciaországot Marokkóban. Eltekintve az északi partoktól, szabad kezet kapnának. Ezt az indítványt Lord Lansdowne-nak kedvezően kellett fogadni, mivel a brit kormány az akkori dél-afrikai események és a venezuelai affér miatt igényelte, fenntartotta magának a jogot, hogy a marokkói ügyről egy későbbi időpontban nyilatkozzon érdemben. Időközben Marokkóban a felkelés olyan

⁷³ Crenneville Goluchowskinak. HHSa PA XXXII Marokko 6 No. 24. pol, Tanger, 1902. április 11. Április 10-én orosz–francia flottademonstrációt tartottak Tanger előtt.

⁷⁴ Brenning: *Die großen Mächte und Marokko...* i. m. 127–128. Április 20-án Algírban újabb határegyezmény kötött Marokkó és Franciaország között. A szerződés értelmében a marokkói kormány hozzájárult, hogy „konszolidálja a fennhatóságát” a határ menti régióban és Franciaország támogatást nyújtott ebben, ami azt jelentette, hogy katonai és rendőri egységeket küld a marokkói határ menti régiókba. Franciaország felállította saját katonai helyőrségeit és vámházait, s jogot nyert arra, hogy letartóztasson és elítéljen bűnözőket marokkói területen. A franciák katonai parancsnokokat neveztek ki, akik teljes ellenőrzésük alá vonták a marokkói határ menti régiót. Lutsky: *Modern History of the Arab Countries*. i. m.

⁷⁵ Brenning: *Die großen Mächte und Marokko...* i. m. 129.

⁷⁶ Uo. 131.

irányba fejlődött – amely mindig is valószínűtlennek tűnt –, hogy a marokkói kérdés Londonban és Párizsban megoldódhasson. Mindenesetre Franciaországban és Angliában az a szemlélet uralkodik, hogy ezt az egybeesést mindketten kihasználják. Egyelőre Anglia a válasszal M. Delcassé javaslatára – amely azzal végződne, hogy Franciaország békés úton szerezze meg a szuverenitást Marokkóban – adós maradt. Ez a terv, úgy tűnik, már a francia földközi-tengeri politika fő tényezője és ennek kiegészítése lenne, a francia–olasz Tripoli-megállapodás. Mindkettő nyíltan azt célozza, hogy a régi álmat, a „latin hegemoniát a Földközi-tengeren” megvalósítsa.⁷⁷

Delcassé a fentiekkel párhuzamosan, azaz 1902 nyarán a németek felé is tapogatózott a marokkói kérdés megoldása érdekében, amelyet a császári adminisztráció azzal utasított el, hogy „Németország marokkói érdekei olyan jelentéktelenek, hogy tulajdonképpen nem is léteznek”.⁷⁸ Olasz ellenkezéssel szintén nem kellett számolnia a Tripoli kapcsán fennállt nézeteltérésük rendezése után. Noha az olaszok 1902. június 28-án megújították a hármasszövetséget, két nappal később már arról biztosították a franciákat, hogy „Olaszország semmilyen formában nem kötelezte el magát egy Franciaország elleni háború mellett”.⁷⁹

Ugyanebben a jelentésben Crenneville kitért Spanyolország marokkói szerepére, amiből egyértelműen kiderül, hogy a spanyol kormányzat ekkorra tisztában volt azzal, hogy Anglia és Franciaország beleegyezése nélkül önálló akciót az arab országban nem tehet.⁸⁰

A franciák Anglia felé történő közeledésükben azonban igyekeztek meghúzni azokat a határokat, amelyeken túl nem kívántak engedményeket tenni más hatalomnak. Többször és visszatérően hangsúlyozták, hogy tiszteletben tartják Tanger semlegességét, a spanyol és angol érdekeket, illetve a nagyhatalmak szerzett jogait, ahhoz viszont ragaszkodtak, hogy a megállapodásba harmadik hatalom (természetesen Németország, amelynek érdeke volt az angolok, a franciák s az oroszok közötti feszültség fenntartása, esetlegesen köztük háború

⁷⁷ Crenneville Goluchowskinak. HHStA PA XXXII Marokko 6 No. 20. pol, Tanger, 1903. február 10.

⁷⁸ Taylor: *Harc a hatalomért...* i. m. 490.

⁷⁹ Már aláírásra várt egy megállapodás-tervezet a spanyolokkal 1902 novemberében, amely felosztotta volna Marokkót francia és spanyol érdekszférára, a spanyolok azonban az utolsó pillanatban visszahúzóztak. Ennek oka valószínűleg az angoloktól való félelmük volt, de a szándék jól jelezte, hogy elviben Spanyolország a franciák tervei elé nem fog akadályokat gördíteni. Uo. 491–492.

⁸⁰ „Az az elővigyázatos visszafogottság, amellyel a spanyol kormány a jelenlegi marokkói krízist szemléli, általános figyelmet érdemel. Mihelyt a szultán elleni lázadás kitört, a Sagasta-kabinet a legközelebből érintett hatalmagnál ki akarta puhatolni, vajon intervenciójuk ajánlatosnak tűnik-e. Hasonlóan Señor Abarzura biztosítani akarta magát arról, hogy Franciaország és Anglia semmiféle beavatkozást nem tervez. Meg kell őt érteni; mindkét hatalomnak meg kell állapodnia abban, hogy részük-ről legalábbis további intézkedésig a status quót Marokkóban megőrzik. Viszont ami a spanyol kormánynak nem volt világos: Franciaország és Anglia tekintet nélkül a biztosítékaikra az észak-afrikai spanyol birtokokat tiszteletben tartja és Tangert semlegesíti, arra gondolva, hogy az egész marokkói kérdést harmadik hatalom közbelépése nélkül egymás között megoldják.” Crenneville Goluchowskinak. HHStA PA XXXII Marokko 6 No. 20. pol, Tanger, 1903. február 10. Az 1900. június 27-i francia–spanyol megállapodásban a francia kormány először ismerte el a spanyol befolyás alá eső területeket. Hosszas tárgyalások kezdődtek Delcassé külügyminiszter és Francisco de León y Castillo párizsi spanyol követ közreműködésével, aminek eredményeképp Spanyolországé lett volna Marokkó északi része, beleértve a szultáni központot, Fezt és Marrákest is. A spanyol kormány 1902-ben visszalépett a szerződés kötésétől, mert úgy gondolta, túl nagy területet kellene pacifikálni, s tartott attól, hogy marokkói szerepvállalása és Franciaországhoz való közeledése miatt konfliktusba keveredhet Nagy-Britanniával. Lutsky: *Modern History of the Arab Countries*. i. m.

kiprovokálása) ne szóljon bele. Ugyancsak ragaszkodtak ahhoz, hogy a marokkói belső problémákat ők oldják meg, s ígérték, ennek során a többi hatalom érdekei nem fognak sérülni. A kiforrott francia igényekről, Crenneville így tudósított: „A *Le Temps* mellékelt cikke pontosítja azt az álláspontot, amit a francia törvényhozás és M. Delcassé a kormány képviselőjében Marokkó kapcsán képvisel. Egy képviselő, Delafasse kivételével a törvényhozás és a külügy-miniszter mindenképpen ellene van egy *protocole de désintéressement* aláírásának a leginkább érdekelt hatalmak, hangsúlyozottan Franciaország, Anglia és Spanyolország részéről. Ugyanígy ellenez egy hasonló jegyzőkönyvből adódó kondomíniumot. Egy ilyen, konvenciókat és kondomíniumot tartalmazó jegyzőkönyvet az ellenfelek kihasználnának ellene – amint azt a szomorúan tapasztalhatta Egyiptom, Zanzibár, Sziám és Maszkat esetében –, amikor a hasonló diplomáciai okmány Franciaország becsapásához vezetett. Franciaország tiszteletben fogja tartani a gibraltári tengerszoros nemzetközi sérthetlenségét, ugyanúgy, mint Tanger esetében a „*nolime Tangere*”-t és a marokkói földközi-tengeri partvidéket és természetesen ugyanezt megköveteli a többi érintett hatalomtól is. Ez lenne a nemzetközi marokkói kérdés és annak pillanatnyi megoldása. A második, a helyi belső marokkói kérdés. Ezt Franciaország magának vindikálja szinte kizárólagos rendelkezési joggal, mint a leghatalmasabb szomszédos állam. Az oráni határtól az Atlanti-óceánig bizonyos felügyeleti jogot Franciaország Marokkó felett kihasznál és egyetlen hatalomnak sem engedné meg, tekintettel az anarchikus állapotokból következő esetleges komplikációkra, hogy önállóan beavatkozzon. Ezzel Marokkó „*res Gallie*”-nak mutatkozna. Hogy Anglia ezt megengedi-e és Németország mit szól hozzá, az már más kérdés.”⁸¹

ANGOL–FRANCIA KIEGYEZÉS MAROKKÓ ÜGYÉBEN

Marokkóban a zavargások végül 1902 októberében robbantak ki, a felkelők ellenszultánt állítottak. Az angolok a tetuáni nyugtalanság miatt novemberben egy cirkálót küldtek, majd a franciák Oránba menesztették egyik hadihajójukat. Cambon 1902 legvégén arra ösztönözte Lansdowne-t, hogy ne keveredjen bele a konfliktusba, s az angol fél is egyetértett abban, hogy egyik hatalom se hajtson végre külön akciót. Cambon továbbá óva intett egy német beavatkozás lehetőségétől, mivel szerinte csak az a három hatalom (Anglia, Franciaország és Spanyolország) avatkozhat be, amelynek politikai érdekeltségei vannak Marokkóban.⁸² A tárgyalások ellenére érdemi lépések nem történtek. Ugyanakkor az 1903. júniusi figuigi afférban Lansdowne állásfoglalása egyértelmű volt. A lázongó törzsek elleni francia katonai akciót teljes egyetértéssel kezelte és nem volt szándékában a francia Marokkó-politika elé nehézségeket gördíteni.⁸³ Helyzetét az is javította, hogy 1903 elején Angliában a közvélemény franciaellenessége csökkent, míg a németekkel szembeni ellenszenv nőtt. A két ország kapcsolatában pozitív fejlemény volt az új angol uralkodó 1903. májusi párizsi látogatása, amelyet Loubet köztársasági elnök július végén viszonzott.

A lehetőségek alkalmat adtak arra, hogy végérvényesen kiegyezzenek a franciákkal és végre megnyugtatóan oldják meg az 1882 óta „levegőben lógó” egyiptomi kérdést is. A nemzetközi politikai helyzet is arra predesztinálta a feleket, hogy rendezzék ellentéteiket.

⁸¹ Crenneville Goluchowskinak. HHSta PA XXXII Marokko 6 No. 36. pol, Tanger, 1903. március 20.

⁸² Brenning: Die großen Mächte und Marokko... i. m. 139–142.

⁸³ Uo. 143.

Az 1900-as évek elején ugyanis kézzel fogható volt Kína felosztása kapcsán a feszültség, amelynek elsődleges oka Oroszország mandzsúriai megszállása volt. 1903 tavaszán pedig nem tűnt elkerülhetőnek a fegyveres konfliktus kirobbanása a Távol-Keleten, amelyben, tekintettel az érvényben lévő angol-japán egyezményre, Franciaországnak Oroszország mellett kellett volna hadba szállnia. Emiatt Franciaország számára egyértelműnek tűnt, hogy neki kell szövetségi viszonyra lépni az angolokkal, amivel a szembenálló japán és orosz felet tárgyalóasztalhoz lehetne ültetni.⁸⁴

A szakirodalom, a források alapján a fenti események (Franciaország garanciái Marokkó és Egyiptom esetében, a további érdekelt államok igényeinek kielégítése, a kor nagyhatalmi logikájából adódó felismerések, amelyek a nézeteltérések diplomáciai rendezését favorizálták a gyarmati versengésben) 1903 második felére egyértelművé tették Franciaország Marokkó feletti befolyásának Anglia általi szentesítését. Az ünnepélyes aktusra, az 1904. április 8-i angol-francia antant-megállapodásra azért kellett csaknem háromnegyed évet várni, mert a két félnek rendeznie kellett a köztük lévő kisebb vitákat (Sziám és Új-Fundland). Marokkó kapcsán gyorsan közös nevezőre jutottak (pl. az angolok eltávolították Macleant), ám Egyiptom kérdésének rendezése, azaz a francia – akkor már csak formális – igényekről történő lemondás fájdalmasabb volt. Ezért azt a franciák az antant-megállapodás utánra kívánták halasztani, de az angolok kérlelhetetlensége miatt végül előzetesen elfogadták azt.⁸⁵

Az egyezmény megvalósította a „kölcsönös feloldozást bűneik alól”. Franciaország ígéretet tett arra, hogy „nem akadályozza Nagy-Britannia tevékenységét abban az országban [Egyiptomban] időkorlát megállapításával vagy bármilyen más módon”, cserébe Nagy-Britannia elismerte „Franciaország, mint Marokkóval nagy kiterjedésű területen határos hatalom jogait arra, hogy felügyelje Marokkó nyugalmát és segítséget nyújtson reformok, adminisztráció, pénzügyi és katonai ügyekben”. Más szóval Nagy-Britannia Franciaország kegyeire hagyta Marokkót, rábízva az ország gazdasági, pénzügyi, katonai és rendőri ellenőrzését. Nyilvános bejelentésben azt deklarálták, hogy nincs szándékukban változtatni Egyiptom vagy Marokkó státuszán, de a szerződéshez csatolt titkos záradékban kitéjték az időpontot, amikor „a megfelelő körülmények hatására kénytelenek lesznek változtatni egyiptomi vagy marokkói politikájukon”. Ez újabb tipikus szerződés volt, amelyet egy gyengébb nemzet kárára kötöttek, Franciaország „elbarterezte” Marokkót Egyiptomra, cserébe Nagy-Britanniától szabadkezet kapott Marokkóban. Lényeges eleme volt az angol-francia szerződésnek, hogy Marokkót befolyási övezetekre bontotta, ez is az egyezmény titkos részeiben volt lefektetve. Észak-Marokkó spanyol befolyási övezet lett és Tanger nemzetközi ellenőrzés alá került. Mi több, Nagy-Britannia követelte – és ezt a követelését Franciaország elfogadta – Marokkó földközi-tengeri és északi, Atlanti-óceán felőli partjainak teljes demilitarizálását. Franciaország és Spanyolország megígérte, hogy tartózkodik bármilyen erődítmény létesítésétől ezen a területen.⁸⁶

Ragaszkodván Marokkó felosztásához és a spanyol zónában lévő északi részének bekebelezéséhez, Nagy-Britannia arra buzdította Franciaországot, hogy tárgyaljon Spanyolországgal. 1904 októberében Párizsban Franciaország egyezményt írt alá Spanyolországgal,

⁸⁴ Taylor: *Harc a hatalomért...* i. m. 497–498.

⁸⁵ Uo. 499–502.

⁸⁶ Lutsky: *Modern History of the Arab Countries.* i. m.

amely, mint az angol–francia egyezmény, egy nyilvános és egy titkos részből állt. A deklaráció nyilvános részében Franciaország és Marokkó bejelentette, hogy mindketten támogatják a Marokkói Birodalom integritását a szultán szuverenitása alatt. Ez teljes képmutatás volt, tekintettel arra, hogy az egyezmény titkos részében az úgynevezett egységes birodalmat két befolyási övezetre osztották, franciára és spanyolra. A titkos rész kikötötte, hogy amennyiben Marokkó politikai státuszában változás következik be és a sarífi kormány életképtelen lenne, vagy a status quo fenntartása lehetetlennek bizonyulna a kormány gyengesége, a törvények betartására és a rend fenntartására való képtelensége miatt vagy bármi más okból, Spanyolország szabadon cselekedhet az adott régióban, amely az ő befolyási övezetéhez tartozik. Cserébe Spanyolország garantálja Franciaországnak a szabadkezet a francia befolyási övezetbe tartozó területeken. Rejtett formában, nem közvetlenül, de Spanyolország csatlakozott az angol–francia szerződéshez, amely Franciaországnak teljes cselekvési szabadságot biztosított.⁸⁷

II. Vilmos német császár 1905. március 31-i látogatása,⁸⁸ amely nem Marokkó függetlenségének „csorbítására”, hanem az angol–francia szövetség megzavarására irányult, ugyan aggodalmat keltett a Marokkót már felosztott nagyhatalmak között, de a régi fegyver, a nemzetközi konferencia összehívása alkalmazásával legalizálták kettős megállapodásukat. Ez volt az a konferencia, amelyre egy spanyol kisvárosban, a Gibraltárhoz közeli Algecirasban került sor 1906. január 15-én. Ezen Franciaországon és Németországon kívül jelen volt Nagy-Britannia, Oroszország, az Egyesült Államok, Oroszország, Olaszország, Spanyolország, az Osztrák–Magyar Monarchia, Belgium, Hollandia, Svédország, Portugália és Marokkó. A konferencia majdnem három hónapig tartott (1906. április 7-én ért véget) és Németország „vesereségével” végződött. A konferencián Németország látványosan elszigetelődött és még az Osztrák–Magyar Monarchia sem látott okot arra, hogy támogassa. Valójában a konferencián a francia reformterveket fogadták el és bízták meg Párizst azok végrehajtásával.

ÖSSZEGRZÉS

Marokkó francia érdekszférába történő bevonása egyértelműen beleilleszkedik abba a sorba, amely a kor európai nagyhatalmainak befolyásszerzési törekvéseit jellemzi. Marokkóban a 17. században kezdődő, a 19. században felgyorsuló behatolás először kereskedelmi megállapodásokban és saját állampolgárok védelmét célzó előnytelen szerződések megkötésében, majd burkolt célú területszerzésekben nyilvánult meg. Az így megszerzett és *de jure* vitathatatlan egyezmények kiterjesztésével a 19–20. század fordulójára nyilvánvalóvá vált, hogy – bár látszólag az ország szuverenitása megmaradt – valójában sorsa a nagyhatalmi érdekektől függ. Franciaország, a térségben leginkább érdekelt nagyhatalom Tunisz megszerzése után folytatni kívánta befolyási övezetének kiterjesztését, amihez mind a marokkói belpolitikában, mind a nemzetközi küzdőtéren előnyös pozíciókat kellett szereznie. Ez Ma-

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ 1905. március 31-én II. Vilmos vitorlása kikötött Tangerben. A császár fehér lovon partra szállt és beszédet tartott a kóré gyűlt marokkóiaknak. Kijelentette, azért jött, hogy meglátogassa barátját, a szultánt, akinek ő fogja megóvni a szuverenitását és védelmezni fogja Németország érdekeit Marokkóban. Ezután visszaszállt a hajójára és elvitorlázott. A *Kaiser* bizonyos ellenszennvel viseltetett az egész marokkói kaland iránt. Bülow birodalmi kancellárral folytatott levelezéséből nyilvánvaló, hogy Vilmos a kancellár nyomásának eleget téve tette meg a tangeri utat. Uo.

rokkó esetében részben fegyveres nyomásgyakorlással (az algériai–marokkói határ mind nyugatabbra tolása, illetve a francia csapatok állandó jelenléte a határtérségben és hadihajóik időszakos megjelenése Marokkó partjainál), részben finánciális eszközökkel (előnytelen kölcsönszerzödések, amelyek a század elejére gyakorlatilag tönkretették az amúgy is törékeny marokkói államháztartást) a század elejére megvalósult. A másik terület a diplomáciai sakkjábla, ahol lépéseinek mozgatórugója a kor nagyhatalmaival a céljainak elfogadtatása volt. Ebben segítségére volt az Oroszországgal kialakított szoros együttműködése, illetve a francia diplomaták remek helyzetfelismerése, amely alkalmassá tette arra Franciaországot, hogy – Nagy-Britannia egyéb lekötöttségei miatt – először erővel, majd politikai különalkukkal biztosítsa marokkói előjogait. Ennek során sikerült Olasz- és Spanyolországgal is megegyeznie, illetve tudatosítani Angliával, hogy az észak-afrikai monarchiában érdekei nem fognak sérülni, megszerzett földközi-tengeri pozícióit az esetleges francia foglalás nem fogja meggyengíteni. Tekintettel arra, hogy Franciaország – ugyan hosszás hezitálás után – hivatalosan is lemondott az egyiptomi igényeiről, a szigetország valóban fontos érdekei – köztük a Szezi-csatorna, amely Anglia legfontosabb összeköttetési útvonala volt a tengerentúli birtokaihoz – biztosítva lettek, emellett a távol-keleti orosz–angol háború esélye is jelentősen csökkent. Megnyílt az út az első világháborúban döntő fontosságú hármastant kialakulásához.

Németország a Marokkó feletti uralom megszerzésében marginális szerepet játszott, mivel az arab országban valóban komoly érdekekkel nem rendelkezett. Ennél is fontosabb azonban, hogy korszakunkban – de később is, egészen a madridi megállapodásig – számára Marokkó csupán arra szolgált, hogy az ottani angol–francia érdekelletéket akár fegyveres konfliktusig gerjessze. Anglia és Franciaország közeledésének megakadályozására és az angolokkal a „szövetséges” kapcsolatok szorosabbra fűzésére meg is lett volna a lehetősége, ennek ellenére Nagy-Britannia ez irányú törekvéseit két alkalommal is visszautasította, mert nem vállalta fel az európai kétfrontos háború rémét, amelyet azonban egy bő évtizeddel később már nem kerülhetett el. Az algécirasi konferencia (1906) és a madridi megegyezés (1912) közötti fél évtized német politikája már egyáltalán nem Marokkóról és a gyarmati igényekről szólt, hanem az angolok franciákról történő leválasztását célozta – sikertelenül.

A rendelkezésünkre álló osztrák–magyar levéltári források alapján megállapítható, hogy a marokkói kérdés kapcsán a dualista birodalom semmiféle érdekekkel nem rendelkezett és – a jelentések alapján – az ottani diplomatái igyekeztek a folyamatokról objektív beszámolókat küldeni a bécsi Ballhausplatzra. Az Osztrák–Magyar Monarchia tengeri küldötteit felkészült szakembereknek kell tekintenünk, mivel annak ellenére, hogy „benne éltek a marokkói történésekben”, jól átlátták az politikai helyzetet és az érdekelt felek valós törekvéseit is felismerték. Erre bizonyíték, hogy a témában autentikusnak számító szakirodalom, évtizedekkel később, rendkívül hasonlóan értékelte az akkori eseményeket.

Andrássy Gyula politikai emlékezete

Andrássy Gyula (1823–1890) neve ott áll az Osztrák–Magyar Monarchiáról szóló összes elbeszélés elején. A 19. századi magyar politikatörténet meghatározó személyisége volt, ennek ellenére nem tartozik a nemzeti emlékezet kultikus alakjai közé. Számos kortársa – köztük Széchenyi, a „legnagyobb magyar”, Deák, „a haza bölcse” és „a nemzet prókátora”, Kossuth, „a magyarok Mózesé” – a magyar nemzeti mitológia részeivé vált, Andrássy Gyula azonban semmilyen titulust nem kapott. Az Országház mellett álló szobra nem vált tényleges kultushellyé. Jelen tanulmány az Andrássy-kép változásait vizsgálja, amelyet minden korszakban nagymértékben befolyásolt az éppen aktuális politikai helyzet és állami struktúra.

Andrássy Gyula politikai pályafutásához nem kötődött olyan nevezetes esemény, amelynek évfordulóit alkalmat szolgáltatott volna a későbbi politikusoknak vagy a sajtónak, hogy rendszeresen megemlékezzenek róla, közelebb hozzák a nyilvánossághoz. Politikusok, diplomaták, katonai vezetők emlékirataiban alig olvashatunk Andrássy tevékenységéről. Életről, közéleti szerepléséről nem zajlanak visszatérő történelmi viták. Andrássy politikai emlékezete eddig elsősorban budapesti köztéri szobrára (és az utcaelnevezésre) korlátozódott.

EURÓPAI TÖRTÉNELMET BEFOLYÁSOLÓ ÁLLAMFÉRFI

Andrássy Gyula huszonnégy éves fiatalember volt, amikor Zemplén vármegye országgyűlési követeként közéleti szerepet vállalt. Kossuth köréhez csatlakozott. Az 1848–1849-es szabadságharcban katonaként is érdemeket szerzett. Részt vett a pákozdi, a schwechati, az isaszegi és a nagysallói ütközetben, Móga János fővezér „sebes lovag”-ként jellemezte. A Szemere-kormány megbízottjaként 1849 júniusában Konstantinápolyba érkezett, ahol a török kormány tagjaival, brit és francia követekkel tárgyalt. A szabadságharc leverését követően Párizsba emigrált. 1851 szeptemberében a hadbírótság távollétében halálra ítélte, nevét bitófára szögeztette. A délceg, jóvágású fiatalembert ezért a francia főváros szalonjaiban a párizsi hölgyek „a szép akasztott” névvel illették.¹ 1857-ben térhetett haza Magyarországra. 1861-től ismét aktívan politizált, Deák politikáját támogatta, részt vállalt a kiegyezés előkészítésében. 1867 februárjában Deák javaslatára Ferenc József őt nevezte ki magyar miniszterelnökké. Csaknem öt éven át, 1871 novemberéig Andrássy Gyula töltötte be a Magyar Királyság kormányfői és honvédelmi miniszteri tisztségét. 1867-ben az osztrák császárt Magyarország királyává koronázták, a koronát Simor János hercegprímás és az országgyűlés által nádorhelyettesnek megválasztott Andrássy Gyula helyezte Ferenc József fejére.

A polgári államrend, a béke és a stabilitás megteremtése mellett elkötelezett Andrássy „két generáció vágyait valósította meg, nemzedékére jellemző hivatástudattal és elfogultsággal. A távolság, amely hányatott sorsú hazánkat nyugat szerencsésebb nemzeteitől elvá-

¹ Kozári Mónika: *Andrássy Gyula*. Gondolat, Budapest, 2018. 36–38.

lasztotta, hosszú idő óta először csökkenni kezdett.”² Miniszterelnöksége idején született meg a horvát–magyar kiegyezés, a nemzetiségi törvény, a Magyar Királyi Legfőbb Állami Számvevőszék, a népiskolai törvény. Korszerűsítette az igazságszolgáltatást és a közigazgatást. Minthogy a kiegyezés lehetőséget adott a „magyar hadsereg, mint az összes hadsereg kiegészítő részének” felállítására, Andrássy miniszterelnökségének legjelentősebb eredményei között tartják számon a honvédségről szóló törvény megalkotását, amelyet Ferenc József 1868. december 5-én szentesített.³

A kiváló diplomáciai érzékkel rendelkező Andrássy 1871 és 1879 között az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztereként tevékenykedett. Ez idő alatt a Monarchia korábbi poroszellenes külpolitikáját poroszbaráttá formálta, a Német Birodalom ausztriai nagykövetségével közreműködött a Német Császárság és az Osztrák–Magyar Monarchia 1879. október 7-én megkötött titkos katonai szerződése, a kettős szövetség (Zweibund) létrehozásában. Az 1878. évi berlini kongresszuson a balkáni válság rendezésében közvetítő szerepet töltött be, sikeresen munkálkodott a balkáni ellentétek miatt fenyegető európai háború elhárításáért, elérte, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia katonai ellenőrzés alá vonhassa Bosznia-Hercegovinát.

Andrássy miniszterelnöksége idején kulcsszerepet játszott Budapest gyorsütemű fejlesztésének, tervszerű városrendezésének elindításában is. Kormányja 1870-ben törvényjavaslatot terjesztett a képviselőház elé a belső városrészeket a Városligettel összekötő, a szűk Királyi utcát tehermentesítő több mint 2 km hosszú, széles út kiépítéséről, amelyet a képviselőház elfogadott és az uralkodó jóváhagyott. Az új közlekedési főút vonal, a teljesen egyenes Sugárút ünnepélyes felavatására, a forgalomnak történő átadására 1876 augusztusában került sor. A korszak egyik jelképének számító Sugárutat 1885-től a megépítésének tervét felvető, létrejöttét kitartóan ösztönző, még élő Andrássy Gyuláról nevezték el. Az Andrássy út a második világháború utáni kommunista évtizedekben gyakran váltott nevet, ami kifejezi a rendszer Andrássyhoz való viszonyát is: 1949-ben Sztálin út, majd Magyar Ifjúság útja, majd pedig Népköztársaság útja lett. Az út csak a politikai átmenet időszakától, 1990-től viseli ismét Andrássy nevét.

Az 1880-as évek első felében Andrássy nem volt sem magyar miniszterelnök, sem a Monarchia külügyminisztere, mégis döntő szerepet játszott annak meghatározásában, hogy milyen elvárásokat kell támasztani az építendő állandó parlamenttel szemben. Andrássy a politikai élet különböző fórumain amellet kardoskodott, hogy az új Ház a brit parlament épületéhez, a londoni Westminster-palotához hasonlóan neogótikus stílusú és folyóparti elhelyezkedésű legyen, mondván a magyar alkotmány olyan régi, mint az angol. Ezzel a Steindl Imre által benyújtott terv elfogadása mellett tette le voksát. Az Országház építéséről szóló törvényjavaslat 1884. májusi vitáján a Főrendiház ülésén elhangzott beszédében is a „Duna-parti Westminster” megalkotásának szükségessége mellett érvelt: „A harmadik kérdés az, hogy az épület monumentális legyen-e, vagy ne? Ez a kérdés igen nehéz. Mi monumentális, mi nem az? Ha arról volna szó, hogy monumentális legyen, igen gazdag, aranyo-

² Diószegi István: Andrássy. *Budapesti Negyed*, 1993. 1. sz.

Elérés: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00001/fej02.htm>

³ Részletesen ld. Sebestény Sándor: Emlékek gr. Andrássy Gyula pályájának kormányfői szakaszáról. *Polgári Szemle*, 10. évf., 3–6. sz. 2014. október. Elérés: <https://polgariszemle.hu/archivum/91-2014-oktober-10-evfolyam-3-6-szam/tudomany-toertenelem-tarsadalom/629-emlekek-gr-andrassy-gyula-palyajanak-kormanyfoi-szakaszrol>

zott, csipkés styl által, azt mondanám, hogy ez nem kell; de a monumentális jelleg, melyről itt szó van, egészen más: az a massákban fejlődik ki, az adva van maguk a viszonyok által, a helyzet által, a hol az a ház épülni fog, belső tartalma által, azon feladatnál fogva, hogy a két háznak, az elnökségeknek, a delegationalis teremnek stb. kellő helyiséget nyújtson, és az által, hogy az a Duna mellett legyen, az ott levő négy emeletes épületekkel együtt, szemben a budai várral, a Szt.-Gellértheggyel. A monumentális épület szüksége teljesen kérdésen kívül van helyezve, s az a kis különbség, mely itt a stylre nézve van, elenyésző.”⁴

AZ ANDRÁSSY-EMLEKMŰ

Gróf Andrassy Gyula 66 éves korában, 1890. február 18-án a nyugat-horvátországi, tengerparti Voloskón elhunyt. A nemzeti emlékezetkultúra azt követelte, hogy gróf Tisza Kálmán miniszterelnök már másnap egy törvényjavaslattal – a későbbi 1890. évi III. törvénycikkkel – elindítsa az Andrassy-emlékmű állításának folyamatát. A korabeli magyar közéletre jellemző, hogy az Andrassy emlékének megőrkítésre irányuló törekvés sem maradt politikai vita nélkül: „A képviselőház pénzügyi bizottságában Eötvös Károly a szoborállítást ugyan »időelőttinek« tartotta, Horánszky Nándor viszont védelmébe vette az ügyet, mondván: »nem lehetünk szűkkeblűek saját jeleseink iránt, ha azok méltó érdemeinek elismeréséről van szó«.”⁵ 1890 júniusában gróf Szapáry Gyula miniszterelnök elnökletével létrejött az emlékműállításért felelős Emlékbizottság, a tényleges tevékenységet azonban az Emlékbizottság Végrehajtó Bizottsága végezte, báró Podmaniczky Frigyes vezetésével.⁶ A „nagy bizottság”, a Gróf Andrassy Gyula Emlékbizottság nevű testület Ybl Miklós építész mellett kizárólag befolyásos magyar politikusokból tevődött össze. Az Andrassy-emlékmű ügye tehát kezdetől fogva nem művészeti, hanem kifejezetten politikai meghatározottságú volt. A korszakra jellemző volt, hogy a politika rátelepedett a köztéri szobrászatra, „ezért is hívták Budapestet »a rossz szobrok fővárosának«, ahol »nem a legjobb mű lett a nyertes, hanem egy konvencionális szoborminta, amely megnyerte a konvencionális ízlésű bizottság tetszését«.”⁷

Az elhunyt miniszterelnök megjelenítési módjáról zajló vita egészen 1891 novemberéig elhúzódott. Az Emlékbizottság ekkor hozott döntést arról, hogy az Andrassyt ábrázoló köztéri emlékmű lovas szobor legyen. Andrassy magánemberként rendszeresen lovagolt, ez azonban önmagában nem indokolta volna a lovas megjelenítést. Mindazonáltal több érv is szólt a lovas ábrázolás mellett. Először is az 1867-es koronázáskor a férfiak – köztük Andrassy Gyula – lovon tették meg a Szent György térről a Mátyás-templomhoz vezető utat. Másrészt Szapáry Gyula miniszterelnök kikérte az Andrassy-család véleményét az emlékműről. Andrassy Gyula legidősebb gyermeke, Tivadar – aki politikai tevékenysége mellett festő és műgyűjtő volt – a család nevében lovas ábrázolást kért a miniszterelnöktől. Végezetül

⁴ Részlet gróf Andrassy Gyula 1884. május 15-én a Főrendiház ülésén elhangzott beszédéből. Ablonczy Bálint (szerk.): *A nemzet főtere: az Országgyűlés Hivatalának kiadványa a Kossuth tér történetéről*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2014. 13.

⁵ Szatmári Gizella: *Fény és árnyék: Zala György pályája és művészete*. Vitrin, Zalaegerszeg, 2014. 27.

⁶ Borovi Dániel: „Lovon vagy gyalog”: Az Andrassy-emlékmű felállítása és bontása a források tükrében. *Aetas*, 32. évf. (2017), 4. sz. 64–65.

⁷ Ligeti Dávid: „Fény nevére, áldás emlékére!” Gróf Andrassy Gyula lovas szobrának 1906. évi felavartása. In: Ujváry Gábor (szerk.): *Veritas Évkönyv 2*. Budapest, 2016. 64.

Elérés: http://real.mtak.hu/55294/1/Ligeti_David_Feny_nevere_u.pdf

Budapesten a köztéri lovas szobor az 1890-es évek elején újdonságnak számított.⁸ Később, 1906-ban, az emlékmű avatásakor Mikszáth Kálmán is utalt a fővárosi lovas szobrok hiányára, miközben Andrassy Gyula miniszterelnök és külügyminiszter lovon történő megörökítésén élcelődött: „Budapest szobrai ismét megszorodtak, még pedig egy lovas szoborral. Európa más nagy városaiban ezek a legérdekesebb látványosságok. Nem csoda, ha a mi közönségünk szintén lovas szobrokra vágyik. S hogy e tekintetben kielégíttessék, egy a parlamentben, az íróasztalnál és a diplomácia parkettjén imponáló pályának fényes, sőt varázslatos ragyogású alakját kellett úgyszólván ráerőszakolni a lóra. Bizonyynal különös, hogy a leglovasabb nemzetnek, a kitől a huszárt utánozzák a világ hadseregei, gyalog álljanak majdnem összes ércbe öntött újabb nagyjai, sablonos irattekerceikkel.”⁹

Általában a régi világ embereit szokták lovon megjeleníteni, de a főúri családból származó Andrassy személyiségétől nem állt távol ez az elegáns, könnyed lovas megjelenítés. Tegyük hozzá, a magyar hagyománytól sem idegen a lóháton ülő vezér, jelentős politikai vezető képzete.¹⁰ Az Emlékbizottság azt is elvárta a leendő alkotótól, hogy külsőleg olyannak ábrázolja Andrassyt, amilyen ő a kiegyezést követő évtizedben volt, öltözete pedig az 1867-es koronázási díszmagyar legyen.¹¹

A viták nemcsak akörül zajlottak, hogy hogyan ábrázolják az egykori miniszterelnököt, abban sem volt egyetértés, hogy Budapesten hol helyezték el az Andrassy-emlékművet. Voltak, akik szerint a reprezentatív lovas szobor helye az Andrassy út végén, a Városliget fáinak előterében van; mások a Parlament déli homlokzata előtti teret is megfelelőnek tartották az emlékmű számára. A pályázati kiírás a két helyszín közül az Andrassy út végét jelölte meg a szobor helyül.¹²

A nemzetközi tervpályázatra érkezett tíz pályamű közül a hatezer frankos első díjat Zala György szobrász és Schickedanz Albert építész terve nyerte el. Zalának a lovas szobor alá magas kőtalapzatot terveztek, amelynek egyik oldalán bronz dombormű Ferenc József és Erzsébet királyné 1867-es koronázását, a másikon szintén bronz dombormű az 1878-as berlini kongresszust ábrázolta. A díjnyertes pályamű a talapzaton megjelenő lovas szobor mögé harminchárom méter átmérőjű félköríves oszlopcsarnokot képzelte el, amelynek „felső párkányán a Béke és a Jólét szobrai álltak volna – nyilván mint Andrassy áldásos tevékenységének országos jelentőségű következményei”. A bíráló bizottság azonban nem támogatta a nagyszabású építészeti keret kialakítását a lovas szobor köré, a talapzat elejére tervezett Andrassy-címer helyére pedig később a magyar címernek kellett kerülnie.¹³

Az Andrassy-emlékmű megalkotását az államalapítás ezredévi ünnepéjére irányozták elő. Wekerle Sándor miniszterelnök azonban még 1893-ban – pályázat meghirdetése nélkül – megbízta a Zala–Schickedanz párost egy másik alkotás, a millenniumi emlékmű megtervezésével és elkészítésével, amelyet legkésőbb a millennium megünneplésére be kellett fejezni. A miniszterelnök ragaszkodott hozzá, hogy a reprezentatív ezredévi emlékművet az Andrassy-szobor korábban meghatározott helyszínén, az Andrassy út végén állítsák fel. A Végre-

⁸ Borovi: „Lovon vagy gyalog”... i. m. 65–67.

⁹ M. K. [Mikszáth Kálmán]: Andrassy szobra. *Vasárnapi Ujság*, 53. évf., 49. sz. (1906. december 9.), 793. Elérés: http://epa.oszk.hu/00000/00030/02730/pdf/VU_EPA00030_1906_49.pdf

¹⁰ Szatmári: Fény és árnyék: Zala György pályája és művészete. i. m. 29.

¹¹ Borovi: „Lovon vagy gyalog”... i. m. 67.

¹² Uo. 69.

¹³ Szatmári: Fény és árnyék: Zala György pályája és művészete. i. m. 28–29.

hajtó Bizottság 1894 decemberében döntött arról, hogy az épülő Országház közelében helyezik el Andrassy lovas szobrát, s az Emlékbizottság majd csak fél év elteltével határozta meg pontosan, hogy az új Országház déli homlokzata előtti téren állítsák fel. Zala György, akinek a véleményét előzetesen nem kérte ki az Emlékbizottság, megpróbálta később elérni, hogy az Andrassy-emlékmű az Országház főhomlokzata elé kerüljön, ez irányú törekvése azonban sikertelen maradt.¹⁴

Az emlékmű megvalósítása éveken át egyre csak húzódott, egyik határidő-módosítás a másikat követte. 1901-ben került napirendre az emlékmű talapzatának megterveztetése, amire Zala Foerk Ernő építésztt kérte fel. Ebben az évben határoztak arról is, hogy a talapzat könyaga hazai (oravicai) fehér márvány legyen.

AZ EMLÉKMŰ SORSA

Zala György az 1893. október 1-jére benyújtott pályázatot 1906 őszére valósította meg. A szobrász a tervpályázatra kialakított művészeti elképzeléseit – az évek során végrehajtott kisebb-nagyobb módosítások ellenére – az alkotás elkészültéig lényegileg megőrizte. Az avatási ünnepséget a második Wekerle-kormány időszakában, Ferenc József birodalmi/császári trónra lépésének 58. évfordulóján, 1906. december 2-án rendezték. A miniszterelnök, a kormány és népes érdeklődő közönség jelenlétében a Ferenc József által ünnepélyesen leleplezett Andrassy-emlékmű Budapest harmadik, a pesti oldal első önálló lovas szobra lett.

A két és félszeres életnagyságú lovasról, az életnagyságú alakokat megjelenítő, felső sarkainál lekerekített, téglalap alakú domborművekről, illetve magáról az egész, tizennégy méter teljes magasságú kompozícióról művészeti körökben is elismeréssel nyilatkoztak. Az uralkodó is elégedett volt az alkotással, ezért a Ferenc József-rend középkeresztjével tüntette ki Zalát.¹⁵ A kritikusok bírálatát leginkább a szobor elhelyezői váltották ki, ugyanis a ló fara az Országház felé esett. Emiatt az avatás után két nappal a baloldali Népszava csipkelődve megjegyezte, hogy „Andrassy lova éppen azzal a részivel fordul a magyar parlament felé, mely része – magunk közt légyen mondván – éppen nem parlamentáris része.”¹⁶

Ferenc József az emlékmű leleplezésekor abbéli reményének adott hangot, hogy Andrassyt „a jövőendő nemzedékek is eszményképül fogják tekinteni”. Budapest alpolgármestere, Vaszilievits János az emlékművet átvevő, emelkedett hangú beszédében ígéretet tett arra, hogy „gróf Andrassy Gyulának emlékét, mely örök ércbe öntve előttünk áll, mindenkor hálás kegyelettel fogjuk őrizni”.¹⁷ Alig telt el valamivel több, mint egy évtized, 1919-ben, a magyarországi proletárdiktatúra 133 napos időszakában, a kommunisták május elseje ünnepére készülve számos budapesti köztéri alkotást – köztük a dualizmus korának első magyar miniszterelnökéről készített lovas szobrot – átmenetileg eltakarták, eléjük a maguk ideológiáját hirdető dekorációkat állítottak. Budapest szimbolikus kommunista elfoglalása részeként „Andrassy Gyula lovas szobrát antikizáló építménnyel, az ún. Munka Házával fedték be; ennek két oldalára egy-egy katonafigurát állítottak fel. A téren elhelyezték még Lenin és Karl

¹⁴ Borovi: „Lovon vagy gyalog”... i. m. 73–76.

¹⁵ Szatmári: Fény és árnyék: Zala György pályája és művészete. i. m. 30.

¹⁶ Ligeti: „Fény nevére, áldás emlékére!”... i. m. 70–71.

¹⁷ Pótó János: Az emlékeztetés helyei: emlékművek és politika. Osiris, Budapest, 2003. 64.

Liebnecht mellszobrát, továbbá két vörös földgömböt.”¹⁸ Mindezzel egyértelművé tették, hogy Andrassy Gyulát nem kívánják beemelni a kommunista panteonba. A néhány hónapos proletárdiktatúrát követően csaknem egy évtizeden át ismét egyedül állt az Országház előtti téren Andrassy emlékműve. 1927 és 1937 között új szobrokkal gazdagodott és nyerte el Horthy-korszakbeli arculatát a Kossuth tér: ekkor helyezték el itt a Kossuth-szoborcsoportot (1927),¹⁹ a Tisza István-emlékművet (1934) és Rákóczi lovas szobrát (1937).

Zala György remekműve közel négy évtizeden át állt az Országház mellett a Duna-parton, elbontásáról közvetlenül a második világháború után, 1945 júniusában döntött a Fővárosi Közmunkák Tanácsa. Az emlékmű eltávolítására nem politikai-ideológiai megfontolásból került sor, erre utal az is, hogy nem ledöntés történt. Az elbontást elsősorban az indokolta, hogy a világháború idején felrobbantott budapesti hidak pótlására sürgősen „fél-állandó” hidat kellett építeni a pesti Kossuth tér és a budai Batthyány tér között, s a cölöphíd pesti hídfőjének kialakításához szükség volt az emlékmű által elfoglalt térre. A döntéshozók emellett figyelembe vették azt is, hogy az emlékmű nem vészelte át épen a világháborút, s a lovas szobor és a koronázási dombormű sérüléseit a helyszínen nem tartották javíthatónak. A precízen elbontott és raktárba szállított emlékmű kőanyagának egy részéből már 1947-ben József Attila-emléktáblát faragtak. „A politikai ítéletet majd a sztálinizmus kora mondja ki Andrassy fölött azzal, hogy 1950–51-ben nem őrizgeti tovább a lebontott szobrot, hanem beolvasztja.”²⁰ Az emlékmű bronzanyagát – feltételezések szerint – a Rákosi-korszak jelképének számító, 1951 decemberében felavatott budapesti Sztálin-szobor öntéséhez használták fel. Az Andrassy-emlékmű helyére 1980-ban Marton László József Attila-szobra került, amelyet a költő *Dunánál* című verse ihletett.

ANDRÁSSY REKONSTRUÁLT LOVAS SZOBRA

Az Országgyűlés 2011. július 11-én elfogadta a Kossuth tér teljes átépítéséről szóló határozatot, amelynek céljai között a tér képzőművészeti arculatának 1944. előtti állapot szerinti visszaállítása is szerepelt.²¹ Ez alapján az egykori miniszterelnök és közös külügyminiszter emlékművét is eredeti formájában és helyén, az Országház déli homlokzatánál kellett felállítani. A megsemmisült szobrok másolatának elkészítésére hazánkban kívül számos példát találunk Oroszországtól Lengyelországon át Franciaországig. De már a politikai átmenet utáni Magyarországon is alkottak ilyet, a budai Várban 1998. május 21-én a Várnegyed polgármestere, Katona Tamás leplezte le Görgei Artúr újraöntött lovas szobrát.²²

A Kossuth tér rekonstrukciójának mielőbbi megvalósítása érdekében a „nemzet főterét” kiemelt nemzeti emlékhellyé és beruházássá nyilvánították. Az Andrassy lovas szobor bronz főalakja és a talapzat két oldalán található egy méter mélységű, harminchárom életnagyságú

¹⁸ Vörös Boldizsár: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. *Budapesti Negyed*, 2000. 3–4. sz. Elérés: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00023/voros.html>

¹⁹ Az 1904-ben átadott Országház tér 1927-től, a Kossuth-szoborcsoport felavatása évétől viselte a Kossuth tér nevet.

²⁰ Pótó: Az emlékeztetés helyei: emlékművek és politika. i. m. 165.

²¹ Képviselői önálló indítvány a budapesti Kossuth Lajos tér rekonstrukciójáról. (2011. június 24.) Elérés: <http://www.parlament.hu/irom39/03651/03651.pdf>

²² Kováts Gábor Attila: *Kétszáz éve született Görgei: kétszer lett Budán lovasszobra*. (2018. január 25.) Elérés: http://pestbuda.hu/cikk/20180125_gorgei_szobor_kalvariaja

figurát magukban foglaló, bronz domborművek megmintázására és öntésére 2012. október 24-én írták ki a nyilvános tervpályázatot,²³ a tervpályázati eljárás eredményét december 1-jén hirdették ki.²⁴ Zala György művének újraalkotására egy szobrászkollektíva, a Bencsik Alkotóközösség Művészeti Kft. kapott megbízást. „Az Andrassy-szobor kivitelezéséért három művész volt felelős, Engler András a lóért, Polgár Botond a figuráért, Meszlényi János pedig a bronzöntésért és az összképért, de mindent egybevetve az alkotóközösség 20-25 művésze dolgozott a szobron.”²⁵

A monumentális emlékmű megvalósítását nettó 440 millió forintért vállalta a Bencsik Alkotóközösség Művészeti Kft. Az Andrassy-szobor újraalkotása olyan idő- és anyagigényes szakmunkának tekinthető, amely nem nélkülözte a művészeti szemléletet sem: az emlékművet „régí felvételek alapján mintázták meg, egyebek mellett az eredeti szobor alkotójának, Zala Györgynek a hagyatékában megőrzött felvételek alapján. A szobor tökéletes, 3D másolata nem volt lehetséges, mert a műről nem állt rendelkezésre elegendő nézetből fénykép, ezért mindenképp szobrászi beavatkozás volt szükséges, bár törekedtek a lehető legpontosabb megjelenítésre.”²⁶

A baloldali ellenzék véleményét megfogalmazó Hiller István szocialista képviselő támogatta ugyan az Andrassy-szobor visszaállítását, József Attila szobrának elmozdításával azonban nem értett egyet.²⁷ A kétezres évek MSZP-s minisztere nem tudott felvetésének érvényt szerezni, az egykori Andrassy-emlékmű helyén álló József Attila-szobrot a Dunához közelebb, a rakparti lépcső felső részére helyezték át.

Hetven évvel az emlékmű elbontása után, 2015 májusában állították fel Andrassy Gyula nagyméretű lovas szobrát az Országház déli homlokzata előtti területen. A Bencsik Alkotóközösség Művészeti Kft. szobrászai Zala György eredeti alkotásához méltó művet hoztak létre. A lovas szobor Reneszánsz Kőfaragó Zrt. által készített aléptíme – amelyet tejszínhabban úszó hatalmas oroszkrémtortaként is értelmeztek²⁸ – nem kevésbé impozáns. „A hófehér kötömbökből összerakott, hullámozó, növényi indákkal díszített, már-már szecessziós hatást keltő neobarokk talapzat [...] belső magja – akárcsak a tér többi emlékműve esetében – vasbetonból készült el, de a külső kőborítás pontosan követi az eredetit. [...] Önmagában akkora, mint egy családi ház.”²⁹

A monumentális lovas kompozíció aléptímeének Duna felőli és tér felőli oldalára 2016-ban helyezték el a két bronz domborművet. Ezzel a teljes Andrassy-emlékmű elkészült. Az

²³ Tervpályázati kiírás. (2012.10.24.)

Elérés: http://www.parlament.hu/documents/10181/29479/481_felhivas_ted.pdf/e521246a-889d-4fe6-8479-048bfe1500e6?version=1.0&inheritRedirect=true

²⁴ Tájékoztató a tervpályázati eljárás eredményéről. (2012.12.01.)

Elérés: http://www.parlament.hu/documents/10181/29479/481_tajeredm_ted.pdf/34d6ddco-a761-4443-a014-06bb813doee1?version=1.0&inheritRedirect=true

²⁵ Legát Tibor: Bronz, aranyáron – Andrassy Gyula szobra a Kossuth téren. *Magyar Narancs*, 2013. július 11.

²⁶ Csordás Lajos: Már látszik az új Andrassy-szobor. *Népszabadság*, 2013. június 17.

²⁷ Novemberben kezdődik a Kossuth tér átalakítása. (2012.06.11.)

Elérés: https://index.hu/belfold/2012/06/11/novemberben_kezdodik_a_kossuth_ter_atalakitasa/

²⁸ Szily László: Dögös magyar szexmasina ül egy hatalmas oroszkrémtorta tetején. (2015.05.05.)

Elérés: <https://cink.hu/dogos-magyar-szexmasina-ul-egy-hatalmas-oroszkremtorta-1702277191>

²⁹ Zsuppán András: Nézzén be a miniszterelnök dolgozószobájába! (2015.05.05.)

Elérés: <http://valasz.hu/itthon/nezzen-be-a-miniszterelnok-dolgozoszobajaba-112297>

Andrássy-szobor hivatalos újraavatására 2016. szeptember 13-án került sor Orbán Viktor miniszterelnök, Kövér László házelnök, Tarlós István Budapest főpolgármestere és mások jelenlétében. Az Országgyűlés elnöke avatóbeszédében Andrássyt mint politikust méltatta. Személyében a józan ész által meghatározott, mindig két lábbal a földön álló, érzelmi téren csak a hazaszeretet által befolyásolt politikust látott. Korszakos jelentőségét így foglalta össze: „Andrássy Gyula áldozata és teljesítménye nélkül a kiegyezés szabta korlátok között nem emelkedhetett volna a magyar nemzet, nem születhetett volna újjá a magyar államiság, és nem szilárdult volna meg egy magyar történelmi gyökerekből táplálkozó szabadelvű, a kornak megfelelő demokratikus parlamentáris államberendezkedés. Andrássy szerepvállalása nélkül egyáltalán nem, vagy csak rövidebb ideig köszöntenek »boldog békeidők« a magyarságra.”³⁰

Az Andrássy-emlékmű újbóli felállításával és avatóünnepségével – amellyel befejeződött a Kossuth tér megújítása – a magyar nemzeti emlékezet megadta a tiszteletet az egykori miniszterelnöknek és közös külügyminiszternek. Andrássy szimbolikus megjelenítése az „ország főterén” azonban nem zárta le a 19. századi politikus 21. századi emlékezetpolitikai „karrierjét”. A közeljövőben az emlékeztetés újabb helye hozhatja közelebb hozzánk Andrássy Gyulát és az Andrássyakat: a magyar kormány a 1087/2018. (III. 13.) kormányhatározattal³¹ az Andrássy-család hagyatékának megismertetésére Andrássy Emlékmúzeum létesítését kezdeményezte az Andrássy Gyula megrendelésére 1878–80-ban épített budai Andrássy Palotában.

Irodalom

Ablonczy Bálint (szerk.): A nemzet főtere: az Országgyűlés Hivatalának kiadványa a Kossuth tér történetéről. Budapest: Országgyűlés Hivatala, 2014.

A Kormány 1087/2018. (III. 13.) Korm. határozata az Andrássy Emlékmúzeum létrehozásához szükséges kormányzati intézkedésekről.

Elérés: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKP/DF/hiteles/MK18036.pdf>

Boróvi Dániel: „Lovon vagy gyalog”: Az Andrássy-emlékmű felállítása és bontása a források tükrében. In: *Aetas* (4) 2017, 63–97. Elérés: http://acta.bibl.u-szeged.hu/53714/1/aetas_2017_004_063-097.pdf

Csordás Lajos: *Már látszik az új Andrássy-szobor.* (2013.06.17.)

Elérés: http://nol.hu/kultura/mar_latszik_az_uj_andrassy-szobor-1394295

Diószegi István: Andrássy. In: *Budapesti Negyed* (1) 1993.

Elérés: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00001/fej02.htm>

Diószegi István: *Bismarck és Andrássy.* Budapest: Teleki Alapítvány, 1998.

Gerő András: *Térerő: A Kossuth tér története.* Budapest: Ú-M-K, 2008, 51–58.

Képviselői önálló indítvány a budapesti Kossuth Lajos tér rekonstrukciójáról. (2011. június 24.)

Elérés: <http://www.parlament.hu/irom39/03651/03651.pdf>

Kováts Gábor Attila: *Kétszáz éve született Görgei: kétszer lett Budán lovasszobra.* (2018. január 25.)

Elérés: http://pestbuda.hu/cikk/20180125_gorgei_szobor_kalvariaja

³⁰ Kövér László beszéde Gróf Andrássy Gyula szobrának avatóünnepségén. (2016.09.13.)

Elérés: <http://hazelnok.hu/archivok/629/Gróf-Andrássy-Gyula-szobrának-avató-ünnepsége.htm>

³¹ A Kormány 1087/2018. (III. 13.) Korm. határozata az Andrássy Emlékmúzeum létrehozásához szükséges kormányzati intézkedésekről.

Elérés: <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKP/DF/hiteles/MK18036.pdf>

- Kozári Mónika: *Andrássy Gyula*. Budapest: Gondolat, 2018.
- Kövér László beszéde Gróf Andrássy Gyula szobrának avatóünnepségén. (2016.09.13.)
Elérés: <http://hazelnok.hu/archivok/629/Gróf-Andrássy-Gyula-szobrának-avató-ünnepsége.htm>
- Legát Tibor: Bronz, aranyáron – Andrássy Gyula szobra a Kossuth téren. In: *Magyar Narancs* (28) 2013.
Elérés: <http://magyarnarancs.hu/belpol/bronz-aranyaron-85607>
- Ligeti Dávid: „Fény nevére, áldás emlékére!” Gróf Andrássy Gyula lovas szobrának 1906. évi felavatása.
In: Ujváry Gábor (szerk.): *Veritas Évkönyv 2*. Budapest, 2016. 61–78.
Elérés: http://real.mtak.hu/55294/1/Ligeti_David_Feny_nevere_u.pdf
- M. K. [Mikszáth Kálmán]: Andrássy szobra. In: *Vasárnapi Ujság* 53. évf. 49. sz. (1906. december 9.), 793–794. Elérés: http://epa.oszk.hu/00000/00030/02730/pdf/VU_EPA00030_1906_49.pdf
- Novemberben kezdődik a Kossuth tér átalakítása. (2012.06.11.)
Elérés: https://index.hu/belfold/2012/06/11/novemberben_kezdodik_a_kossuth_ter_atalakitasa/
- Pótó János: *Az emlékeztetés helyei: emlékművek és politika*. Budapest: Osiris, 2003.
- Sebestény Sándor: Emlékképek gr. Andrássy Gyula pályájának kormányfői szakaszáról. In: *Polgári Szemle* (3–6) 2014. Elérés: <https://polgariszemle.hu/archivum/91-2014-oktober-10-evfolyam-3-6-szam/tudomany-toertenelem-tarsadalom/629-emlekkpek-gr-andrassy-gyula-palyajanak-kormanyfoi-szakaszarol>
- Szatmári Gizella: *Fény és árnyék: Zala György pályája és művészete*. Zalaegerszeg: Vitrin, 2014.
- Szily László: *Dögös magyar szexmasina ül egy hatalmas oroszkrémtorta tetején*. (2015.05.05.)
Elérés: <https://cink.hu/dogos-magyar-szexmasina-ul-egy-hatalmas-oroszkremtorta-1702277191>
- Tájékoztató a tervpályázati eljárás eredményéről*. (2012.12.01.)
Elérés: http://www.parlament.hu/documents/10181/29479/481_tajeredm_ted.pdf/34d6ddco-a761-4443-a014-06bb813d0ee1?version=1.0&inheritRedirect=true
- Tervpályázati kiírás*. (2012.10.24.)
Elérés: http://www.parlament.hu/documents/10181/29479/481_felhivas_ted.pdf/e521246a-889d-4fe6-8479-048bfe1500e6?version=1.0&inheritRedirect=true
- Vörös Boldizsár: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. In: *Budapesti Negyed* (3-4) 2000.
Elérés: <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00023/voros.html>
- Zsuppán András: *Nézzen be a miniszterelnök dolgozószobájába!* (2015.05.05.) Elérés: <http://valasz.hu/itthon/nezzen-be-a-miniszterelnok-dolgozoszobajaba-112297>

Villani: egy elfeledett diplomata testvérpár¹

A VILLANI CSALÁD

A család az olaszországi Perugiából származott, majd egyik ága a 17. században Csehországba került. 1848-ban Ludvig Ignaz Villani hadnagy feleségül vette a Felsőpulyáról származó Madarász Máriát és a családból elsőként Magyarországon telepedett le. Még ebben az évben csatlakozott a magyar forradalom hadseregéhez és nevét immár Lajosként használta tovább. A család később Győrben telepedett le, itt született meg 1859-ben Frigyes és Lajos édesapja, Villani József.

VILLANI FRIGYES

Báró Villani Frigyes Arnold követ, meghatalmazott miniszter életéről, munkásságáról csak a hivatalos dokumentumokból és a korabeli sajtóból tudunk tájékozódni. Visszaemlékezés, napló, vagy bármely egyéb családi dokumentum, például levelezés, pillanatnyilag nem áll rendelkezésünkre. A hivatali előmeneteléről beszámoló dokumentumok alapján lelkiismeretes, a diplomáciai szolgálatot komolyan vevő, arra fiatal korától tudatosan készülő ember képe bontakozik ki előttünk, aki nyugdíjazásáig erejéhez mérten szolgált az ország ügyét, majd 1941-ben utolsó diplomáciai állomáshelyéről, Olaszországból vonult nyugállományba. Megkockáztatjuk, hogy szerencsés időpontban tudott visszavonulni a diplomáciai szolgálatból, a háború forгатaga, a nyilas hatalomátvétel már nem állította őt nehéz helyzetek elé. Sajnos azáltal, hogy az aktív szolgálattól visszavonult, a róla készült hivatalos feljegyzések sora megszakadt, magán és családi információk pedig nem állnak rendelkezésre, így a háború alatti és utáni tevékenységéről még kevesebb információval rendelkezünk.

Villani Frigyes 1882. február 1-jén Bécsben született. Édesapját de castello pillonico báró Villani Józsefet, a császári és királyi 14. huszárezred tartalékos huszárszázadosát, a magyar állami lovasrendőrség felügyelőjét korán, 13 éves korában elvesztette. Édesapja igen fiatal, mindössze 36 éves volt, amikor hosszantartó betegség után elhunyt.² Édesanyja, tuzingeni Tichtl Jozefin hitvese halálát követően nem ment újra férjhez és elhunytáig (1934) a család VIII. kerületi, József körút 42-es számú házában élt.

Villani Frigyes korai éveiről, tanulmányairól viszonylag kevés információval rendelkezünk, feltehetően gyermekkorra, iskolái a szülői házhoz és Budapesthez köthetők, de az biztos, hogy 1900 júliusában már Bécsben érettségizett le a császári és királyi Mária Terézia Akadé-

¹ A tanulmány elkészültéért köszönettel tartozunk a Magyar Külgazdasági és Külügyminisztériumnak, a Magyar Nemzeti Levéltárnak, valamint Breuer Klárának, Magyarország lisszaboni nagykövetének, akik lehetővé tették, hogy 2018 júniusában kutatást végezhesünk Portugáliában.

² Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és kisnyomtatványtár, Gyászjelentések, Villani József gyászjelentése. <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/603188>, letöltés: 2018. szeptember 6.

mián (Theresianum, Collegium Theresianum, Theresianische Akademie). Az itteni beiskolázása is bizonyítja, hogy tudatosan készült a hivatalnoki karrierre, még ha nem is feltétlenül diplomáciai vonalon, hiszen az intézmény célja a Monarchia főtisztviselői utánpótlásának nevelése volt. Az érettségét követően is Bécsben maradt és két évvel később itt tette le első államvizsgáját a Bécsi Egyetemen.³ Az államtudományi doktori oklevelének megszerzésére már Magyarországon került sor, Budapesten 1904-ben a Királyi Magyar Tudományegyetemen.⁴ Ezzel tanulmányait befejezte és képesítést szerzett arra, hogy a Monarchia területén szinte bármely hivatalnoki állást elfoglalhasson. Személyi lapja szerint tökéletesen beszélt anyanyelvét, a magyart, emellett németül, franciául és olaszul is kiválóan kommunikált mind írásban, mind szóban. Mindemellett jól beszélt angolul is.

Diplomáciai karrierjét mint „fizetéstelen” miniszteri segédfogalmazó kezdte a fiumei királyi kormányzóságban 1904 májusában, az első hivatali esküjét 1904 júliusában tette le. Fizetett állami alkalmazottá miniszteri segédfogalmazóként 1906 októberében nevezték ki. Karrierje szépen ívelt felfelé: 1909-től miniszteri fogalmazó, 1912-től miniszteri segédtitkár volt. Állomáshelyén, Fiumében közéleti és gazdasági szerepet is vállalt, például a Fiumei Kereskedelmi Részvénytársaság felügyelőbizottsági tagjaként. A társaság célja a kávébehozatal meghonosítása volt Fiumén át, emellett kávéhántolás, mosás és más gyarmatárúk kereskedelmét célozták meg.⁵ A Fiumei Nővédő Egyesület titkáraként aktívan fellépett a nőkereskedelem ellen. Az egyesület 1911-ben alakult, miután kivált a Magyar Egyesület a Leánykereskedelem Ellenből. Céljuk a Fiumén keresztül zajló leánykereskedelem elleni aktív és hatékony fellépés volt, ennek érdekében kikötői missziót létesítettek és figyelték az utasforgalmat, gyanús esetekben pedig hatósági segítséggel léptek fel. A leánykereskedők keze közül a két szervezet 1911-ben mintegy 400 nőt szabadított ki, 470-et helyezett el menedékházban és 375 főnek talált jellemzően cselédállást.⁶

A világháború idején katonai szolgálatát egyéves önkéntesként kezdte meg előbb a cs. és kir. 16. huszárezredben, ezt követően a cs. és kir. 6. vartüzrezredben, kezdetben hadi önkéntesként majd 1916. február 1-jétől tartalékos hadnagyként szolgált. Hadiszolgálatot 1915 márciusa és 1916 januárja között teljesített. Miniszteri titkárrá 1915 májusától nevezték ki. Polgári biztosként a császári és királyi hadsereg főparancsnokságnál szolgált 1916 januártól egészen 1918. május 16-ig. A háborús helytállásáért 1916. november 12-én a Ferenc József-rend lovagja címmel, majd a 2. osztályú ezüst vitézségi éremmel (ún. kisezüsttel), 1917 végén a Károly Csapatkeresztrel, egy évvel később a Bronz Katonai Érdemérem katonai érdemkereszt szalagján kitüntetéssel (Signum Laudis) tüntették ki. Emellett megkapta a Polgári Hadi Érdemkereszt II. osztálya kitüntetését is 1918 augusztusában a közigazgatásban, katonai igazgatásban végzett kimagasló munkája elismeréseként.⁷

Miniszteri titkári minőségében a fiumei kormányzóság vallás- és közoktatásügyi osztályának élére nevezték ki 1918 májusában. Ugyanebben az évben a miniszter a fiumei magyar

³ Villani Frigyes nem szerepel a bécsi diákok nevét közlő kiadványban, tekintve, hogy Bécsben született, míg öccse megtalálható abban. Pátyi Gábor: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemeken és főiskolákon. 1890–1918.* ELTE, Budapest, 2004.

⁴ Doktori szigorlati jegyzőkönyvek sorozata. 10. 1904. április 30.

⁵ *Magyar Compass*, 1912. 40/2. 612.

⁶ *Pesti Hírlap*, 1912. február 10. 7.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium, Elnöki osztály (MNL OL K) 59. 7. 1919–1944. V. 1410.

királyi kiviteli akadémia tanügyi tanácsába delegálta. A grémium feladata volt az iskola tanügyi feladatainak irányítása és ellenőrzése. Elvileg a kinevezés három évre szólt volna,⁸ de a történelem közbeszólt, 1919 januártól már a külügyminisztérium állományában találjuk miniszteri osztálytanácsosként.

A „központi szolgálat” után fontos és a korszakban igen frekvenciát kapott, ahol a már megszerzett diplomáciai jártasságát kamatoztathatta. A Soproni Szövetséges közi Bizottságban és a Határmegállapító Bizottságban képviselte hazánkat. Már 1920 márciusában tagja volt annak a „misszióknak”, amely a nyugat-magyarországi határhelyzetet vizsgálta. Az osztrák tagokkal kiegészült misszió Sopronba érkezve azt tapasztalta, hogy a város nemzetiszíni zászlókkal és gyászlobogóval van fellobogóztatva, az osztrákokat pedig mintegy 5000 fős tüntető tömeg fogadta, akik őket almával megdobálták és kifütyülték. A felbőszült soproniakat végül lovas rendőröknek sikerült csak visszazorítani, majd a tömeget feloszlatták. Másnap a polgármester a sajtó útján szólította fel a lakosságot, hogy tekintsék az osztrákokat Magyarország vendégeinek és ehhez mértén bánjanak velük. Villani Frigyes a kormány nevében sajnálkozását fejezte ki a történetek miatt.⁹

Villani mint a kormány képviselője a soproni szavazás előestéjén a sajtónak nyilatkozott és ismertette a helyzetet, valamint elég optimistán beszélt – tegyük hozzá nem alaptalanul – a szavazás várható eredményéről.¹⁰

A Határmegállapító Bizottságban 1923. január végéig dolgozott, közben első osztályú követségi tanácsosi címmel felruházott másodosztályú követségi tanácsossá léptették elő 1922 februárjában.¹¹ A magyar kormányt a határkiigazítási tárgyalások során Villani Frigyes képviselte, ezen működése gyakorlatilag 1922. december 20-án ért véget, ekkor tartotta utolsó ülését a bizottság, hivatalosan azonban 1923. december 31-ig állt fent a tagsága. A nyolc nyugat-magyarországi község 1923. január 10-i átvételével a bizottság munkájának gyümölcse beérett, az ünnepélyes átvételen Villani báró vette át a településeket és adta át a Vas megyei alispánnak.¹² Nyilatkozataiban a báró minden esetben visszafogottságról, ám határozottságról tett tanúbizonyságot, munkája során propaganda- vagy olcsó hecckampány fogásokkal nem élt. Az eredményeket, például a soproni népszavazását, melynek előkészítésén munkálkodott, nem a bizottság érdemeinek tartotta, hanem a lakosság hazafias érzetű hozzáállásának tudta be.¹³

Bizonyára nem függetlenül a nyugati határszélen végzett eredményes munkájától 1923 januárjában első osztályú követségi tanácsosi kinevezést nyert, valamint rendkívüli követi és meghatalmazott miniszteri kinevezést kapott, ezzel egyidejűleg az üresen lévő prágai követi posztot is elfoglalhatta.¹⁴ Február 15-én nyújtotta át Masaryknak a megbízólevelét, az akuszon jelen volt Beneš külügyminiszter is.¹⁵

Villani báró követként is folytatta a társadalmi szerepvállalást, a Nemzeti Casinó Széchenyi alapjába 1924-ben 200 000 koronát fizetett be. Az alap célja a Széchenyi szellemében

⁸ *Hivatalos Közlöny*, 1918. 23. 549.

⁹ *Magyarország*, 1920. március 7. 11.

¹⁰ *Pesti Napló*, 1921. december 14. 4.

¹¹ *Budapesti Közlöny*, 1922. március 14. 1.

¹² *Az Est*, 1923. január 11. 8.

¹³ *Az Újság*, 1922. január 3. 4.

¹⁴ *Magyar Közlöny*, 1923. január 25. 1.

¹⁵ *Pesti Hírlap*, 1923. február 16. 3.

működő egyesületek, intézmények támogatása volt. A felajánlás nagyságát igazán akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy Villanyi Frigyes követi fizetése 1923-ban havi 10 000 korona volt, ehhez járult még 2500 korona lakhatási támogatás és 4800 korona háborús segély.

A prágai követi posztról 1925. május 1-jével hívták vissza, de nem sokáig maradt otthon, hiszen május 14-én kelt az a megbízólevele, amely alapján bukaresti követnek nevezték ki. Prágai működését megköszönendő kormányzói elismerésben részesült. Megbízólevelét június 23-án Szinájában, a román király nyári tartózkodási helyén ünnepélyes keretek között adta át a király, a trónörökös és az igazságügy-miniszter jelenlétében.¹⁶

A romániai tevékenységéről, életkörülményeiről a *Pesti Hírlap* egyik 1927-es száma számolt be röviden, ám annál szemléletesebben. A követség a régi osztrák–magyar követség palotaépületének egyik szárnyában működött, itt volt a követ lakása is. Az újságíró röviden ismertette Villani báró életútját hangsúlyozva, hogy a prágai távozását sokan sajnálták, lévén jól és tapintatosan intézte az ügyeket, ezzel a csehszlovákiai magyarok érdekeit az adott körülmények között védte.

Bukaresti tevékenységét szintén az óvatos, kompromisszumkész szolgálat jellemezte, bár közel sem volt könnyű dolga. Az elcsatolt részek birtokosainak érdekvédelme, a távozott hivatalnokok hátramaradt vagyontárgyainak védelme emésztette fel a követ munkaidejének nagyrészét. Emellett természetesen a jogsegélyek, a kereskedelmi kapcsolatok ápolása és a ki-, beutazók úti okmányainak ügyintézése is komoly feladatokat rótt rá. Élénken érdeklődött a gazdasági kérdések iránt, igyekezett előmozdítani a két ország közti kereskedelmi szerződés ügyét, helyesen felismerve, hogy a gazdasági kapcsolatok megléte, élénkítése mindkét ország elemei érdeke.

A sajtócikk a követ lakását, munkaszobáját is leírja, amelyben a korhangulatnak és elvárásnak megfelelően magyaros gobelin, herendi porcelán, Bethlen István, valamint Tisza István fényképe is feltűnik. A falon a politikusok mellett magyar festők festményei, többek között Csók István képe is lógott.¹⁷

A bukaresti követi posztról való visszahívása 1928 októberében kelt, új megbízatására megint nem kellett sokat várni, november elejétől már a párizsi követséget vezette követi minőségben. A román követi munkássága elismeréseként miniszteri elismerésben és köszönetben részesült, a román állam pedig a Román Koronarend nagykeresztjével tüntette ki és köszönte meg munkáját.¹⁸

Párizsban ünnepélyes körülmények között 1928. december 21-én adta át megbízólevelét a köztársasági elnöknek az Élysée-palotában. Villani Frigyes tapasztalatának, személyiségének köszönhetően hamar beilleszkedett a francia kulturális és társadalmi életbe. Rendszeresen részt vett a magyar intézet rendezvényein, kiállításokat nyitott meg, magyar előadásokat, színházi darabokat tekintett meg. Munkájáról, kultúrmissziójáról nem véletlenül számolt be rendszeresen a *Színházi Élet* című magazin is.¹⁹

Az évek során, 1931-ben és rá egy esztendőre is fel-, felröppent a hír, hogy a bárót esetleg a nyugdíjazás miatt megürülő bécsi követi posztra nevezik ki, de erre végül nem került sor.²⁰ Ugyanakkor munkáját 1932-ben ismét kitüntetéssel ismerték el, ekkor az I. osztályú Magyar

¹⁶ *Budapesti Hírlap*, 1925. július 4. 3.

¹⁷ *Pesti Hírlap*, 1927. május 29. 38.

¹⁸ MNL OL K 59. 7. 1919–1944. V. 1410.

¹⁹ *Színházi Élet*, 1930. 29. 4.

²⁰ *Pesti Napló*, 1932. november 18. 8.

Érdemkeresztet kapta meg, két évvel később pedig a francia állam is elismerte érdemeit és a köztársasági elnök a Francia Becsületrend nagy tisztikeresztjét tűzte a mellére. A francia kitüntetésre munkássága elismerése mellett távozása alkalmával került sor. Hat évvel kinevezését követően a külügy újabb állomáshelyre vezényelte, de nem az évekkel korábban pletykaszinten emlegetett Bécsbe, hanem Rómában vette át a képviselőlet vezetését 1934. március 1-jétől mint quirinali követ, ezzel egyidejűleg az albániai követi teendőket is ellátta. Kinevezését követő két hónappal elhunyt a báró édesanyja, aki megözvegyülését követően idejét a családjának és különböző jótékonyági egyesületeknek szentelte.²¹

Tiranában a megbízólevelének átadására csak 1935-ben került sor, májusban Zogu albán királyt kereste fel és neki adta át megbízólevelét.²²

A római kinevezés egyértelműen karrierjének csúcsát jelentette, a formálódó szövetségi rendszerben Olaszország szerepe hazánk számára is határozottan felértékelődött, így a követi poszt is bizalmi és fontos beosztásnak számított. Nem véletlen, hogy egy nagy tapasztalattal bíró, ugyanakkor mérsékelt, a diplomácia világában jól tájékozódó személyre esett a választás. A diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok élénkítése az évek folyamán egyre több felelősséggel ruházta fel a követet. Az élénk kapcsolatok a legfelsőbb szinten is realizálódtak és ezen eseményekben Villani báró és felesége komoly szerepet kapott, például a kormányzó 1936-os olasz látogatása során is.²³ Itteni tevékenységét a fogadó ország az Olasz Koronarend Nagykeresztjével ismerte el, míg hazája a magyar királyi titkos tanácsos méltóságot adományozta neki.²⁴ Diplomáciai munkája mellett Rómában is szakított időt a kulturális programok látogatására, a római magyar intézet rendezvényein, kiállításain rendszeresen megjelent, ha kellett Mussolinit kísérelte el.²⁵

Apponyi Geraldine és Zogu albán király 1938. évi áprilisi esküvőjén a menyasszony tanúja Apponyi Károly mellett báró Villani Frigyes volt, ez is jelzi megbecsültségét, elismertségét. Természetesen az esküvőt követő díszebéden is jelen volt a báró.²⁶ Az albán király elismerése sem váratott magára 1938 elején, még az esküvőt megelőzően az Albán Szkander bégrend nagykeresztjével tüntették ki.²⁷

Báró Villani Frigyes 1939-ben töltötte be az 57. életévét. A szolgálati éveit figyelembe véve ettől az esztendőktől a beszámítható javadalmazása teljes összegével felérő nyugdíjra vált jogosulttá. A külügyminiszter – nyilván az érintett tudtával és egyetértésével – kérte a minisztertanácsot, hogy a bárót a szolgálatban egy évre tartsák vissza. Az indokok között a külügyi szolgálatban kifejtett rendkívül értékes tevékenysége és a külföldi szolgálatok során szerzett tapasztalata szerepelt. A minisztertanács a hosszabbításhoz megjegyzés nélkül

²¹ Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és kisnyomtatványtár, Gyászjelentések, Villani Józsefné Tichtl Jozefin gyászjelentése. <https://dspace.oszk.hu/handle/123456789/603190#>, letöltés: 2018. szeptember 6.

²² *Pesti Hírlap*, 1935. május 21. 10.

²³ Ld. pl. *Budapesti Hírlap*, 1936. november 26. 3.

²⁴ *Budapesti Közlöny*, 1936. július 22. 2.

²⁵ *Magyarország*, 1930. május 30. 13.

²⁶ *Magyarország*, 1938. április 29. 14. Olasz részről az esküvői tanú Mussolini veje és külügyminisztere, gróf Galeazzo Ciano volt.

²⁷ MNL OL K 59. 7. 1919–1944. V. 1410.

hozzájárult.²⁸ Egy évvel később a miniszter, hasonló indokokkal, ismét kérte a követ szolgálati viszonyának meghosszabbítását, ekkor azonban a minisztertanács már azzal a megjegyzéssel engedte csak a szolgálatban visszatartást, hogy az precedenst nem teremthet és csak azért engedik, mert a háborús helyzet az egyik legfontosabb követi állomáshelyen nem teszi lehetővé a változtatást.²⁹ Még 1939-ben visszahívták az albán követi posztról. Ahogy a minisztertanácsi jegyzőkönyvben olvashatjuk, azért, mert az „albán–olasz perszonálunió következtében báró Villani Frigyes quirinali m. kir. követ albániai megbízatása tárgyalanná vált”.³⁰

Villani Frigyes a quirinali magyar királyi követség vezetése, valamint az Olasz Birodalomra kiterjedő követi megbízatása alól 1941. július 18-án mentették fel, ezen, valamint nyugállományba vonulása alkalmából a kormányzó teljes elismerésben részesítette.³¹ Az olasz király a távozó követnek a Szent Móric és Lázár-rend nagykeresztjét adományozta.³²

Hazatérése után Budapesten telepedett le és több vállalkozásban – nyilvánvalóan jó kapcsolatait kamatoztatandó – kapott vezető megbízatást, így lett a Magyar–Olasz Bank Részvénytársaság, a Weiss Manfréd Acél- és Fémművei Rt.,³³ az Első Kecskeméti Konzervgyár Részvénytársaság és az Eterna Bőrgyár Részvénytársaság igazgatósági tagja.³⁴

Traumatikus, testvére sorsával kísérteties hasonlóságot mutató esemény elszenvedője volt 1943 februárjában, ekkor az utcán elesett és lábát törte, mentők szállították kórházba, de balesetéből ő felgyógyult.³⁵

A báró magánéletéről vajmi kevés információval rendelkezünk, kétszer nősült, de gyermeke egyik frigyből se született. A háborút követően már nem állnak rendelkezésre hivatalos dokumentumok, amint nyugállományba vonult, a sajtóból hamar eltűnt a neve, így az esetlegesen még lappangó magániratokon kívül nem sok lehetőségünk van arra, hogy életének ezen utolsó szakaszát megismerjük. Ami bizonyos, hogy 1964. március 12-én, 82 évesen hunyt el és a rákoskeresztúri új köztemetőben – tehát nem a család Kerepesi úti sírboltjában – helyezték végső nyugalomra.

Ezzel lezárult egy szakmai értelemben teljesnek tekinthető életút, amelyet Villani báró különösebb döccenők, kiskiklások nélkül futott be. A diplomáciai pályán egyenletesen, lépésről lépésre haladt, míg egy igen fontos és megbecsült állomáshelyen teljesedhetett ki szakmai élete. Ettől függetlenül nevéhez látványos, kiemelkedő tettek nem köthetők, ő csak

²⁸ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek 1939. március 17.

https://www.eleveltar.hu/web/guest/bongeszo?ref=TypeDeliverableUnit_f6a23c9a-dc87-4875-a104-771a3eb59709&tenant=MNL, letöltés: 2018. szeptember 6.

²⁹ Uo. 1940. március 18.

https://www.eleveltar.hu/web/guest/bongeszo?ref=TypeDeliverableUnit_99ae644d-eeda-4aec-b819-ofdb85666973&tenant=MNL, letöltés: 2018. szeptember 6.

³⁰ Az eufemisztikus megfogalmazás valójában azt jelentette, hogy az országot olasz csapatok szállták meg és Mussolini Albániát az Olasz Királyság protektorátusává nyilvánította, Zogu király és családja külföldre menekült. Uo. 1939. május 5.

https://www.eleveltar.hu/web/guest/bongeszo?ref=TypeDeliverableUnit_61ffb63b-fa5c-4593-bad5-dfoo9069fbf8&tenant=MNL, letöltés: 2018. szeptember 6.

³¹ *Budapesti Közlöny*, 1941. augusztus 7. 1.

³² *Újság*, 1941. augusztus 6. 8.

³³ *Központi Értesítő*, 1942. 27. 1299., 1942. 41. 1929.

³⁴ Uo. 1943. 38. 1452.

³⁵ *Pesti Hírlap*, 1943. február 12. 6.

szolgált csöndesen, megbízhatóan ott, ahova helyezték, a korszakban elvárt módon, de nem szolgálalkúen és nem elvtelenül.

VILLANI LAJOS

Báró Villani Lajos bátyja, Frigyes után kilenc évvel, 1891. április 22-én született a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei Tápiósápon.³⁶ Iskoláit Budapesten végezte, majd az érettségét követően,³⁷ 1908 őszén felvételt nyert a bécsi császári és királyi konzuli akadémiára (K.u.K. Konsular Akademie).³⁸ 1913-ban elvégezte a konzuli akadémiát, ahol főként kiváló nyelvtudásával tűnt ki. Bécsi éve alatt megtanult törökül, arabul és perzsául. Még ez év őszén önkéntesként bevonult a csehországi pardubitz-i (ma: Pardubice) kaszárnyába, ahonnan azonban másfél hónap múlva egészségi okokból leszerelték. Visszatért Bécsbe és jelentkezett a külügyminisztériumba. 1914 januárjában az albániai Skhrodirban található konzulátushoz nevezték ki követségi attasénak. 1915 decemberében Albánia hadüzenete miatt a konzulátus munkája megszűnt, ezért Villani Lajost visszarendelték Budapestre. Nem sokáig maradhatott itthon, hiszen egy hónap múlva Törökországban, az izmiri császári és királyi követségen kellett lennie. Izmirbe mint követségi attasé érkezett, ám néhány hónap múlva alkonzullá léptették elő. A fiatal diplomata munkájával meg lehetett elégedve az udvar, hiszen 1916 decemberében a császár az I. Ferenc József-rend lovagkeresztjét adományozta neki.³⁹

1917. október 3-án Izmirben feleségül vette a holland származású Georgine Dutilh-t, majd a következő esztendőben megszületett első fiúk, Frigyes.⁴⁰

1918. október 30-án a mudroszi fegyverletétellel az Oszmán Birodalom elismerte vereségét és egyúttal megszakította diplomáciai kapcsolatait az éppen megszűnő Osztrák–Magyar Monarchiával. Villaniék 1919 márciusáig még Izmirben maradtak, majd Törökországból Bécsbe utaztak. A megszűnő Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai hálózatának felszámolása folyamatban volt, Villani Lajost a volt zürichi császári és királyi követség ügyeinek rendezésével bízták meg.

1920 januárjában néhány hétre visszatértek Budapestre, majd február 29-én immár a magyar minisztertanács határozata értelmében kinevezték az új magyar zürichi főkonzulátusra II. osztályú konzullá.

A család Svájcban sem tudott berendezkedni, hiszen alig fél évvel később már a trieszti konzulátus megalapításával és vezetésével bízta meg a magyar külügyminiszter Villanit. 1923 nyaráig irányította a trieszti követséget, amikor új állomáshelyre kapott kinevezést.⁴¹ Ahogy két évvel korábban Triesztben, most Milánóban kellett az új magyar konzulátus alapjait lerakni, majd annak működését irányítani. A közel kétezer fős milánói magyar kolónia ebben az időszakban rendkívül aktív társadalmi életet élt, különböző ünnepélyek, összejövetelek és tudományos estek színesítették mindennapjaikat, amelyekről saját lapjukban rendszeresen

³⁶ Villani Lajos életrajzi adatainak megírásában nagy segítséget jelentett a családi archívum megismerése.

³⁷ Budapest Főváros Levéltára VIII.35. b. Az V. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium iratai, érettségi anyakönyvek, 1908.

³⁸ Pátyi: Magyarországi diákok a bécsi egyetemeken és főiskolákon... i. m.

³⁹ *Budapesti Közlöny*, 1916. szeptember 22. 217. sz. 3.

⁴⁰ Villani Lajos felesége 1976. május 8-án hunyt el az Amerikai Egyesült Államokban.

⁴¹ MNL OL K 27. 59540. 1923. április 27.

beszámoltak.⁴² Ezeken az esteken rendre megjelent a magyar állam képviselője, Villani Lajos is.

Villani háború után írt önéletrajzában⁴³ röviden kitért arra, milyen oka lehetett az általa kedvelt milánói státusz megszüntetésének. Úgy vélte, hogy az 1926. februári milánói távozását az olasz fél, egyenesen Benito Mussolini kérvényezte a magyar kormánytól. Villani szerint Rómában azt nehezményezték, hogy antifasiszta körökkel tartott fenn jó kapcsolatot, ami úgy tűnik, elegendő indok volt ahhoz, hogy menesztését kérjék. A milánói követi feladatairól megjelent sajtótermékekből és beszámolókból mindez nem látszik, hiszen kivétel nélkül kultúrdiplomáciai programoknál szerepel a neve.

Milánóból 1926 februárjában Konstantinápolyba helyezték át, ahol szintén két évig, 1928 nyaráig tartózkodott. A magyar külügyminisztériumban ekkor úgy döntöttek, hogy Belgrádba küldik tovább követségi tanácsosnak. A jugoszláv fővárosban sem maradhatott sokáig, hiszen a belgrádi követség leépítése miatt 1931-ben távoznia kellett, s 18 évi állandó külszolgálat után Villani Lajos és családja hazatért Budapestre. A család Budára költözött, a családfő pedig a külügyminisztérium kulturális osztályán előbb tanácsos, majd 1932 novemberétől osztályvezető lett.

Villaniék a hosszú és fáradtságos külszolgálat után hamar berendezkedtek Budapesten. A családfő munkájából és hivatásából fakadóan élénk társadalmi életet élt. Több kulturális társaság tagja volt, ezek közül a Turáni Társaság lehetett a legfontosabb számára, ahová már 1926-ban belépett. Miután hazatért, még aktívabb lett, s hamarosan a választmányi tagok közé választották.⁴⁴

Feltételezhetően már külszolgálat alatt megfogalmazódott benne az a terv, ha egyszer hazatérne, az itáliai kultúrával szeretne foglalkozni. 1931 nyarán beiratkozott a Pázmány Péter Tudományegyetemre, ahol olaszt, művészettörténetet és régészetet tanult. Minisztériumi munkája mellett hamarosan tanulmányokat és cikkeket kezdett írni magyar és idegen nyelven. Az 1930-as évek közepétől rendszeresen publikált a *Napkelet* folyóiratban és olasz nyelvű szövegeket is fordított. Többek között Herczeg Ferenc *Bizánc* című regényét ő fordította olaszra. 1939-ben doktorált és disszertációja, *A renaissance úttörői* még ugyanebben az évben meg is jelent. A latin kultúra iránti rajongása Milánóból való kényszerű hazatérése után sem változott, hiszen az 1930-as évek végén kutatóként és magánemberként is hosszú heteket töltött Olaszországban. 1936-ban például *A mai Olaszország* címen könyvet írt, bemutatva az új, fasiszta világszemléletet és annak társadalomformáló hatásait.⁴⁵

Az évtized második felére élénk tudományos tevékenységének köszönhetően előbb itthon, majd külföldön is az itáliai reneszánsz szakértőjeként tartották számon. Évente több alkalommal is tudományos és ismeretterjesztő előadásokat tartott, 1938-ban például immár hagyományosan a milánói Magyarbarát Olaszok Egyesületének rendezvényén.⁴⁶ 1939 áprilisában a Magyar Külügyi Társaság ankétján pedig Albánia múltjáról és jelenéről beszélt.⁴⁷ Az

⁴² 1926 februárjában a közösség zászlószentelést tartott, amelyre a zászlót Villani Lajos felesége ajánlotta fel. Az ünnepséget vacsora zárta, ahol Villani elbúcsúzott a milánói magyar közösség tagjaitól.

⁴³ Villani Lajos ötoldalas, hivatalos céllal készült önéletrajza a Külügyminisztériumban felvett személyi lapján kívül csak néhány esetben tartalmaz új és részletesebb információkat.

⁴⁴ *Turán*. A Turáni Társaság folyóirata. 1926. 1–2. sz. 68.

⁴⁵ Villani Lajos: *A mai Olaszország*. Budapest, 1936.

⁴⁶ *Budapesti Hírlap*, 1938. január 27. 8.

⁴⁷ *Pesti Hírlap*, 1939. április 28. 9.

európai politikai változások miatt olasz ügyekben megkerülhetetlen szakdiplomatának számított, ennek megfelelően a jelentősebb kétoldalú tárgyalásokon a magyar küldöttség tagjai között szerepelt. 1935 februárjában például Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi, valamint Kánya Kálmán külügyminiszter mellett vett részt a tárgyalásokon, míg három évvel később a magyar külügyminisztérium delegációjának volt tagja.⁴⁸

A Külügyminisztérium kulturális osztályának vezetőjeként számtalan hivatalos és privát tárgyaláson, találkozáson kellett Magyarországot képviselnie. Lakása és rózsadombi nyaralója gyakori színhelyszíne volt a diplomáciai találkozók számára. 1939 áprilisában a külügyminiszter képviselőjeként például ő fogadta Roger Beaussart-t, Párizs püspökét.⁴⁹

Diplomáciai és tudományos munkája mellett több, Olaszországgal kapcsolatos gazdasági vállalkozásban is érdekelt volt. 1941-ben az olasz filmeket forgalmazó Esperia Filmforgalmi Rt. és a Fórum Filmszínház Rt. igazgatósági tagja, több, a külügyben korábban dolgozó munkatársával, így Kertész K. Róbert nyugalmazott államtitkárrel és Gerevich Tibor egyetemi tanárral együtt.

A kulturális osztály vezetőjeként hivatalból is foglalkoznia kellett a mozgókép műfajával és annak hatásaival. 1934-ben még csak kiküldött, egy évvel később viszont mint a magyar filmügyek felelőse vett részt a Népszövetség égisze alatt működő római oktató és nevelő filmintézet kongresszusán.⁵⁰ Magyarország képviselőjeként ugyancsak több alkalommal vett részt a Velencei Filmfesztiválon, ezenkívül a magyar filmcenzúra-ügyi bizottság tagságába is őt jelölték. 1934-től 1940-ig pedig a magyar filmvilág elsőszámú vállalatának, a Magyar Film Iroda Rt.-nek is igazgatósági tagja volt.⁵¹

Az őt kevésbé ismerő embereket talán meglepetésként érthette, hogy majd egy évtizedes belföldi szolgálat után, 1939. november 29-én Horthy Miklós kormányzó a helsinki magyar követség élére nevezte ki.⁵² Villani Lajos, úgy tűnt, az elmúlt években nemzetközi tudományos karrierjének építésére szenteli idejét. Természetesen a külügyminisztériumban rendkívül sokrétű kapcsolatrendszere és főként az olasz ügyekben való jártassága miatt továbbra is feltétlenül számítottak rá.

Visszaemlékezése szerint helsinki kinevezésében ez a kettőség – tehát a kulturális és diplomáciai terület között való egyensúlyozása – játszhatott szerepet. Nem hivatalosan ugyanis a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium szerette volna állományba venni és a római egyetemen a magyar tanszék és a magyar intézet vezetésével megbízni őt. Villani szerint a külügyben mindez nagy felháborodást váltott ki, ezért ő egyértelmű jelzésként, kisebb büntetésként tekintett a finnországi kinevezésre.

Rövid előkészületek után 1940. január 3-án érkezett meg Helsinkibe, azonban alig három nap munka után súlyos szívpanaszai lettek és betegállományba került. Az előzmények ismeretében talán érthető, mi válthatta ki belőle a betegséget. Állapota a következő hetekben sem javult, ezért orvosai tanácsára betegszabadságot kért, amelyet Csáky István külügyminiszter engedélyezett számára. Február 10-én tért haza Budapestre, ahol gyógykezelések

⁴⁸ 1938. július 18-án Villani is tagja volt annak küldöttségnek, amelyet Imrédy Béla miniszterelnök vezetett Rómába, hogy ott találkozzon Mussolinival és az olasz kormány tagjaival. Az *Újság*, 1938. július 19. 1.

⁴⁹ *Pesti Hírlap*, 1939. április 12. 8.

⁵⁰ *Prágai Magyar Hírlap*, 1935. április 28. 12.

⁵¹ Kallós János (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz*. 3–4. kötet. Budapest, 1934–1935. 434.

⁵² *Külügyi Közlöny*, 1939. december 31. 9. sz. 77.

után jelentkezett Csákyról. A külügyminiszter egészségi állapota miatt hamarosan nyugdíjazását javasolta, amelyet Villani elfogadott.

A diplomáciai szolgálat kényszerű befejezése miatt az ekkor 49 éves Villani Lajos számára a tudományos életben való kiteljesedés egyértelmű cél lett. Teleki Pál hathatós támogatásával 1940. december 30-án a kormányzó a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem közgazdasági karán újonnan létesített, olasz műveltségi és gazdaságpolitikai tanszékre nevezte ki egyetemi tanárnak.

Egyetemi órái mellett továbbra is ismeretterjesztő és tudományos előadások tartott nemcsak itthon – többek között a Magyar Külügyi Intézetben⁵³ – hanem külföldön is. 1941-ben a kultuszminisztériumtól hivatalos megbízatást kapott a magyar kultúrával, kultúrdiplomáciával kapcsolatos előadások megtartására. 1941-ben és 1942-ben két előadói körutat tartott Olaszország északi városaiban. 1942 júniusában pedig az a megítéltetés érte, hogy Bolognában a Széchenyi Istvánról tartott előadása után a helyi akadémia tagjai közé választotta.⁵⁴ Itália iránti rajongását legkifejezöbben talán az bizonyítja, hogy 1940. október 3-án a Magyar Rádióban elhangzó, *Assisi Szent Ferenc* című hangjátékot Váczi Lajos álneven valójában ő maga írta. Az olasz kultúra egyrészt származása, másrészt diplomáciai feladatai miatt is identitásának fontos részévé vált.

1942 őszén újabb fordulat állt be karrierjében. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rövid egyeztetéseket követően őt kérte fel a római magyar intézet vezetésére.⁵⁵ Mivel a budapesti katedrát sem szerette volna visszaadni, ezért abban állapodtak meg, hogy kezdetben csak november 1. és május 1. között kell az olasz fővárosban tartózkodnia, míg az év második felét Budapesten töltheti. A római intézet vezetését az olasz politikai helyzet, valamint Villani néhány nyilatkozata és meghívott vendége miatt csak 1943 májusáig láthatta el. Ekkor visszatért Magyarországra és ismét csak az oktatással és kutatással foglalkozott.

A római magyar intézet stratégiai fontossága miatt mind a külügy-, mind a kultuszminisztérium ez év őszén vissza szerette volna helyezni, azonban az olaszországi események miatt erre már nem kerülhetett sor.

Az alig fél évig tartó római megbízatása alatt nem csak a magyar kultúra itáliai megismertetésére, hanem gazdasági kapcsolatainak kiépítésére is hangsúlyt fektetett. 1942. augusztus 13-án néhány üzlettársával együtt megalapította az Olasz Gépkereskedelmi Rt.-t, amelynek igazgatósági tagja is lett.⁵⁶

Alig fél évig tartó olaszországi kitérőjét leszámítva Villani Lajos 1940 januárjától Budapesten tartózkodott és a magyar kultúrdiplomácia egyik legfontosabb alakja lett. Az olasz–magyar tárgyalásokon rendre jelen volt és a budapesti olasz intézet működésének érdekében igyekezett mindent megtenni.

A német megszállást követően visszavonult, majd több más egyetemi tanárhoz hasonlóan megtagadta a Németországba való költözést. Önéletrajza szerint több zsidó honfitársának próbált segíteni, azonban visszafogottságára jellemzően egyiküket sem említi névvel. Az általa leírt történet, valamint a család tulajdonában lévő magánlevél alapján egy személyt

⁵³ 1939 áprilisában a Magyar Külügyi Társaság által szervezett Külügyi Vitavacsorák estén *Albánia tegnap és ma* címmel tartott előadást. *Pesti Hírlap*, 1939. április 20. 14.

⁵⁴ Az eseményről szóló rövid hír több budapesti lapban is megjelent, pl. *Pesti Hírlap*, 1942. július 10. 8.

⁵⁵ Bár már 1942 novemberében Rómába utazott, a római Magyar Intézet vezetését hivatalosan csak december első napjaiban kezdhette meg. *Az Újság*, 1942. december 10. 6.

⁵⁶ Kallós (szerk.): *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdéi kompasz*. i. m. 486.

sikerült azonosítani. Fennmaradt egy 1944. június 28-án kelt levél, amelyben Mohácsi Jenő író, műfordító – többek között *Az ember tragédiája* német fordítója – érdeklődik az ő és felesége mentességének ügyében. Mohácsi ekkor már több hónapja kényszermunkatáborban volt⁵⁷ és a levél tanúsága szerint Villani a belügyben próbálta mentességét elintézni. Sajnos azonban mire jóakarói – köztük Villani Lajos is – ezt elérte a magyar belügyminisztériumnál, Mohácsi Jenő útban Birkenau felé a rossz körülmények miatt elhunyt.⁵⁸

Sajnos alig tudni valamit Villani Lajos világháborút követő éveiről. Diplomáciai múltja és kapcsolatai miatt a magyar közigazgatásban nem számítottak szaktudására és feltételezhetően ő maga sem kívánt volna a változó politikai helyzetben szerepet vállalni. 1945 után az egyetlen hír vele kapcsolatban az a tragikus baleset, amelyben 1948. július 4-én, 57 évesen Budapesten életét vesztette.⁵⁹

Villani Lajos bátyjához, Frigyeshez hasonlóan a magyar diplomáciai élet sikeres, ám az utókor számára elfelejtett tagjai közé tartozott. Neveltetéséből és bátyja példájából adódóan már gyermekkorában eldölt, hogy ő is diplomata pályán fog haladni. Azonban érdeklődése, ősei iránti tisztelete, valamint olaszországi utazásai, tanulmányai miatt már ifjú korában az itáliai kultúra szerelmese lett. Amennyiben nevére bármely adatbázisban rákeresünk, szinte azonos arányban találhatunk diplomáciai, valamint tudományos tárgyú híreket. Bátyjával ellentétben ő nem kizárólag remek diplomata, hanem tudós és külügyi szakember is volt egy személyben.

⁵⁷ Jemnitz Sándor egykori internált naplójában megemlíti Mohácsi Jenőt, aki már 1944 áprilisában is kényszermunkán volt Csepelen, hogy milyen rossz állapotban van. Végül 1944. július 28-án hunyt el. Jemnitz Sándor: *Az internált naplója. Holmi*, 2014/12. 1648.

⁵⁸ 1945. augusztus 28-án a *Világ* című lapban egy volt rabtársa, M. K. monogrammal számolt be Mohácsi Jenő haláláról. Visszaemlékezésében megjegyzi, hogy a neves műfordító megmentése érdekében komoly erőfeszítések történtek, állítása szerint még a német követségen is.

⁵⁹ 1948. július 4-én lányával sétálni indult a budai Széphalom utca 7. szám alatti házából, amikor egy rossz lépés után elesett és fejét beütötte a járdaszegélybe. A kórházba szállítás közben halt meg. Három nappal később, 1948. július 7-én temették el a Kerepesi temetőben.

A francia Ellenállás szerepe a második világháborúban

Franciaország második világháborús szerepvállalásával kapcsolatban számos leegyszerűsítő nézet van a köztudatban, amelyek közül az egyik az országban működő földalatti mozgalom, az úgynevezett Ellenállás tevékenységével kapcsolatos. Ugyanakkor a hazai történettudomány ez idáig érdemben nem foglalkozott ennek a szervezetnek a valódi teljesítményével és jelentőségével, ezért jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk és értékeljük a francia Ellenállás háború alatti működését.

AZ ELLENÁLLÁS SZÜLETÉSE

Az utókor által gyakran emlegetett Ellenállás (mely a Franciaország területén működő földalatti szervezeteket jelöli) 1940-ben még nem létezett, de alaposabban megvizsgálva történetét, a háború későbbi szakaszában is fenntartással kell használnunk ezt az összefoglaló elnevezést. Valójában egymással párhuzamosan számos különböző összetételű, motivációjú és támogatottságú kezdeményezés jelent meg 1940–1941 folyamán, azonban ezek nem alkottak egységes, a társadalom döntő többségének támogatottságát élvező, hatékony ellenállási tevékenységet kifejtteni képes földalatti hálózatot, mint ahogy azt a háború után – általában politikai indíttatástól hajtva – számos alkalommal kijelentették.

Az 1940. június 22-én aláírt fegyverszünet számos feltétele közül a megszállási területek felosztása gyakorolta az egyik legnagyobb hatást az ellenállási mozgalmak kialakulására. Az ország északi területeinek döntő többsége, valamint az Atlanti-óceán menti megyék közvetlen német megszállás alá kerültek, míg az ország déli részén jött létre az úgynevezett szabad zóna, amely a Vichy központtal működő kormány fennhatósága alá került. Ugyanakkor a két legészakibb megye (Nord és Pas-de-Calais) a belgiumi katonai főkormányzóság fennhatósága alá esett, számos északkeleti megye tiltott területté vált, a régóta vitatott Elzász-Lotaringiát pedig a Harmadik Birodalomhoz csatolták.¹

Az 1940 nyarán a legtöbb esetben spontán szerveződő egyéni ellenállási akciók a vere-ség és a megszállás visszautasításából fakadtak, amelyek elsősorban arra korlátozódtak, hogy az érintett személyek valamilyen szélesebb társadalmi kör tudtára adják nyomtatott formában ellenérzéseiket. Ezek az egyéni kezdeményezések alakultak át a következő hónapok folyamán nagyobb csoportokká, amelyeket a történetírás ma ellenállási mozgalmakként és hálózatokként ismer.² A szerveződő mozgalmak többsége eleinte megalégedett az illegá-

¹ Jean-Pierre Azéma – Olivier Wieviorka: *Vichy, 1940-44*. Perrin, Paris, 2004. 35–36.

² A kialakult szakmai konszenzus szerint az ellenállási mozgalom olyan szervezet, amelynek elsődleges célja a lakosság rokonszenvének elnyerése és a lehető legszélesebb tömegek megszólítása a fenti elv szem előtt tartásával. A hálózat célja ugyanakkor konkrét katonai tevékenység kivitelezése: hírszerzés, szabotázs, hadifoglyok megszöktetése, ellenséges terület felett lefőtt repülőgépek piló-

lis lapkiadással és -terjesztéssel, az ősz folyamán azonban már kifejezetten katonai célokkal szerveződő csoportok is létrejöttek, amelyek stratégiai információkat gyűjtöttek és igyekeztek azokat eljuttatni Angliába, hogy elősegítsék a németek elleni harc sikerét.³ Azonban ezeknek az első próbálkozásoknak a társadalmi támogatottsága meglehetősen mérsékelt volt, mivel a francia társadalom az elszenvedett vereség sokkja és Pétain marsall politikájának vonzereje okán egyelőre várakozó álláspontra helyezkedett.⁴ Vagyis a lakosság döntő többsége a szerveződő belső ellenállással szemben legjobb esetben közömbös, gyakran azonban kifejezetten ellenséges volt.⁵ Ez komolyan kihatott az ellenállás létszámára is, amely 1940 végén még csupán néhány ezer főt számlált egymástól elszigetelt kis csoportokban Franciaország különböző pontjain. Ezeknek a száma ebben az időszakban mintegy 120 hálózatra tehető, míg klasszikus mozgalmakról ekkor még nem lehet beszélni a megfelelő létszám és szervezettség hiányában.⁶

Az ebben az időszakban létrejött hálózatok a helyzetből fakadóan elsődlegesen a francia és szövetséges katonák Angliába szöktetésével foglalkoztak. Ezek eleinte egységüktől elszakadt és hazajutni kívánó személyek voltak, az idő előrehaladásával azonban egyre inkább olyan, sokszor hadifogolytáborokból szökött korábbi katonák, akik a fegyverszünet megkötése után is folytatni kívánták a harcot. 1941 folyamán megkezdődtek a Brit Királyi Légierő támadásai a franciaországi német célpontok ellen, amelyek során számos repülőgépet lőtt le a légvédelem, így ezek személyzeteinek kimentése és hazajuttatása is az ellenálló hálózatok kiemelt fontosságú feladata lett. 1942 végéig közel 7000 ember jutott el így Nagy-Britanniába.⁷

Jelentős változást hozott az Ellenállás történetében, amikor a brit és szabad francia hírszerző szolgálatok képessé váltak arra, hogy a kontinensre visszajuttatott ügynökeik segítségével felvegyék a kapcsolatot ezekkel a csoportokkal, és segítséget nyújtsanak nekik tevékenységük folytatásához. Ez a fenti szerveknek is életbevágóan fontos volt, hiszen a háború sikeres folytatásához nagyon nagy szükségük volt a Franciaországban állomásozó német erőket érintő információkra, amelyeket önerőből nem vagy csak komoly nehézségek árán tudtak volna megszerezni. Ebből a felismerésből fakadóan jött létre 1940 júliusában Londonban a szabad francia mozgalom saját hírszerző szolgálata, a Központi Hírszerző és Akcióiroda,⁸ melynek legfontosabb feladata a franciaországi belső ellenállás megszervezése, illetve a már létező csoportokkal való együttműködés kialakítása, hosszú távon pedig irányítása volt.⁹ A legsikeresebbnek közülük a Notre-Dame Testvériség hálózat bizonyult, amely a francia Ellenállás legnagyobb és leghatékonyabb hálózatává nőtte ki magát¹⁰ több mint

táinak hazajuttatása. François Broche – Jean-François Muracciole (szerk.): *Dictionnaire de la France libre*. Robert Laffont, Paris, 2010. 1253.

³ Olivier Wieviorka: *Histoire de la Résistance 1940-1945*. Perrin, Paris, 2013. 71–82.

⁴ François Marcot (szerk.): *Dictionnaire historique de la Résistance*. Robert Laffont, Paris, 2006. 3–4.

⁵ Jean-François Muracciole: *La France pendant la Seconde Guerre mondiale*. Librairie Générale Française, Paris, 2002. 337–341.

⁶ Pierre Montagnon: *La France dans la guerre de 39-45*. Pygmalion, Paris, 2009. 323–324.

⁷ Dominique Veillon: Les réseaux de Résistance. In: Jean-Pierre Azéma – François Bédarida (szerk.): *La France des années noires*. 1. kötet: *De la défaite à Vichy*. Éditions du Seuil, Paris, 2000. 407–416.

⁸ Bureau central de renseignement et d'action (BCRA).

⁹ Claude Faure: *Aux Services de la République du BCRA à la DGSE*. Fayard, Paris, 2004. 35–38.

¹⁰ AN 72 AJ 49. Résumé du premier volume des Mémoires d'un agent secret de la France libre du colonel Rémy.

másfél ezer fővel és számos kiemelten fontos katonai információ begyűjtésével és továbbításával a háború folyamán.¹¹

A Francia Kommunista Párt tagjainak részvétele az ellenállási mozgalomban a háború utáni legendákkal ellentétben a háború első éveiben rendkívül visszafogott volt.¹² Ennek számos külső és belső oka volt. Az egyik legmeghatározóbb ezek közül az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktum volt, amelyben a két rivális nagyhatalom együttműködésre kötelezte magát. Ez kihatott az európai országok kommunista mozgalmaira, amelyek Moszkva utasításait követték. Így a kommunista politikusok Franciaországban is – a korábbi németellenes fellépés helyett – a békés együttműködés szószólóivá váltak, amely komoly törést okozott a párttagság soraiban.¹³ A kommunisták helyzetét tovább nehezítette, hogy a francia kormány 1939. szeptember 26-án betiltotta a pártot, a hozzá kötődő sajtótermékeket, a párt vezetőinek egy részét pedig (köztük példátlan módon parlamenti képviselőket is) internálta. Ez a lépés még tovább csökkentette az illegálisba szorult párt létszámát, amely becslések szerint 1940 közepén korábbi támogatóinak csupán töredékét, mintegy 10 000 főt tudott felmutatni.¹⁴ A szabad zónában a Vichy-hatóságok nagyon komolyan léptek fel a kommunizmus minden formájával szemben, így ott a párt aktivitása minimálisra szorult vissza, az északi zónában azonban a németek elnézőek voltak a velük szemben semlegesen viselkedő kommunistákkal, így a nagy ipari központokban sikerült megőrizniük valamennyit korábbi befolyásukból.¹⁵ Ez a helyzet csak a Szovjetunió elleni 1941. június 22-i német támadás után változott meg, amikor a francia kommunisták is felsorakoztak a megszállók elleni harc mellett, amelyben az illegálisban szerzett tapasztalatuk igen komoly előnyt jelentett.¹⁶ Ennek köszönhetően az 1941 második felétől kibontakozó fegyveres ellenállásban a kommunista párt jelentős és igen hatékony tényezőként jelent meg.¹⁷

A biztató kezdetek ellenére a szerveződő francia belső ellenállás első évét sokkal inkább az útkeresés, a helyzet felmérése és a hosszú távú ütőképesség alapjainak megteremtése jellemezte, semmint a nagyszabású fegyveres akciók,¹⁸ amelyek általában a köztudatban ehhez a jelenséghez kötődnek mind Franciaországban, mind Európa más országaiban.

¹¹ Roger Faligot – Jean Guisnel – Rémi Kauffer: *Histoire politique des services secrets français. De la Seconde Guerre mondiale à nos jours.* La Découverte, Paris, 2013. 40–43.

¹² AN 72 AJ 69. *Compte rendu de trois entretiens entre Henri Michel et Auguste Lecœur,* 2.

¹³ Marcot (szerk.): *Dictionnaire historique de la Résistance.* i. m. 875.

¹⁴ Wiewiorka: *Histoire de la Résistance 1940-1945.* i. m. 47–48.

¹⁵ Denis Peschanski: *Les avatars du communisme français de 1939 à 1941.* In: Azéma – Bédarida (szerk.): *La France des années noires...* i. m. 441–451.

¹⁶ AN 72 AJ 233. *Rapport sur l'activité, les projets et les besoins des groupements constitués en France en vue de la libération du territoire national,* 5.

¹⁷ François Broche – Georges Caïtucoli – Jean-François Muracciole: *La France au combat de l'Appel du 18 juin à la victoire.* Perrin, Paris, 2007. 117–119.

¹⁸ AN 72 AJ 233. *Rapport...*, 6.

AZ ELLENÁLLÁS FRANCIAORSZÁGI KIÉPÜLÉSE

Az 1941 ősze és 1942 novembere közötti időszak meghatározó jelentőségű volt a franciaországi Ellenállás történetében. Az ország mindkét zónájában komoly fejlődésen és növekedésen mentek át a különböző ellenállási szervezetek, ugyanakkor ezzel párhuzamosan növekedtek a visszaszorításukra tett kísérletek is, így ennek a periódusnak az volt az igazi tétje, hogy a kezdetektől létező ellentétek és különbségek ellenére ki tud-e alakulni egy együttműködésen alapuló országos ellenállási mozgalom.

Franciaország déli részén, az ún. szabad zónában 1942-re három jelentősebb ellenállási mozgalom alakult ki: a *Combat* (Harc), a *Libération-Sud* (Felszabadítás-Dél) és a *Franc-Tireur* (Szabadharcos). A legnagyobb létszámú és legjobban szervezett ezek közül a *Combat* volt, amely 1941 novemberében két korábban kialakult mozgalom egyesülésével jött létre, amikor a *Mouvement de Libération Nationale* (Nemzeti Felszabadítási Mozgalom) és a *Liberté* (Szabadság) nevű szervezetek hosszabb együttműködés után összeolvadtak.¹⁹ Az 1942 közepén hozzávetőlegesen 150 aktív tagot és néhány száz alkalmanként bevonható személyt számláló szervezet az egész déli zónát behálózó mozgalmat épített ki, amely elméletileg a propagandatevékenységen kívül alkalmas volt fegyveres akciók lebonyolítására is.²⁰ A gyakorlatban azonban az első dominált, mivel a konkrét katonai vagy fegyveres szabotázs műveletek lebonyolításához ekkor még nem állt rendelkezésre elég fegyver és a használatukra kiképzett ember.²¹ Éppen ezért a szervezet elsődleges tevékenysége az azonos nevű újság elkészítésére és terjesztésére korlátozódott, amit nagy sikerrel valósított meg.²² A szervezet tagjainak ideológiai beágyazottsága a következő elvekhez kötődött: harc a megszállók ellen, a kollaboráció teljes elutasítása, antikommunizmus, antifaszizmus, ugyanakkor szimpatizálás a Pétain által meghirdetett Nemzeti Forradalom egyes elveivel.²³

A *Libération-Sud* megalakítása egy volt tengerésztiszt, Emmanuel d'Astier de La Vigerie nevéhez kapcsolható, aki 1940 őszétől a *La Dernière Colonne* (Az utolsó hadoszlop) nevű kis létszámú szervezet vezetőjeként elsősorban rendszerellenes plakátok készítésével és terjesztésével foglalkozott. Az ezt követő időszakban jó kapcsolatokat épített ki a déli zóna szocialista, kereszténydemokrata és szakszervezeti vezetőivel, majd 1941 tavaszától a Szabad Francia Erőkkel is, ami lehetővé tette számára, hogy 1941 júliusában megalapítsa az azonos nevű újságot terjesztő *Libération* nevű mozgalmat.²⁴ A később felvett *Sud* jelző arra szolgált, hogy megkülönböztessék az északi zónában tevékenykedő másik *Libération* elnevezésű mozgalomtól.²⁵ Alapítói meggyőződésének és kapcsolatainak köszönhetően a

¹⁹ Uo. 1.

²⁰ AN 72 AJ 46. Témoignages d'Henri Frenay, 3–7.

²¹ Fegyvert nagy mennyiségben szinte kizárólag a brit kormánytól vagy a szabad franciáktól lehetett szerezni, akik ejtőernyővel dobták le a szállítmányokat a megszállt Franciaországban. Ebben az időszakban azonban még kevés ellenálló csoport állt rendszeres kapcsolatban a szövetségesekkel, a légi ellátás technikája pedig még kialakulóban volt. Ennek következtében kevés és elavult fegyver állt az ellenállók rendelkezésére. Muracciole: *La France pendant la Seconde Guerre mondiale*. i. m. 401.

²² AN 72 AJ 233. Rapport..., 2.

²³ Broche – Caïtucoli – Muracciole: *La France au combat de l'Appel du 18 juin à la victoire*. i. m. 167–169.

²⁴ AN 72 AJ 60. Témoignages d'Emmanuel d'Astier de la Vigerie, 2–4.

²⁵ Jean-Christophe Notin: *1061 Compagnons. Histoire des Compagnons de la Libération*. Perrin, Paris, 2000. 243.

Libération alapvetően baloldali beállítottságú szerveződés volt, amely elutasította a Vichy-rendszerrel való együttműködés minden formáját.²⁶

A különböző beállítottságú tagokat tömörítő, de inkább baloldali *Franc-Tireur* 1940 végén Lyonban jött létre, ahol kisebb propagandaakciókkal hívta fel magára a figyelmet, majd 1941 elejétől fokozatosan terjesztette ki tevékenységét a teljes déli zónára. 1941 decemberétől adták ki azonos nevű újságjukat, valamint kisebb fegyveres szabadcsapatokat állítottak fel,²⁷ amelyek 1942. november 11-én összehangolt támadásokat hajtottak végre a Vichy-rendszer képviselői és ismert kollaboránsok ellen.²⁸

A fentiekén kívül számos kisebb mozgalom és hálózat működött a déli zónában, de ezek eltörpültek a három nagyobb mellett. Helyzetüket nagymértékben nehezítette, hogy a Pétain marsallal kezdetben rokonszenvező közvéleményt csak nagyon lassan sikerült megnyerni az ellenállás eszméjének, ezért az ellenállási csoportok tevékenysége az 1942 végéig terjedő időszakban szinte kizárólag az emberek szimpátiájának és támogatásának elnyerését célozta.²⁹

Az északi zónában alapvetően más volt a helyzet, mivel a németek megszállása alatt élő lakosság soraiban sokkal könnyebb volt az ellenállási mozgalmaknak tagokat és szimpatizánsokat találni, ennek köszönhetően sokkal nagyobb számban jöttek létre és tevékenykedtek ilyen csoportok. Ezek között kiemelkedő helyet foglalt el a párizsi diákok által alapított *Défense de la France* (Franciaország védelme) mozgalom, mely 1941 júliusában alapított azonos nevű lapjának terjesztésével sikeresen toborzott magának támogatókat nem csak a fővárosi értelmiségi körökben, hanem a megszállt zóna más vidékein is.³⁰ A jobboldali meggyőződésű alapítók ekkor még meg voltak győződve róla, hogy számíthatnak Pétain marsall hazaszeretetére,³¹ aki szerintük titokban katonai revánsra készül a megszállók ellen, így tudatosan távolságot tartottak de Gaulle-tól és kerülték a szabad franciákkal való együttműködést. Így tagjai sem információszerezésben, sem mentési akciókban nem vettek részt, az újságterjesztés mellett csupán hamis személyazonossági papírok előállításával foglalkoztak.³²

A *Ceux de la Résistance* (Ellenállók) az MLN északi zónára kiterjesztett szárnyaként működött, amíg 1942 elején a megszálló hatóságok szinte teljesen fel nem számolták.³³ Ezt követő átalakítása során jött létre az új szervezet, amely a politikai propaganda helyett – a különböző politikai irányzatoktól elhatárolva magát – a hírszerzési és katonai akciók végrehajtására helyezte a hangsúlyt.³⁴

Az északi területeken jött létre a *Ceux de la Libération* (Felszabadítók) nevű mozgalom, amely tagjai jelentős részét a szocialista párt és a fegyverszüneti szabadságon lévő tisztek

²⁶ AN 72 AJ 60. Témoignages d’Emmanuel d’Astier de la Vigerie, 11–13.

²⁷ AN 72 AJ 55. Historique du mouvement Franc-Tireur, 1–3.

²⁸ Marcot (szerk.): Dictionnaire historique de la Résistance. i. m. 121–122.

²⁹ Dominique Veillon – Olivier Wiewiorka: La résistance. In: Azéma – Bédarida (szerk.): *La France des années noires...* i. m. 2. kötet: *De l’occupation à la Libération*. Éditions du Seuil, Paris, 2000. 90–92.

³⁰ AN 72 AJ 50. Rapport synthétique d’Hélène Viannay sur le mouvement Défense de la France.

³¹ Julian Jackson: *La France sous l’Occupation 1940-1944*. Flammarion, Paris, 2004. 482., 490.

³² AN 72 AJ 50. Historique du mouvement, 1–7.

³³ AN 72 AJ 42. Témoignage de Jacques Lecompte-Boinet, alias Mathieu, 2–7.

³⁴ AN 72 AJ 42. Témoignage de Pierre Charpentier, alias Hardouin, 1–02.

soraiból toborozta.³⁵ Az alapvetően apolitikus szerveződés elsősorban hírszerzéssel, valamint menekítési és szabotázsakciók végrehajtásával foglalkozott. Elsődleges céljának olyan katonai szabadcsapatok felállítását tartotta, amelyek hatékonyan képesek fellépni a megszállók ellen mind a várva várt szövetséges partraszállás előtt, mind pedig annak sikerét elősegítve utána.³⁶

Korábban már létező kisebb csoportokat vezető katonatisztek és értelmiségiek hozták létre 1940 végén az *Organisation civile et militaire*-t (Polgári és katonai szervezet), amely a társadalom vezető rétegeiben igyekezett tagokat megnyerni magának. Ennek eredményeként ügyvédek, építészek, gyáriparosok és egyetemi oktatók is csatlakoztak a szervezethez, melyben eleinte a konzervatív és Pétain marsallal szimpatizáló hangok voltak túlsúlyban, a háború folyamán azonban a szocialisták váltak hangadókká. A mozgalom fegyvereket halmozott fel és információkat gyűjtött a megszálló erőkről, de 1941 végéig csak néhány száz főt tudott csatasorba állítani.³⁷ 1942 telén sikerült kapcsolatba lépnie a Szabad Franciaországgal és más ellenállási csoportokkal, ami lehetővé tette a mozgalom kiterjesztését az egész északi zónára, amivel párhuzamosan a taglétszám is gyors növekedésnek indult (1942 végéig hozzávetőlegesen ötezer fő csatlakozott a szervezethez),³⁸ így a hírszerző és kimenekítő tevékenység hatékonyságát is sikerült jelentősen fokozni.

Christian Pineau 1940 végén alapította meg a *Libération-Nord* (Felszabadítás-Észak) mozgalmat, amely alapvetően a szakszervezeti szocialista tagságra épült. Ennek megfelelően a kiépülő szervezet baloldali beállítottságú volt, vezetését szinte kizárólag a korábbi szocialista párt tagjai alkották. Nézeteiket a *Libération* című lapban terjesztették, amely 1942 folyamán 50 000 példányban jutott el az olvasókhoz, így a mozgalom ideológiai tevékenysége kiemelkedően erős volt, ugyanakkor a katonai aktivitás sokkal szerényebb mértékben valósult meg.³⁹ A néhány ezer főt tömörítő szervezet két hírszerző hálózatot is működtetett, a *Phalanx* a déli zónában politikai és gazdasági,⁴⁰ a *Cohors* pedig az északiban katonai jellegű információkat gyűjtött,⁴¹ amelyek a szabad franciákkal 1942 nyarán kiépített együttműködésnek köszönhetően Londonba is eljutottak.⁴²

A *Front national* (Nemzeti Front) elnevezésű mozgalmat 1941 májusában a Kommunista Párt hozta létre eleinte sokkal inkább a Vichy-hatóságok, semmint a megszállók ellen. A Szovjetunió elleni német támadás alig egy hónappal később azonban véget vetett az addig központilag elrendelt semlegességnek, s az újonnan létrehozott szervezet egyértelmű céljává vált a németek elleni harc és az ország felszabadítása.⁴³ A francia hatóságok ellenlépései miatt az FN alapvetően a megszállt zónában volt erős, ahol a fegyveres harcra helyezte a hangsúlyt, miközben délen csak jelentős késéssel és kis létszámmal jelent meg az ellenálló

³⁵ AN 72 AJ 42. Historique succinct de CDLL, rédigé par le colonel Philinte.

³⁶ Témoignage du colonel René Leduc, alias Henry, recueilli par Jeanne Patrimoine, 2–3.

³⁷ Marcot (szerk.): Dictionnaire historique de la Résistance. i. m. 135–137.

³⁸ AN 72 AJ 67. État des effectifs.

³⁹ AN 72 AJ 67. Rapport d'H. Clavier sur les origines de la Ve section de Libération, 1–2.

⁴⁰ AN 72 AJ 71. Fiche de synthèse tirée de l'ouvrage de Christian Pineau, *La simple vérité*.

⁴¹ AN 72 AJ 44. Témoignage de Robert Rey, alias Raoul, 4–6.; AN 72 AJ 44. Témoignage de Daniel Apert, 4–9.

⁴² Veillon – Wiewiorka: *La résistance*. i. m. 86., 96–97.

⁴³ AN 72 AJ 233. Rapport..., 5.

csoportok között.⁴⁴ A német hadsereg ellen indított támadások is alapvetően a kommunis-
tákhöz kötődnek, melyek közül az elsőre 1941. augusztus 21-én Párizsban került sor. Egy év
alatt hozzávetőlegesen 200 német katona esett áldozatul ezeknek a támadásoknak, amelyek
érdemben nem veszélyeztették a német hadsereg franciaországi helyzetét, ugyanakkor
azonban több száz kommunista és civil tús kivégzéséhez vagy deportálásához vezettek.⁴⁵

Az ellenállók és a francia kormány közötti viszony tovább romlott, amikor 1942 áprilisá-
ban német nyomásra Pierre Laval visszatért a kormányfői posztra. A régi-új vezető még 1942-
ben is meg volt győződve arról, hogy Németország az európai helyzet uraként fog kikerülni a
háborúból, ezért továbbra is mindent elkövetett a francia–német kapcsolatok elmélyítése
érdekében.⁴⁶ Időközben a németek a vártnál jobban elhúzódó háború és a frontokon el-
szennvedett növekvő veszteségek miatt egyre komolyabban érdeklődtek a francia munkaerő
iránt, amelyre nagy szükség volt a német ipar teljesítményének fenntartásához. A Harmadik
Birodalom már 1941 óta folyamatosan fogadott önkéntes francia munkásokat, akiket az
otthoninál magasabb bér ígéréssel csábítottak a német gyárakba. 1942 elejére azonban
világossá vált, hogy ennél a pár tízezer főnél jóval többre van szükség, ezért megkezdődtek
a tárgyalások a francia munkaerő intenzívebb felhasználásáról. A francia fél a munkásokért
cserébe a hadifoglyok elengedését szerette volna elérni, akiket azonban a németek ekkor
már a mezőgazdasági és ipari termelésben foglalkoztattak,⁴⁷ így csak egy olyan cseréhez
járultak hozzá, melynek keretében három szakképzett munkásért cserébe engedtek szaba-
don egy hadifoglyot.⁴⁸ Több hónapon keresztül tartó tárgyalások után, 1942. szeptember
4-én a németek újból teljes győzelmet arattak: a francia kormány bevezette a *Service de tra-
vail obligatoire* (kötelező munkaszolgálat) intézményét, melynek keretében minden felnőtt
férfi és nő (utóbbiak csak lakóhelyük közelében) kötelezhető volt a felsőbb hatóságok által
meghatározott típusú és idejű munkák elvégzésére.⁴⁹ Ez a gyakorlatban a fiatal és szakkép-
zett francia férfiak átadását jelentette a német hadiipar számára, minek következtében 1943
elejére már 300 ezer fölé nőtt a Németországban dolgozó franciák száma, majd ezt követő-
en ez a szám folyamatosan növekedett a német igényeknek megfelelően.⁵⁰ Az 1943. február
16-án kiadott törvény értelmében pedig a kötelező munkaszolgálatot az 1920 és 1922 között
született férfiakra is kiterjesztették, minek következtében pár hónapon belül újabb negyed-
millió francia munkás kelt útra Németország felé, ahol végül a hadifoglyokon kívül összesen
650 ezren álltak a német hadiipar szolgálatába.⁵¹ Ugyanakkor ez a folyamat komoly hatást
gyakorolt a franciaországi földalatti csoportok helyzetére, mivel a kötelező munkaszolgálat
elől sokan elmenekültek és inkább az Ellenálláshoz csatlakoztak, mint hogy Németországban
dolgozzanak.⁵²

⁴⁴ Wieviorka: *Histoire de la Résistance 1940-1945*. i. m. 138–140.

⁴⁵ Muracciole: *La France pendant la Seconde Guerre mondiale*. i. m. 350–353.

⁴⁶ Uo. 182.

⁴⁷ Azéma – Wieviorka: *Vichy, 1940-44*. i. m. 252.

⁴⁸ H. Roderick Kedward: *STO et maquis*. In: Azéma – Bédarida (szerk.): *La France des années noires...*
i. m. 2. kötet. 310.

⁴⁹ Terry Crowdy: *The French Resistance Fighter. France's Secret Army*. Osprey Publishing Ltd, Oxford,
2007. 5.

⁵⁰ Jean-Paul Cointet: *Histoire de Vichy*. Plon, Paris, 1996. 242–250.

⁵¹ Azéma – Wieviorka: *Vichy, 1940-44*. i. m. 99.

⁵² Kedward: *STO et maquis*. i. m. 328–332.

Ebből a helyzetből adódóan a különböző ellenálló csoportok tevékenységének összehangolása, távlatilag pedig lehetőség szerint egy egységes, központi irányítás alatt álló mozgalomba való szervezése kiemelten fontos feladat volt. Bár ennek kivitelezésére történtek alulról jövő kísérletek, a megoldást végül is a Szabad Franciaország jelentette, mely a szövetséges hatalmak támogatását élvezve jelentős erőforrásokat tudott az ellenállók rendelkezésére bocsátani azok együttműködése esetén. A nehéz feladat kivitelezése a korábban megyei prefektusként tevékenykedő Jean Moulinre hárult, aki a megszállás kezdete után önként vonult illegálisba.⁵³ 1941 folyamán számos, a déli zónában működő ellenállási mozgalommal kapcsolatba került, majd hamis útlevelemmel és az amerikai nagykövetség által kiállított vízummal októberben Londonba utazott, ahol részletesen beszámolt de Gaulle-nak az Ellenállás helyzetéről és szükségleteiről.⁵⁴ A tábarnok felismerte a tapasztalt közigazgatási funkcionárius tudásában, kapcsolataiban és elkötelezettségében rejlő lehetőséget az ellenálló csoportokkal való szoros együttműködés kiépítésére, ezért rövid diverzáns kiképzés után már saját nagykövetként küldte őt vissza 1942. január 1-jén a megszállt Franciaországba.⁵⁵ Az 1,5 millió frankkal „felfegyverzett” Moulin három, egymással szorosan összefüggő feladatot kapott: a déli zónában működő ellenállási mozgalmakat a Szabad Franciaországhoz kellett csatlakoztatnia, irányítása alá kellett vonnia az ezek rendelkezésére álló fegyveres erőket, valamint egységes szervezetté kellett kovácsolnia a térség összes ellenálló csoportját.⁵⁶ Ezen feladatok mindegyike külön-külön is igen komoly kihívást jelentett, így a Franciaországba visszatérő ellenállóra nagyon nehéz és hosszú munka várt.⁵⁷

Moulin 1942. február és március folyamán elérte, hogy a három legnagyobb déli ellenállási mozgalom csatlakozzon a Szabad Franciaországhoz.⁵⁸ Bár a korábban önállóan működő csoportok eleinte gyanakvással tekintettek a Londonban tevékenykedő és kevésbé ismert tábarnokra, a rendszeres pénzügyi támogatás és a fegyverszállítmányok ígérete végül meggyőzte őket.⁵⁹ Az egységes szervezet kialakítása több időt vett igénybe, de miután több vezető is személyesen tárgyalt de Gaulle-lal 1942 őszén Londonban, lépésről lépésre ez is megvalósult. A folyamat utolsó és leglátványosabb elemeként 1943 januárjában a három ellenállási mozgalom egyesülésével létrejött a *Mouvements unis de la Résistance* (Egyesült Ellenálló Mozgalmak), amely gyakorlatilag a szabad zóna meghatározó ellenálló csoportjainak összeolvadását jelentette. Az egységes fegyveres erő felállítása ütközött a legnagyobb nehézségekbe, mivel a londoni irányítás alatt álló haderő a franciaországi mozgalmak jelentőségének csökkenésével járt együtt. Végül ezt is sikerült megoldani, bár a létrejövő *Armée secrète* (Titkos Hadsereg)⁶⁰ feletti fennhatóságért folyamatos küzdelem alakult ki az annak élére kinevezett Delastraint tábarnok és egyes mozgalmak vezetői között.⁶¹

⁵³ AN 72 AJ 233. Note de Robert Chambeiron et Pierre Meunier, 1.

⁵⁴ AN 72 AJ 233. Témoignage de Paul Rivière, 5–6.

⁵⁵ AN 72 AJ 233. Texte sur Jean Moulin rédigé par Daniel Cordier, 4.

⁵⁶ AN 72 AJ 233. Témoignage de Paul Rivière, 2.

⁵⁷ Veillon – Wiewiorka: *La résistance*. i. m. 93.

⁵⁸ AN 72 AJ 233. Texte sur Jean Moulin rédigé par Daniel Cordier, 5.

⁵⁹ AN 72 AJ 233. Note de Robert Chambeiron et Pierre Meunier, 2.

⁶⁰ AN 72 AJ 36. Note sur l'organisation de l'Armée secrète.

⁶¹ Jean-Louis Crémieux-Brilhac: *La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération*. Gallimard, Paris, 2013. 445–454., 534–537., 655–662.

Ugyanakkor az északi zónában 1942 folyamán nem sikerült ilyen látványos eredményeket felmutatni, aminek számos oka volt. Egyrészt a déli zónában elért sikerek szinte kizárólag Moulin tevékenységének voltak köszönhetőek, de ez egyben azt is jelentette, hogy a rendkívül aktív szervező gyakorlatilag az egész évet délen töltötte, így kevésbé tudott a megszállt zóna ellenállási csoportjaival foglalkozni. Másrészt utóbbiak körében még kevésbé volt ismert a Szabad Franciaország, szinte nulláról kellett elkezdeni a kapcsolatépítést, ami számottevő időt vett igénybe. Ennek következtében a fent felvázolt folyamatok lassabban mentek végbe, a valódi eredményekre pedig 1943 tavaszáig kellett várni.⁶²

A BELSŐ ELLENÁLLÁS EGYESÍTÉSE

Bár 1942–1943 fordulóján a franciaországi Ellenállás különböző résztvevői között megkezdődött egyesítési folyamat ígéretes volt, még messze állt attól, hogy az egész országra kiterjedjen és hatékonyan működő hálózatot eredményezzen. Ebből adódóan 1943 első fele sorsfordító jelentőségű volt, ekkor kellett eldölnie annak, hogy folytatódik és kiteljesedik-e a megkezdett munka, aminek következtében az Ellenállás már valóban jelentős tényezőként működhetett közre Franciaország felszabadításában.

A BCRA részéről is komoly erőfeszítéseket tettek annak érdekében, hogy az együttműködésbe ez idáig csak lazán bekapcsolódó északi területeken tevékenykedő ellenállási mozgalmakat jobban bevonják. 1943. január–február folyamán a szervezet vezetője, Passy és a műveleti csoport irányítója, Pierre Brossolette is az északi zónába utazott, hogy megteremtse a széleskörű összefogás alapjait.⁶³ Munkájuk alapvetően sikeres volt, számba vették a fontosabb mozgalmakat és hálózatokat, valamint egyeztető tárgyalásokat is folytattak ezekkel,⁶⁴ aminek eredményeként márciusra sikerült az öt legjelentősebb szervezetet – *Organisation civile et militaire*, *Front national*, *Libération-Nord*, *Ceux de la Libération*, *Ceux de la Résistance* – egy ún. Koordinációs Bizottság (*Comité de coordination*) keretein belül egyesíteni.⁶⁵ Bár e szervezetek katonai szárnyainak összevonása nem járt teljes sikerrel (ahogy ez a déli zónában is problémákat okozott), a mozgalmak vezetői elfogadták de Gaulle irányítását, ami nélkülözhetetlen volt az egész országra kiterjedő ellenállási hálózat kiépítéséhez.⁶⁶

1943 első felében jól haladt a korábban egymással párhuzamosan létező szervezetek közötti szinergiák felszámolása, amit jelentős mértékben megkönnyített az a tény, hogy ezek a csoportok többségükben már évek óta léteztek és általában valamilyen kapcsolatban is voltak egymással. A déli zóna 1942. novemberi megszállása azonban ezt a helyzetet is érdemben befolyásolta, mivel olyan új ellenállási mozgalom születését idézte elő, amelynek létezésével korábban nem számoltak. A fegyverszüneti hadsereget a korábbi szabad zóna megszállása után feloszlatták, azonban ezzel új ellenállási mozgalmat is életre hívtak. A korábbi illúzióit elvesztítő tisztikar már december folyamán nekilátott egy titkos hadsereg felállításának, amelyet eleinte *Organisation métropolitaine de l'Armée*-nak (Hadsereg Anya-

⁶² Broche – Muracciole (szerk.): *Dictionnaire de la France libre*. i. m. 1029–1030.

⁶³ Sébastien Albertelli: *Les services secrets du général De Gaulle*. Le BCRA, 1940–1944. Perrin, Paris, 2009. 265–267.

⁶⁴ AN 72 AJ 233. Instructions à Rex, 1.

⁶⁵ Notin: 1061 *Compagnons*... i. m. 522–524.

⁶⁶ Jean-Pierre Azéma: *Des résistances à la Résistance*. In: Azéma – Bédarida (szerk.): *La France des années noires*... i. m. 2. kötet. 285–286.

országi Szervezete), majd később *Organisation de Résistance de l'Armée*-nak (Hadsereg Ellenállási Szervezete) neveztek el.⁶⁷ A politikamentességet hirdető ORA jó kapcsolatot épített ki a kommunista ellenállással, amely szívesen látta a de Gaulle-lal szembehelyezkedő hivatásos katonákat a maga oldalán. Ennek a politikai elköteleződésnek az eredményeként a BCRA közeledését is elhárították és kizárólag a Giraud-t támogató angol SOE-vel működtek együtt, amely fegyvereket is szállított számukra. A politikai ellentétek dacára az ORA a franciaországi ellenállás meghatározó elemének számított, mivel a soraihoz csatlakozó 1500 hivatásos katonatisztnek és nagyszámú (60 000 főt meghaladó) katonának köszönhetően a legnagyobb harcértékű mozgalmat állította csatasorba.⁶⁸ Az ORA – de Gaulle-hoz hasonlóan – öngyilkoságnak tekintette az azonnali katonai akciók végrehajtását, így folyamatosan építette fel katonai potenciálját a későbbi nagyszabású hadműveletekben való részvételre, miközben elsősorban hírszerző tevékenységet végzett a szövetségesek és az észak-afrikai francia erők javára.⁶⁹

Ez a gyors és látványos növekedés ugyanakkor komoly logisztikai problémákat is felvetett, mivel a rövid időn belül tömegesen érkező csatlakozók megszervezése, kiképzése, felfegyverzése és ellátása komoly kihívás elé állította a földalatti mozgalom vezetését.⁷⁰ Komoly erőfeszítései ellenére nem tudott hatékony megoldást találni ezen embertömeg teljes körű ellátására, amelynek egyes csoportjai a Vichy-rendszer intézményeinek megtámadásával és megsarcolásával jutottak csak ellátmányhoz vagy pénzhez. Egyes esetekben ez a posta- és bankfiókok kirablását jelentette, máskor pedig az Ellenállás által kiállított utalványokkal fizettek.⁷¹ A legnagyobb problémát azonban egyértelműen a fegyverhiány jelentette, mivel a már korábban létrejött ellenállási csoportok is kevés fegyverrel rendelkeztek, ebből kifolyólag az újonnan érkezők ellátása csupán rendkívül korlátozott mértékben állt módjukban. A kevés és elavult fegyvert Nagy-Britanniából érkező ejtőernyős szállítmányokkal igyekeztek kiegészíteni, azonban a szűkös kapacitások miatt ezek csupán 1944 elejétől érkeztek nagyobb mennyiségben, ráadásul a ledobott fegyverek 25–30%-a elveszett vagy a hatóságok kezébe került. A fenti okokból következően a hegyvidéki területeken gyülekező ellenállók harcértéke 1943-ban még nagyon korlátozott volt, tehát az egyes csoportok által üdvösnek tartott azonnali akciókban bevetésük szóba sem jöhetett.⁷²

A korábbi megosztottság nagyfokú felszámolása, a jobb szervezeti felépítés, a létszám és a fegyverzet növekedése után a franciaországi mozgalmak vezetői elszánták magukat nagyobb szabású akciók végrehajtására is, amelyek alapvetően három tevékenység köré szerveződtek: felderítés, szabotázs, kimenekítés (például az ország felett lelőtt szövetséges pilóták esetében). Az ebből a célból létrehozott hálózatok számos esetben szereztek meg fontos adatokat katonai célpontokról, amelyek ismerete megkönnyítette a szövetségesek számára a partraszállás megtervezését és kivitelezését. A vasúthálózat és az ipari üzemek ellen rendszeresen hajtottak végre szabotázsakciókat az ellenállók, amivel szerény mértékben ugyan, de hozzájárultak a német hadigépezet teljesítményének csökkentéséhez.

⁶⁷ AN 72 AJ 66. Note sur l'ORA, 1.

⁶⁸ Robert Owen Paxton: *L'armée de Vichy. Le corps des officiers français 1940-1944*. Tallandier, Paris, 2004. 433–438.

⁶⁹ AN 72 AJ 66. Note sur l'ORA, 2.

⁷⁰ AN 72 AJ 233. Rapport de Jean Moulin, 3–4.

⁷¹ Notin: *1061 Compagnons...* i. m. 529–530.

⁷² Broche – Caïtucoli – Muracciole: *La France au combat de l'Appel du 18 juin à la victoire*. i. m. 287.

Ugyanakkor a német megszálló hadsereg tagjai ellen indított támadások száma és mértéke nem volt túl jelentős, tehát az ilyen akciókat sokkal inkább kivételnek, semmint általános szabálynak kell tekintenünk. Utóbbiban a hatékony fegyverek hiánya és a hatóságok megtorló akciói is szerepet játszottak,⁷³ ami jól bizonyítja, hogy a franciaországi ellenállási mozgalom 1943-ban még nem állt készen arra, hogy önállóan komolyabb műveleteket hajtson végre a megszálló erők ellen.

1943 első felében Moulin hatalmas erőfeszítéseket tett a különböző ellenálló csoportok közötti ellentétek felszámolása érdekében, amelyek különösen élesek voltak a politikai pártok és a politikamentes földalatti csoportosulások között. A munka meghozta az eredményét, mivel áprilisban már az ellenállási mozgalmak, a szakszervezetek és a pártok képviselői is együttműködtek a Koordinációs Bizottságon belül, miközben az egyes ellenálló vezetők részéről a de Gaulle fennhatóságával kapcsolatos aggályokat is sikerült eloszlatni.⁷⁴ Hosszas egyeztetések után május 27-én került sor az Ellenállás Nemzeti Tanácsának alakuló ülésére Párizsban,⁷⁵ amelyen a következő szervezetek képviselői vettek részt: az északi zóna fent említett ellenállási mozgalmai mellett a déli zónából a *Combat*, a *Franc-Tireur* és a *Libération-Sud*; a politikai pártok közül a Kommunista Párt, a Szocialista Párt, a Radikális Szocialista Párt, a Népi Demokratikus Párt, a Demokratikus Szövetség és a Köztársasági Egyesülés; valamint a *Confédération générale du travail* (Általános Munkaszövetség) és a *Confédération française des travailleurs chrétiens* (Francia Keresztény Dolgozók Szövetsége) szakszervezetek.⁷⁶ A találkozó legfontosabb eredménye de Gaulle egyöntetű elismerése volt a teljes Ellenállás vezetőjeként.⁷⁷

Az egységes Ellenállás létrehozásának logikus módon sikeresebb tevékenységhez kellett volna vezetnie, erre azonban nem került sor a megszálló hatóságok páratlanul sikeres letartóztatás-sorozata miatt, amely komoly csapást mért a földalatti mozgalomra. 1943. június 9-én Párizsban letartóztatták Delestraint tábornokot, a Titkos Hadsereg vezetőjét,⁷⁸ majd 21-én Lyonban Jean Moulint és a déli zónában működő ellenálló szervezetek vezetőségének hét tagját.⁷⁹ Ezzel gyakorlatilag lefejezték az Ellenállást, amely egyszerre veszítette el két legfontosabb irányítóját és a lehetséges utódok nagy részét, ami a szervezet tevékenységében jelentős törést okozott 1943 nyarán,⁸⁰ vagyis a remélt egységes és nagyszabású akciók helyett az együttműködés újragondolására került sor. Tehát az egységes és hatékony Ellenállás csupán elméletben valósult meg, a gyakorlatban még sokáig várni kellett rá.

A franciaországi Ellenállás nehezen tért magához az 1943 júniusában elszenvedett érzékeny veszteségekből, mivel a frissen létrehozott egység még nagyon törekeny volt, és a kialakult új helyzetet számos mozgalom vezetője arra kívánta felhasználni, hogy új alapokra helyezze az együttműködést. Mivel hasonlóan karizmatikus vezető nem állt rendelkezésre,⁸¹ a londoni fennhatóságot korábban is vitató mozgalmak kiváló alkalmat láttak az esemé-

⁷³ Wiewiorka: *Histoire de la Résistance 1940-1945*. i. m. 268–271.

⁷⁴ Marcot (szerk.): *Dictionnaire historique de la Résistance*. i. m. 492–493.

⁷⁵ AN 72 AJ 233. Note de Robert Chambeiron et Pierre Meunier, 3.

⁷⁶ AN 72 AJ 233. Texte sur Jean Moulin rédigé par Daniel Cordier, 7.

⁷⁷ Notin: *1061 Compagnons...* i. m. 536.

⁷⁸ AN 72 AJ 47. *Historique de l'Armée secrète*, 7.

⁷⁹ AN 72 AJ 233. Articles du Dauphiné libéré relatifs à une interview de Klaus Barbie par Paul Dreyfus, 4.

⁸⁰ AN 72 AJ 233. Témoignage de Paul Rivière, 6–7.

⁸¹ Wiewiorka: *Histoire de la Résistance 1940-1945*. i. m. 299–301.

nyekben arra, hogy az egységes szervezetet saját irányításuk alá vonják. De Gaulle végül hozzájárult, hogy az Ellenállás Nemzeti Tanácsának vezérkara saját döntései alapján alakítsa újjá az Ellenállás szervezetét, amelyben ezúttal a korábban háttérbe szorított kommunisták is nagy szerepet játszottak. Az 1943 szeptemberében a szervezet vezetőjének kinevezett Emile Bollaert-t⁸² néhány hónappal később szintén elfogták, mint ahogy több átmeneti jelleggel vezetői feladatokkal megbízott ellenállót is, ami jelentősen gyengítette de Gaulle befolyását az Ellenálláson belül.⁸³

Bár az ideálisnak tűnő májusi struktúrát többé már nem lehetett helyreállítani, a BCRA a szövetségesek anyagi támogatásával komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy új és az 1944 folyamán tervezett partraszállás támogatására bevethető szervezeti felépítést jöjjön létre. Ennek jegyében hozták létre a Régiós Katonai Delegáltak rendszerét, amely a korábban kiépített központosított struktúra helyett decentralizált szervezetet állított fel. Franciaország területét önálló katonai régiókra osztották fel, ezek élére kipróbált katonatiszteket állítottak, akik az ott zajló ellenállási tevékenység koordinálásáért voltak felelősek.⁸⁴ Noha a helyi szervezetek vezetői kezdetben ellenségesen fogadták őket, a rendelkezésükre álló, egyre jelentősebb pénzügyi finanszírozás és hadianyag-szállítási kapacitás fokozatosan felértékelte a szerepüket,⁸⁵ és elfogadtatta a 12 új parancsnokot az ellenállási mozgalmak körében, akik Londonból és Algírból kapták az utasításaikat.⁸⁶

A legmegbízhatóbbnak tartott becslések szerint a fenti átszervezések után 1944 elején hozzávetőlegesen 110 000 ellenálló tevékenykedett Franciaországban, de legfeljebb egynegyedük volt felfegyverezve, ami elsősorban a szövetséges fegyverledobások elégtelenségének következménye volt. Ebben szerepet játszottak katonai (balkáni partraszállás előkészítése) és politikai (a kommunista ellenállókkal szembeni tartózkodás) megfontolások is, melyeket végül d’Astier de La Vigerie-nek sikerült többé-kevésbé eloszlatnia egy Churchill-lel folytatott 1944. januári megbeszélésén.⁸⁷ Ennek következtében ugrásszerűen megnőtt a ledobott fegyverek mennyisége (a háború alatt érkező fegyverzet 80%-a 1944 januárja után érkezett), de még ez sem tette lehetővé az ellenállók nagyszabású nyílt konfrontációját a megszállókkal, mint azt több gyászos kimenetelű akció is bizonyította az év első felében.⁸⁸

A fenti lépések megteremtették a lehetőséget arra, hogy 1943 végén a korábban megosztott földalatti fegyveres erők egyesüljenek a *Forces françaises intérieures* (Belső Francia Erők) kötelékében, amely a Nemzeti Vezérkar (*Etat-Major national*) és a Katonai Akcióbizottság (*Comité militaire d’action*) kettős irányítása alatt működött. Bár a számszerűen jelentős ellenállási mozgalom bevetéséhez nagy reményeket fűztek, és ehhez kapcsolódva számos hadműveleti tervet is kidolgoztak, ezek végül az elégtelen fegyverzet miatt nem valósultak meg. Így a francia Ellenállás a partraszállás megkezdéséig jelentősebb önálló akciót nem hajtott végre. A szövetséges hadművelet megindulása után viszont aktivizálta magát és

⁸² Uo. 4.

⁸³ Notin: 1061 *Compagnons...* i. m. 623.

⁸⁴ AN 72 AJ 237. Note au sujet des délégués militaires.

⁸⁵ AN 72 AJ 237. Directive n° 1 édictée par le Comité militaire zone Nord.

⁸⁶ Albertelli: *Les services secrètes du général De Gaulle...* i. m. 476–484.

⁸⁷ AN 72 AJ 221. Compte rendu d’un entretien entre Emmanuel d’Astier de la Vigerie et Winston Churchill.

⁸⁸ Michèle et Jean-Paul Cointet: *Dictionnaire historique de la France sous l’Occupation*. Tallandier, Paris, 2000. 44.

tevékenyen hozzájárult Franciaország felszabadításához szabotázsakciókkal és a megszálló erők elleni kisebb-nagyobb támadásokkal.⁸⁹ Ezek közül a legjelentősebb és legismertebb a Párizs felszabadításában való aktív közreműködés volt, amely nem valósulhatott meg a szövetséges és szabad francia csapatok segítségével, de mégis a francia Ellenállás egyik legnagyobb fegyverténye volt.⁹⁰

ÖSSZEFOGLALÁS

Az általánosan elterjedt nézetekkel szemben a franciaországi Ellenállás nem játszott meghatározó szerepet a megszállt ország katonai felszabadításában, elsősorban információgyűjtéssel és -továbbítással mégis hozzájárult a szövetséges erők hadműveleteinek sikeréhez. Ugyanakkor a szervezet legnagyobb jelentősége abban állt, hogy létezett s ezzel jelezte, hogy a francia nép – vagy annak legalábbis egy aktív kisebbsége de Gaulle tábornok Szabad Francia Erőivel együtt – elkötelezte magát a tengelyhatalmak elleni harc mellett.

Egyrészt ez tette ugyanis lehetővé, hogy a felszabadított ország a győztesek között foglalhasson helyet a háború végén, és így Franciaország – bár nagyhatalmi státuszát elvesztette – a középhatalmak között stabil pozíciót vívhatott ki magának. Másrészt a különböző mozgalmak által kidolgozott politikai, társadalmi és gazdasági programok képeztek az alapját a háború után létrejövő, új utakon járó Franciaországnak, amelyet többek között olyan újítások fémjeltek, mint a női választójog vagy a társadalombiztosítás.

Bibliográfia

Levéltári források

Archives nationales:

- 72 AJ Comité d'histoire de la Seconde Guerre mondiale.
- 36. Armée secrète.
- 42. Ceux de la Résistance (CDLR).
- 44. Cohors-Asturies.
- 46. Mouvement Combat.
- 47. Combat V.
- 49. Confrérie Notre-Dame.
- 50. Défense de la France.
- 55. Mouvement Franc-Tireur.
- 60. Libération-Sud.
- 66. Musée de l'Homme, Organisation de Résistance de l'Armée (ORA).
- 67. Organisation civile et militaire (OCM).
- 69. Parti communiste.
- 71. Réseau phalanx.
- 221. Documents sur la France libre.
- 233. Représentation du général De Gaulle en France – Jean Moulin.
- 237. Délégation militaire.

⁸⁹ François Broche: *L'Armée française sous l'Occupation. La métamorphose*. Presses de la Cité, Paris, 2002. 559–561.

⁹⁰ Broche – Caïtucoli – Muracciole: *La France au combat de l'Appel du 18 juin à la victoire*. i. m. 571–577.

Szakirodalom

- Albertelli, Sébastien: Les services secrètes du général De Gaulle. Le BCRA, 1940–1944. Perrin, Paris, 2009.
- Azéma, Jean-Pierre: Des résistances à la Résistance in Azéma, Jean-Pierre – Bédarida, François (szerk.): La France des années noires. 2. kötet: De l'occupation à la Libération. Éditions du Seuil, Paris, 2000. 275-308.
- Azéma, Jean-Pierre, Wieviorka, Olivier: Vichy, 1940-44. Perrin, Paris, 2004.
- Broche, François: L'Armée française sous l'Occupation. La métamorphose. Presses de la Cité, Paris, 2002.
- Broche, François – Caïtucoli, Georges – Muracciole, Jean-François: La France au combat de l'Appel du 18 juin à la victoire. Perrin, Paris, 2007.
- Broche, François – Muracciole, Jean-François (szerk.): Dictionnaire de la France libre. Robert Laffont, Paris, 2010.
- Cointet, Jean-Paul: Histoire de Vichy. Plon, Paris, 1996.
- Cointet, Michèle et Jean-Paul: Dictionnaire historique de la France sous l'Occupation. Tallandier, Paris, 2000.
- Crémieux-Brilhac, Jean-Louis: La France Libre. De l'appel du 18 Juin à la Libération. Gallimard, Paris, 2013.
- Crowdy, Terry: The French Resistance Fighter. France's Secret Army. Osprey Publishing Ltd, Oxford, 2007.
- Roger Faligot – Jean Guisnel – Rémi Kauffer: Histoire politique des services secrets français. De la Seconde Guerre mondiale à nos jours. La Découverte, Paris, 2013.
- Faure, Claude: Aux Services de la République du BCRA à la DGSE. Fayard, Paris, 2004.
- Jackson, Julian: La France sous l'Occupation. 1940-1944. Flammarion, Paris, 2004.
- Kedward, H. Roderick: STO et maquis in Azéma, Jean-Pierre – Bédarida, François (szerk.): La France des années noires. 2. kötet: De l'occupation à la Libération Éditions du Seuil, Paris, 2000. 309-332.
- Marcot, François (szerk.): Dictionnaire historique de la Résistance. Robert Laffont, Paris, 2006.
- Montagnon, Pierre: La France dans la guerre de 39-45. Pygmalion, Paris, 2009.
- Muracciole, Jean-François: La France pendant la Seconde Guerre mondiale. Librairie Générale Française, Paris, 2002.
- Notin, Jean-Christophe: 1061 Compagnons. Histoire des Compagnons de la Libération. Perrin, Paris, 2000.
- Paxton, Robert Owen: L'armée de Vichy. Le corps des officiers français 1940-1944. Tallandier, Paris, 2004.
- Peschanski, Denis: Les avatars du communisme français de 1939 à 1941 in Azéma, Jean-Pierre – Bédarida, François (szerk.): La France des années noires. 1. kötet: De la défaite à Vichy. Éditions du Seuil, Paris, 2000. 441-451.
- Veillon, Dominique: Les réseaux de Résistance in Azéma, Jean-Pierre – Bédarida, François (szerk.): La France des années noires. 1. kötet: De la défaite à Vichy. Éditions du Seuil, Paris, 2000. 407-439.
- Wieviorka, Olivier: Histoire de la Résistance 1940-1945. Perrin, Paris, 2013.

Közvélemény és (oktatás)politikai döntéshozatal a szocialista Magyarországon

EGY TÁRSADALMI VITA TANULSÁGAI 1960 ŐSZÉRŐL

A konszolidálódó Kádár-rendszer politikai döntéshozatalának egyik fontos jellemzője volt a társadalmisításnak nevezett jelenség, mely a korábbi időszakhoz képest a hatalomgyakorlásban elmozdulást, módosulást jelzett.¹ A szakértők bevonása a döntés-előkészítésbe, különböző vitaanyagok készítése és anketók szervezése a Rákosi-korszakban még formális jellegű volt, 1953 után valódi viták zajlottak (gondoljunk a Petőfi-kör üléseire), ezért szimpotomatikus, hogy 1956 után milyen gyakorlat létezett a nyilvánosság és a Párt viszonyában.² A represszióval párhuzamosan a rendszert stabilizáló párbeszéd is megkezdődött a társadalommal: a bizalmas anyagokban már megjelenhettek az eltérő vélemények, ellentmondások, ami akár a kontrollált nyilvánosság szintjét is elérhette.

Írásom egy kivételesen jól dokumentálható társadalmi vita alakulását tárja fel, mely az 1961-es oktatási törvényt előkészítő vita megszervezésével kezdődik. A bizalmas pártintenciókat tartalmazó dokumentumok elemzése után következik a vita bemutatása, majd a tanulmány a tapasztalatok összegzésével végződik, ez utóbbit újságcikkek és jegyzőkönyvek alapján tárom fel. Rendelkezésünkre állnak a *Tézisek*, melyek sorvezetőt jelentettek a vitához; a dokumentumhoz a vitavezetők részére (nem publikus) segédanyagot készített a Művelődésügyi Minisztérium az esetlegesen felmerülő kérdések megválaszolására, tehát több forrásból ismerhetjük meg a döntéshozók ideológiai-pragmatikus szándékait. Nagyon fontos megjegyezni, hogy a kontrollált vita megindításával több célja lehetett a hatalomnak: a felelősség megosztása, az eltérő vélemények feltárása, a közvélemény „szondázása”, egy-egy döntés bevezetése a vitákon történő „megdolgozással” mind-mind idetartozhat. A tárgyalt időszak 1960 augusztusától az év végéig terjed, döntő részben a szeptemberi hónapra koncentrálódik, de több hazai előzményre tekinthet vissza, illetve szovjet mintára is támaszkodhatott.

¹ A bonyolult jelenség egyik korai értelmezése Gyarmati György: A társadalom államosításától az állam társadalmisítása felé. Forrás, 19. évf. (1988), 2. sz. 39–50. Újabb, a szocialista demokrácia önfelfogásához kapcsolódva: Pap Milán: *Kádár demokráciája. Politikai ideológia és társadalmi utópia a Kádár-korszakban*. Nemzeti Közszolgálat Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpont, Budapest, 2015. A paternalista hatalomgyakorlás egyik elemeként is értékelhető a személyes és csoportérdekek megjelenítése, összefonódása, az érdekvényesítés, valamint a sűrű hálózatok által keltett érintettség illúziója. Ld. Majtényi György: *Egy forint a krumpilis lángos. A Kádár-kor társadalma*. Libri, Budapest, 2018. 48–72. Majtényi a Központi Népi Ellenőrző Bizottság (KNEB) működését hozza példaként a társadalmisításra, mint a közügyekbe való beleszólás igényének látszólagos kielégítését.

² Az értelmiség növekvő szerepéről a poszt-sztálini időszakban ld. Vladimir Slapentokh: *Soviet Intellectuals and Political Power. The Post-Stalin Era*. Princeton University Press, Princeton NJ, 2014.

Kalmár Melinda két monográfiájában³ foglalkozik a jelenséggel, megállapításai az én témámra is érvényesek. A neves történész érvelése szerint a változó körülményekhez és komplex geopolitikai-gazdasági kontextushoz való rugalmasabb alkalmazkodás Hruscsov nevével volt fémjelvezhető, a társadalmi vita „alkalmazása” ebbe a folyamatba illeszthető. Az újfajta kihívásokra hatékonyabban szervezett és mozgósított társadalomra volt szükség a keleti blokkon belül, ennek eszköze volt a bevonás, bevonódás a rendszer működtetésébe, és a hatalombirtokok céljaival létrejövő különböző fokú azonosulás, a szimulált nyilvánosság (vagy Kalmár Melinda szavaival: a „részvételszimuláló mechanizmus”)⁴ felhasználásával.

Több előzmény megemlíthető 1960 előtt a szakmai-társadalmi vita valamilyen formájára. Már 1956 áprilisában, az ötéves terv megjelenésekor kvázi-vita kezdődött (ezt akkor a *Szabad Nép* indította el, 1960-ban a jogutód *Népszabadság*); 1957-ben pedig egy olyan közgazdasági reformbizottság működött Magyarországon, amely először nyújtott példát a Kádár-rendszerben a szakértői koordinációra, igaz, ezeket a javaslatokat ekkor még lesöpörték az asztalról a pártközpontban. Az 1958-as vita a művelődéspolitikai irányelvekről és a konszenzusos párthatározat kialakítása már egyértelműen összevethető 1960 őszével, csak itt még kisebb méretekben kérték ki különböző csoportok véleményét. Az 1958–1959 telén meginduló szövetkezetesítési kampány mozgatta meg a legtöbb embert a Kádár-korszakban,⁵ ehhez fogható nagyságú volt az oktatási reform előkészítése 1960-ban szülők, pedagógusok, igazgatók, az oktatási és pártadminisztráció részvételével.

A társadalmi vita nem tekinthető magyar sajátosságnak: már Sztálin szervezett ilyeneket, Hruscsov hasonló kampányai azt a célt is szolgálták, hogy a „közvéleménynek” hangot adjanak, illetve megtámogassák a Párt már meghozott döntéseit. Az 1958-ban kezdődő szovjet oktatási reform jelenthette a legfontosabb igazodási pontot a magyar döntéshozóknak: a *Pravdában* megjelenő tézisekhez kötődött a vita, mely a sajtóban és anketokon folyt pedagógusok, politikusok, kutatók és szülők hozzászólásaival.⁶ A mennyiségi szemlélet meghatározó volt a szocialista/kommunista gondolkodásban:⁷ a vita alkalmainak, résztvevőinek számszerűsítése sokszor ismétlődik a későbbi összefoglalásokban, amelyek mindig a döntések széleskörű elfogadását támasztották alá. A blokkon belüli országok oktatási reformjairól szóló összefoglalók⁸ esetében mindegyik hasonló adatokkal kezdődik és ugyanolyan folyamatokat ír le, melyeket a továbbiakban részletesebben ismertettek.

³ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A korai kádárizmus ideológiája*. Magvető, Budapest, 1998.; Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Osiris, Budapest, 2014.

⁴ Kalmár: *Történelmi galaxisok vonzásában...* i. m. 123.

⁵ Papp István: *Fehér Lajos. Egy népi kommunista pályaképe*. ÁBTL – Kronosz, Budapest – Pécs, 2017. 239–271.

⁶ Laurent Coumel: *The Scientist, the Pedagogue and the Party Official: Interest Groups, Public Opinion and Decision-making in the 1958 Education Reform*. In: Melanie Ilic – Jeremy Smith (szerk.): *Soviet State and Society under Nikita Khrushchev*. Routledge, Abingdon – New York, 2009. 66–86.

⁷ A mágiikus jelentőségű tervszámok teljesítéséről és a szocialista oktatási diskurzusok jellemzőiről ld. Hilary Olek: *Educational Research in Central and Eastern Europe: A Diverging Tradition? Educational Research and Evaluation*, 4. évf. (1998), 1. sz. 78–93.

⁸ Ábent Ferenc (szerk.): *A közoktatásügy Európa szocialista országaiban*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1965.

A VITA ELŐKÉSZÍTÉSE

A döntés 1958-ban született meg Magyarországon az oktatási reform megindításáról, a politechnika bevezetéséről, de 1960-ig a munkálatokról a szűkebb szakmai közvéleményen kívül nem tudott senki, hiszen ez idő alatt dolgozta ki az Iskolai Reformbizottság azokat az Irányelveket (néhol Tézisekként emlegetik), amelyek alapján a vitát megindították.⁹ A Bizottság munkájának „előmozdítása” érdekében Ilku Pál (katonai vonalról érkezett, ekkor művelődésügyi miniszterhelyettes) és Lugossy Jenő (az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának alosztályvezetője), a reform két kulcsfigurája 1959 márciusában 10 napra a Szovjetunióba utazott, a reform tanulmányozására¹⁰ – az út tapasztalatairól nem találtam eddig konkrét írásos nyomot (csak a kiküldetéséről), de feltételezhetően hatással volt az oktatás-átalakítás és a társadalmi vita későbbi menetére.

Az MSZMP KB 1960. június 10-én tárgyalta a Reformbizottság javaslatát,¹¹ az előterjesztő Kállai Gyula (több más tisztsége mellett az Iskolai Reformbizottság elnöke) hangsúlyosan beszélt arról, hogy „a Szovjetunióban nagy társadalmi előkészítés és vita után törvényt hoztak az iskolai reformról”, mely példát Magyarországon is követni kell. A határozati javaslat alapján a nyilvános közlés után meginduló országos vita tapasztalatainak összegzésével 1960. december 30-ig kellett elkészíteni a végleges javaslatot, majd a PB jóváhagyásával indulhatott meg ezután a törvényhozási folyamat.¹² Első pillantásra tehát a vita a különböző vélemények és érvek becsatornázásával nagyobb méretekben megismételte a bizottság tevékenységét, ahol ugyanez a munka történt meg szakmai környezetben.

A tervek szerint augusztus végén hozták volna nyilvánosságra az Irányelveket, de ez végül is átcsúszott a tanév elejére, a vita megszervezésének pedig szintén némileg megkésve kezdett neki a Politikai Bizottság. 1960. augusztus 16-án döntöttek arról, hogy az oktatási rendszer továbbfejlesztésének irányelveiről szóló határozat intézkedési részét a KB irodája megküldi a SZOT Elnökségének, a Pedagógus Szakszervezetnek, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának, az MTA-nak, a Tudományos és Felsőoktatási Tanácsnak, illetve az Országos Nőtanácsnak¹³ – a lista megmutatja, hogy a pártközpont mely szereplőket tekintette a diszszemináció, a vita elsődleges közvetítő közegének. Fontos megjegyezni, hogy a transzmisziós szíj szerepét betöltő tömeg- és szakszervezetek mellett a tudományos szféra is szerepet kapott, kaphatott ebben a folyamatban.

Egy hét múlva elkészült a vita elindításának részletes menetrendje: a megyék és megyei jogú városok 1960. szeptember 15. és október 15. között aktíva-értekezleteket kellett, hogy

⁹ Somogyvári Lajos: A hruscsovi oktatási reformpolitika magyar szereplői: az Iskolai Reformbizottság prozopográfiai elemzése (1958–1960). *Magyar Pedagógia*, 117. évf. (2017), 2. sz. 171–195.

¹⁰ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1959. március 17-én tartott üléséről. 4. Különfélék. b, Közoktatási reform tanulmányozására kiutazás a Szovjetunióba. MNL OL 288. f. 5/122. ő. e.

¹¹ Az Irányelvek hosszadalmas elkészítésének oka a pártvezetésen belüli vita és az eltérő vélemények voltak. ld. Somogyvári Lajos: Politikai döntéshozatal Magyarországon: Egy szocialista „iskolareform” előkészítése (1958–1960). In: Endrődy-Nagy Orsolya – Fehérvári Anikó (szerk.): HERA Évkönyv V. HERA, Budapest, 2018. 401–412.

¹² Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1960. június 10-i üléséről. In: Soós László (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1959–1960. évi jegyzőkönyvei*. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1999. 559., 632.

¹³ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1960. augusztus 16-i üléséről. 4. Különfélék. i, Marosán György szóbeli javaslata. MNL OL 288. f. 5/196. ő. e.

tartsanak, a téma az oktatási rendszer továbbfejlesztéséről szóló irányelvek megtárgyalása volt. Valamennyi értekezleten részt vett egy KB- vagy PB-tag, ami jelezte a kérdés fontosságát. Az alábbi beosztást (1. táblázat) az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya (TKO), Párt és Tömegszervezetek Osztálya (PTO), illetve az Agitációs és Propaganda Osztálya (APO) együtt szignózta.¹⁴

Baranya	Nyers Rezső
Bács	Kiss Árpád
Békés	Ilku Pál ki*
Borsod	Sándor József
Fejér	Kiss Dezső
Győr	Szirmai
Hajdú	Szurdi István ki*
Heves	Rapai Gyula
Komárom	Kállai Gyula
Nógrád	Komócsin
Pest	Friss István
Somogy	Németh Károly
Szabolcs	Brutyó János Bugárné*
Szolnok	Czinege Lajos
Tolna	Tömpe István
Vas	Dabronaki Gyula
Veszprém	Kossa István
Zala	Losonczi Pál ki*
Budapest	Gáspár Sándor
Debrecen	Orbán László
Miskolc	Szerényi Sándor
Pécs	Aczél György
Szeged	Benke Valéria

* Utólagos törlések és betoldások

1. táblázat.

Az aktívaértekezleteken résztvevő KB- és PB-tagok

(Szövegű másolat: Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1960. augusztus 23-án tartott üléséről.
MNL OL M-KS 288. f. 5/197. ó. e.)

Marosán György szóbeli beszámolóját az értekezletekről kisebb módosításokkal elfogadta a PB: Brutyó János helyett Bugár Jánosné utazott végül Szabolcsba, Kiss Árpád, Szurdi István és Losonczi Pál helyett pedig más embereket kellett találni. Feltűnő, hogy Csongrád megye kimaradt a felsorolásból, ennek okát jelenleg nem ismerjük (igaz, Szeged mellett

¹⁴ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1960. augusztus 23-án tartott üléséről. 4. Különfélék. h, Marosán György szóbeli bejelentése. MNL OL 288. f. 5/197. ó. e. Marosán egyébként támogatta az oktatási reformot, mert úgy vélte, hogy a bevezetésre kerülő kötelező fizikai munka növelni fogja a tanulók kommunista öntudatát és erősíti a proletariátussal való kapcsolatot. Somogyvári: Politikai döntéshozatal Magyarországon... i. m.

szerepelt Benke Valéria neve, de a többi megyei jogú város esetében a megyéhez is párosítottak felelőst). A kiválasztás egyik szempontja a helyi kötődés és kapcsolatok lehettek. Közismert Aczél Péccsel való kapcsolata, Gáspár Sándor budapesti első titkár volt, Benke Valéria Szegeden kezdte mozgalmi munkáját a világháború végén, Czinege Lajos Karcagon született, Tömpe 1945-ben az MKP-t szervezte a Dél-Dunántúlon – természetesen nem szabad eltúlozni ezt a szempontot, a többi személy esetében nincs jelen a lokális aspektus, de a hely ismerete mindenképpen segíthette a viták lebonyolítását. A 23 KB- és PB-tagból egyébként heten az Iskolai Reformbizottság munkájában is részt vettek (ez is lehetett szempont a kiválasztásuknál), így saját tapasztalatból számolhattak be a tervezett reformról, ők a következők voltak: Ilku Pál (őt utólag kihúzták), Kiss Dezső, Kállai Gyula, Bugár Jánosné, Orbán László, Szerényi Sándor, Benke Valéria.

A VITA ANYAGA: SZÖVEG ÉS ÉRTELMEZÉS

A vita megindításához szükség volt az Irányelvek megjelentetésére, egyrészt, hogy a szélesebb nyilvánosság is tudomást szerezzen a reformról, másrészt ez a dokumentum adta meg az ankétok napirendjét. A közreadás módjára egy korábbi PB-ülésen Kádár adott útmutatást: nyolc gépelt oldalt kellett publikálni a napi sajtóban, ezt követően a Népfőrt, a KISZ és a tömegszervezetek vitára szólítottak fel, az aktívák tanácsi szervezésben valósultak meg.¹⁵ A szöveg végül 1960. szeptember 4-én, vasárnap jelent meg (a tanév ekkor már tartott) a Népszabadságban, a Népszavában, a Magyar Nemzetben és a megyei lapokban a következő bevezető mondattal:

„Az a társadalmi bizottság, amely a kormány megbízásából az iskolareform előkészítésén munkálkodik, viszonyaink gondos elemzése alapján, a hazai és külföldi tapasztalatok kellő figyelembevételével, a fejlesztés alapelveit és legfőbb célkitűzéseit a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a magyar forradalmi munkás-paraszt-kormány hozzájárulásával nyilvános vitára bocsátja.”¹⁶

Érdekes összevetni a fenti kijelentést Hruscsov hasonló értelmű felszólításával 1958-ból:

„Talán szükséges lesz, hogy e kérdéseket a Központi Bizottság teljes ülése megvitassa, mivel milliókat s az egész társadalmat érintő ügyről van szó. (...) A Központi Bizottság teljes ülése után hasznos lesz, ha kidolgozzuk a megfelelő téziseket, hogy e problémákat az egész nép megvitassa. Ezután össze kellene hívni a Szovjetunió Legfelsőbb Szovjetjének ülészakát...”¹⁷

A folyamat sorrendje ugyanaz: a KB által jóváhagyott téziseket¹⁸ (vagy irányelveket) a párt központi lapja (a *Pravda*, illetve a *Népszabadság*¹⁹) közreadja, ezt vita követi, majd a

¹⁵ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1960. május 17-én tartott üléséről. MNL OL 288. f. 5/183. ó. e.

¹⁶ Irányelvek oktatási rendszerünk továbbfejlesztésére. *Népszabadság*, 1960. szeptember 4. 3.

¹⁷ N. Sz. Hruscsov javaslatai az iskola és az élet közti kapcsolat szorosabbá tételére s a közoktatási rendszer fejlesztésére. In: *Javaslatok az iskola és az élet közti kapcsolat szorosabbá tételére és a közoktatási rendszer fejlesztésére: feljegyzések és idevonatkozó cikkek a szovjet szakirodalomból*. Magyar–Szovjet Baráti Társaság, Budapest. 14.

¹⁸ A szovjet szöveg 1958-ban megjelent egyébként angolul az Egyesült Államokban, jelezve a hidegháború új szakaszát, a külföldre irányuló propaganda, a békés egymás mellett élés és verseny eltérő hangsúlyait: N. S. Khrushchev. Regarding the Strengthening of Ties Between School and Life and the Further Development of the Public Education System. *Soviet Education*, 1. évf. (1958), 2. sz. 3–8.

törvénykezés zárja le. Érdekes feladat – és egy másik tanulmány tárgya – lehetne a tézisek és törvényszövegek összehasonlító diskurzus-, tartalomelemzése, mely szoftveres támogatással, kvantitatív módon is kimutathatóvá tenné a szövegek közti hasonlóság és különbség, a szovjet minta másolásának mértékét. A szöveg elemzését most nem végzem el, sokkal érdekesebb vizsgálatom szempontjából a vitaanyaghoz készített bizalmas segédlet, amely az ankétok vezetői számára a Művelődésügyi Minisztérium által készített „mankó” volt.²⁰

A legérdekesebb része a kis füzetnek a III. fejezet, melynek címe: *Várható vitakérdések* – ez jelezte a vezetés részéről is érzékelhető problémákat, ellentmondásokat, az ideológiai felszín alatt jelenlévő csoportérdekeket, igényeket. A vita során a vélemények közül az eltérésekre, nem konform megjegyzésekre fogok koncentrálni, hiszen az egyetértés retorikája minden esetben ugyanaz volt (az életet és az iskolát közelebb kell hozni, a diákokat a fizikai munka szeretetére kell nevelni, a tudomány és termelés követelményeinek jobban meg kell felelni stb.). A Sollen-típusú érték követelmények²¹ helyett izgalmasabb vizsgálati terepet jelenthetnek a különbségeket tükröző vélemények, melyek gyakran jobban rávilágítanak a kortárs valóságra, mint amit a politikai voluntarizmus logikája sugallana. A párthatározatok, törvények, tervezetek és irányelvek fiktív valóságot írtak le, ami mindig alá volt vetve a változó ideológiai és hatalmi szempontoknak – erről is szól Majtényi György már idézett monográfiája.²²

A segédanyag lehetséges vitakérdéseket soroló részének tartalmi csomópontjai előrevetítették a később felmerülő problémák egy részét (mivel már folytak iskolai kísérletek, ezekből is következtetni lehetett a bevezetés gondjaira). „Az első, amely nem annyira itthon vetődik fel, hanem határainkon kívül – mégpedig határainktól nyugatra természetesen –: *másoltuk-e a téziseket...*” A kérdésnek valóban nem maradt nyoma a vitákban, hiszen a szovjet gyakorlat mintaadó jellege megkérdőjelezhetetlen volt a korban, mindenesetre az eddigiekből is látható követés a kortársak számára érzékelhető volt. A válasz egyébként teljesen szokványos volt a másolás kérdésére: külföldi tapasztalatokat természetesen hasznosítottak a munka során, de a hazai viszonyok figyelembe vételével. Az elmaradhatatlan mennyiségi diskurzus az alátámasztást jelentette az eddig elvégzett tevékenységhez: „Az

¹⁹ A *Népszabadság* a párt lapjaként (hivatalosan a Központi Bizottság orgánusaként) mindenki számára tudhatóan közvetítette a központi elvárásokat – a Párt által ellenőrzött sajtó szerepe a vitákban (illetve a sajtó által gerjesztett viták) részben már feldolgozott, de itt is még sok, továbbgondolásra érdemes téma van. A legfontosabb szakirodalom, amire támaszkodtam: Takács Róbert: *Politikai újságírás a Kádár-korban*. Napvilág Kiadó – Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2012. Érintőlegesen ugyanilyen lényeges az értelmiség és a hatalom viszonya, ld. Standaesky Éva: *Az írók és a hatalom, 1956–1963*. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

²⁰ Oktatásügyünk továbbfejlesztéséért. Segédanyag az oktatási reform téziseinek vitájához. Tankönyvkiadó, Budapest, 1960.

²¹ Békési Mihály: *Politológia. A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák*. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest, 2013. 178.
https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_519_40137/cho8so4.html, letöltés: 2018. augusztus 3.

²² Majtényi: *Egy forint a krumplis lángos...* i. m. Ideológia és politika változásairól szovjet viszonylatban: Stephen White – Alex Pravda (szerk.): *Ideology and Soviet Politics*. Macmillan Press, London, 1998. Az állandó változás mindig meg-megújuló interpretációs kényszert, a megszületett párthatározatok folyamatos értelmezési munkáját jelentette.

idei tanévben 1026 általános iskolai osztályban volt gyakorlati foglalkozás, 177 középiskola 600 osztályában 5+1-es oktatás, 5 kísérleti szakközépiskolai osztályunk működött...²³

Két fő problémacsoportban jelölhető meg a vitában később valóban sokszor szóba kerülő jelenségek köre. Az egyik kérdéscsoport az általánosan bevezetésre kerülő szakmai gyakorlattal, szakmai képzéssel volt kapcsolatos: megvalósítható-e egyszerre a gimnáziumi képzés és a szakmunkás előképzés? A gyakorlati foglalkozás teljes szakmai képzés lesz vagy csak előképzés? Megvalósul-e a szakmaválasztás szabadsága? Üzemben vagy tanműhelyben lesz-e a képzés? Megszűnnek-e a technikumok? Alapvetően valamennyi kérdés a középfokú oktatásra, a bevezetéshez szükséges feltételek hiányára és a szakképzett munkások utánpótlására vonatkozott, a válaszok dogmatikusak és semmitmondók voltak, jellemzően „egyrészt-másrészt” logikát követtek. Az ismeretlen szerző(k) például kijelentették, hogy csak üzemekben valósítható meg a képzés, majd a következő mondatokban a tanműhelyes gyakorlat szükségességéről értekeztek – persze ez gyakran az elméleti célok és a valóság ellentmondásából fakadt, hiszen a nagyvárosokban voltak üzemek, de máshol örült az iskolaigazgató, ha egy jól-rosszul felszerelt tanműhellyel rendelkezett.

A kifogások másik csoportja pedagógiai jellegű volt, de a szakmán kívül a szülőket is érintette. Sokszor megfogalmazott és mindig újra visszatérő probléma az iskola lemaradása az élettől, ezzel kapcsolatban pedig az oktatás kritikája, amely felesleges tudással tölti meg a gyerekek fejét. Ahogyan a segédanyag fogalmazott:

„Az idén az érettségiken azt tapasztaltuk, hogy az az enciklopédikus ismerethalmaz, amit ma a tanulóktól megkövetelünk, azt eredményezi, hogy a fától nem látják az erdőt. Lehet, hogy tudnak egy csomó adatot, verscímet, évszámot stb., de nincs cselekvőképes, a gyakorlat megoldására törekvő tudásuk. Márpedig nyilván ez volna az iskola elsődendő feladata, hogy a tanulókat képessé tegye a gyakorlatban előforduló problémák megoldására, felkészítse az önálló gondolkodásra...²⁴

Ezzel összefüggésben a termeléssel való összekapcsolódásnak, a gyakorlati képzés erősítésének gazdasági-ideológiai céljai is voltak: a munkaerő-utánpótlás és az öntudatos, magasan képzett proletariátus eszménye egyaránt a döntéshozók szeme előtt lebegett, amit erősített a fiatalok szerepe az 1956-os forradalomban. Idealista szemszögből nézve a fizikai munka a rendszer legitimációs bázisaként biztosíthatta a jövő generáció elkötelezettségét – nem tudjuk, hogy mennyire komolyan gondolhatták, akik ezt vallották, de ez a diskurzus gyakran felbukkan a különböző jegyzőkönyvekben. A hagyományos, klasszikus műveltség védelme megszokott ellenérv a hasonló oktatási reformok esetén, ezt a minisztériumban is tudták: a humán műveltség és az oktatás színvonalának féltése itt és a későbbiekben gyakran felbukkant. A természettudományos és technikai tárgyak előtérbe helyezését az átalakuló műveltséggel kapcsolták össze az ismeretlen szerzők és a tanárokat előre is igyekeztek megnyugtanni a sokoldalúan fejlett ember ókorból származó eszményének felelőtlenségével. A túlterhelés megszüntetése, a kevesebb ismeret mélyebb elmélyítése ismert érvek

²³ *Oktatásügyünk továbbfejlesztéséért...* i. m. 13. Az 5+1-es oktatás a gimnáziumokban bevezette a heti 5 elméleti nap mellett az egy nap termelésben töltött foglalkozást, amit a mezőgazdaságban vagy az iparban töltöttek a diákok. L. Kovács Éva (1995): Öt nap tanulás – egy nap munka. *História*, 17. évf. (1995), 9–10. sz. 44–46.

²⁴ *Oktatásügyünk továbbfejlesztéséért...* i. m. 18–19. Az elhangzott mondatok akár napjainkban (vagy bármelyik évtizedben) elhangozhattak volna, ami a pedagógiai diskurzusok rendszereken átívelő kontinuitására figyelmeztethet minket.

bármelyik oktatási reform vitafolyamataiból, a Segédanyagban szintén szerepeltek, alátámasztva a változtatás szükségességét.²⁵

A napi sajtóban megjelent és az iskoláknak különnyomatban elküldött Irányelvek tehát minden vitában résztvevő előtt ismertek voltak, míg a bizalmas Segédanyagot csak a vitát vezető, felsőbb fórumok kapták meg. A két, egymásra vonatkoztatott dokumentum meghatározta a most bemutatásra kerülő vita keretét és lehetséges kérdéseit, illetve az összefoglaló reflexiókat.

A VITA MEGINDÍTÁSA

Két nappal az Irányelvek megjelenése után a *Népszabadság* megadta a vita közvélemény számára sugallt céljait:

„Az irányelvek nyilvánosságra hozatala persze a pusztá tájékoztatásnál sokkal fontosabb célokat szolgál. A párt és a kormány célkitűzése az, hogy vita során kiegészüljön az iskolai reformbizottság munkája a pedagógusok, a szülők, a gyermekneveléssel foglalkozó minden társadalmi szerv dolgozóinak javaslataival. Így lesz majd valóban *sajátja* a reform a pedagógusnak, a szülőnek egyaránt...”²⁶

A nevelés az egész társadalom ügye – hirdette az (oktatás)politika, amivel a végrehajtás felelősségét is megosztotta (pl. az anyagiak hiányában társadalmi munkában felépített tanműhelyek). Kállai Gyula nagy, programadó cikkében konkrétan meg is fogalmazta ezt az elvárást: a vitára bocsátás egyik célja a társadalom erőinek mozgósítása az iskolák megsegítésére.²⁷ Ugyanaznap jelent meg Bugár Jánosné írása, melynek címe: „Egész dolgozó népünk ügye”.²⁸ Az irányított sajtót ismerve talán nem véletlen, hogy két központi napilapban (a *Népszabadságban* és a *Népszavában*) párhuzamosan jelent meg két teljesen hasonló szöveg a vitára kijelölt személyek tollából.

Leghamarabb a fővárosi oktatásügyi apparátus képviselői vitatták meg az Irányelveket, 1960. szeptember 12-én, a Fővárosi Tanács ülésén. Ezen Gáspár Sándor PB-póttag mellett részt vett Veres József VB-elnök, a bevezetőket Kovásznai Rezső (az oktatási osztály vezetője) és Gyalmos János VB-elnökhelyettes tartotta, mindketten tagjai voltak a Reformbizottságnak. Gáspár hangsúlyozta, hogy nem akarják az értelmiségi munkát visszaszorítani a fizikai munka előtérbe helyezésével (ez jelezte, hogy vannak, akik így gondolkodnak), illetve kijelentette: „a vita akkor lesz eredményes, ha nem formális, hanem érdemi lesz”. A kijelentésnek két magyarázata is lehet: az egyik szerint az előző időszak tapasztalataiból okulva nem szokásos tájékoztató ankétokat akartak tartani, a másik értelmében ez a megállapítás csak a hasonló beszédek szokásos dekóruma, nem valódi szándékot takart, csak töltelék szöveggként értékelhető. A további hozzászólók (a kerületi oktatási osztályok vezetői és a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium tanszékvezetői) főleg a pedagógusokra koncentráltak,

²⁵ A tananyagcsökkentés igényének és a szaktárgyak védelmének ördögi körforgására itt csak utalni tudok.

²⁶ Vita előtt. *Népszabadság*, 1960. szeptember 6. 3.

²⁷ Kállai Gyula: Közelebb az iskolát az élethez! *Népszabadság*, 1960. szeptember 11. 3. A reform anyagi finanszírozása egyébként nem volt megoldva, ami a forráshiány és a pótlólagos igények miatt folyamatos konfrontációt okozott a Tervhivatal és a Művelődésügyi Minisztérium között, ld. Somogyvári: Politikai döntéshozatal Magyarországon... i. m.

²⁸ Bugár Jánosné: Egész dolgozó népünk ügye. *Népszava*, 1960. szeptember 11. 3.

érezkelve a várható ellenállást: fel kell oldani az iskolák zártságát, a nevelőknek is részt kell venni a munkában, hiszen „fel kell készülnünk rá, hogy egyes pedagógusok mereven ragaszkodnak majd a régihez”. Ennek leküzdéséhez továbbképzéseket terveztek be²⁹ – azóta is minden oktatási reform nagyon sok továbbképzéssel jár együtt.

Három nap múlva a Nótanács kibővített ülésén Makoldi Mihályné MNOT-alelnök, a Pedagógusok Szakszervezetének titkára az asszonyok, édesanyák felelősségéről beszélt, illetve beszámolt arról, hogy máris sok szülő feltette a kérdést, miért van szükség az Irányelvekre. Ilku Pál válaszolt a további kérdésekre, főleg a szakképzés jövőjéről. A cikk a munkás- és parasztszülők véleményét ismertette még, akik reményüket fejezték ki, hogy a gyakorlati foglalkozás bevezetésével a gyerekek jobban meg fogják majd becsülni szüleiket és a munkát³⁰ – ez a szempont felhívja arra a figyelmet, hogy egyetlen hozzászólói csoportot sem szabad homogenizálni. Még ha egységesen szülőket is említenek a források, biztos, hogy ezt differenciálni szükséges, mert az értelmiségi szülőknek más érdekeik és igényeik voltak, mint a termelésben dolgozóknak.

1960. szeptember 22-én Benke Valéria a minisztertanácson számolt be a nyilvános vita megindításáról, ami alapján tudható, hogy a vita levezetésére művelődési osztályvezetőket készítettek fel különböző pártfunkcionáriusok, főként a KB Tudományos és Kulturális Osztályáról – a korábban kijelölt KB-, PB-tagok tehát valószínűleg az esemény rangját adták, megnyitották, lezárták az eseményeket. Eddig az időpontig kevés ankét zajlott le, a Fővárosi Tanács már idézett ülésén kívül Budapesten öt körzetben, két nagyüzemben történt meg, illetve Nógrádban akkor volt folyamatban. Benke szerint az első aktívakon túl sok pedagógus vett részt („nem a pedagógusok magán vitája ez, kapcsolódjanak be a szülők is nagyobb mértékben”), a kötelező tiszteletkörök után számos problémáról beszámolt a miniszterhelyettes. Feltűnő, hogy több gond került szóba a beszámolóban, mint pozitívum, ez utóbbiak főként frázisok voltak, például: „a Kormány és az illetékes szervek helyesen tárták fel a problémákat”, „megértés van az elvtársakban, szülőkből”.

A humán tárgyak esetében a tanárok színvonal-csökkenéstől tartottak, „egyes pedagógusokban aggályt vált ki (...), hogy az üzemi gyakorlati munka kapcsán az iskolai nevelés csorbát szenved” (1960 után is felbukkant a pártjegyzőkönyvekben, hogy a lazaságon, durva beszéden kívül mit tanultak még a gyárakban a diákok). Igaz, múlt időben („Idén nem hangzott el...” – ezek szerint korábban igen), de Benke szóba hozta, hogy „az értelmiségi szülők féltének gyermeküket a fizikai munkától”. Nem nyilvánosan elhangzott, hogy hozzá nem értő emberek avatkoznak be az oktatásba,³¹ az üzemi munkások is kifejezték aggodalmaikat a továbbtanulással kapcsolatban: a termelési gyakorlattal rendelkező gimnazisták könnyebben nyerhetnek felvételt, „az osztályhelyzetet már nem nézik”.³² Kállai megerősítette az

²⁹ Budapesti oktatásügyi dolgozók tanácskoztak oktatási rendszerünk továbbfejlesztésének irányelveiről. *Népszabadság*, 1960. szeptember 13. 2.

³⁰ Vita közoktatásunk továbbfejlesztésének irányelveiről a nótanács kibővített ülésén. *Népszava*, 1960. szeptember 16. 1.

³¹ Nem lehet tudni, hogy itt kikről volt szó, a szövegkörnyezetből kikövetkeztethetően a munkásokról.

³² A megjegyzés értelmezéséhez tudni kell, hogy az egyetemi felvételnél a származási kategóriák használatával az oktatáspolitikai és az apparátus igyekezett előnyben részesíteni a munkás-paraszt származású fiatalokat, de az üzemi gyakorlat kikapuja révén értelmiségi, egyéb, sőt akár X (osztályidegen) kategóriába tartozók is nagyobb számban bekerülhettek. Hruscsov eredetileg az oktatási reformba bele akarta venni, hogy a felsőoktatásban való továbbtanuláshoz kötelezővé tegyék a

elhangzottakat, a viták valójában nagy létszámú gyűlések, formálisan megismétlik az Irányelveket, és felhívta a figyelmet egy másfajta túlterhelés veszélyére:

„...vagy pld. hogy a munkára nevelés elvét, hogyan próbálják eltorzítani. A gyerekek minden szerdán mennek az üzembe. Ugyanakkor ugyanezen gyermekeket el akarják vinni parkba társadalmi munkát végeztetni, és ugyanezeket a gyerekeket az iskolakezdés előtt egy órával beidézik a padlót tisztítani. Ez már torzítás, ez már a reform szellemében kárt okoz.”

Benke eufemisztikusan ezt úgy fogalmazta meg, hogy a tanárok nem ismerik, félreértik az elképzeléseket és tanácsstalanok.³³ A leírtakból kétfajta reakció figyelhető meg: az ellenállás és a túlteljesítés. Sok munka várt még tehát a viták során a funkcionáriusokra.

A VITÁK TAPASZTALATAI

A nagyüzemek dolgozóinak véleményét nagyon fontosnak tartották (hiszen a rendszer fő támaszaként gondoltak rájuk), két szimbolikus, reprezentatív helyszínen, a Csepel Vas- és Fémművek, a Ganz-MÁVAG vitáit a VI. és XX. kerület hasonló eseményeivel együtt, összefoglalva mutatta be a *Népszabadság* 1960. szeptember végén. Számos vád érte a pedagógia gyakorlatát (több helyen is jelezte a cikk, hogy a gyárak munkásai részéről): az iskolának alkalmazkodnia kellene az élethez, a felsőoktatásban, továbbképzéseken jobban fel kell készíteni a tanárokat az új feladatokra, javítani kell a tanárok ideológiai-világnézeti nevelését³⁴ stb. Csepelen így fogalmaztak: „Mi szívesen segítjük az iskolát, de arra számítunk, hogy a pedagógusok is segítenek bennünket és szocialista szellemben nevelik gyermekeinket.”

A pedagógusok védekező reakcióit rögzítette a cikk írója: nem tisztázott pontosan a gyakorlati, üzemekben végzett munka fogalma,³⁵ nehéz úgy a túlterhelést csökkenteni, ha a tananyag mennyisége továbbra is ugyanannyi, az általános, korszerű műveltség alatt mindenki mást ért. A tanárok a szülőket találták meg felelősként, túl sok külön elfoglaltságra járatták a gyerekeket, ők is tehetnek a túlterhelésről, a VI. kerületi nevelők közül pedig „többen szóvá tették: hogyan neveljék munkára azt a gyermeket, akinek édesanyja azt sem enged meg, hogy kitisztítsa saját cipőjét, akinek szülei attól félnek, hogy olajos lesz szegény gyerek keze s talán bele is szakad a sok munkába.” Hogy teljessé váljon a kép, a gyáron belül is felfedezhetőek voltak az ellentétek, a Csepeli Vasmű vitáján egy hozzászóló a vezetőket és

legalább egy éves termelési gyakorlatot – ez végül nem valósult meg sem a Szovjetunióban, sem nálunk, a kategóriákat pedig 1962–1963-ban eltörölték, ld. Takács Róbert: *A származási megkülönböztetés megszüntetése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

³³ Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1960. szeptember 22. MNL OL XIX-A-83-a, 172. jkv. [20] 13/e. Beszámoló az iskolareform téziseiről szóló nyilvános vita megindításáról.

³⁴ Ez utóbbi felvetés szintén a korszak slágertémája: a tanárokat gyakran vádolták 1956 után burzsoá, kispolgári csökevényekkel, idealista világnézettel, a forradalomban való részvétellel. Münnich Ferenc például így vélekedett 1958 elején, egy PB-ülésen a pedagógusokról: „Tudjuk, hogy a pedagógusok jelentős része még a burzsoá Magyarország neveltje, akikbe belenevelték a munka iránti bizonyos undort, és akiket átállítani nem könnyű.” Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1958. február 18-án tartott üléséről. MNL OL 288 f. 5/67. ő. e.

³⁵ Csak a gép mellett végzett tevékenység, vagy a kereskedelmi, egészségügyi intézményekben történő gyakorlat is ide tartozik? Az üzemi dolgozóknak sem volt világos, hogy mit várnak el tőlük, ők egyébként nemcsak passzívan viszonyultak új feladataikhoz, hiszen „egyes oktatásügyi feladatokba” több beleszólást kértek, például az egyetemre jelentkező fiatalok elbírálásánál.

az üzemi pártszervezeteket szólította fel, hogy tartassák be a diákokkal az üzemi fegyelmet és ne legyenek elnézők.³⁶

A vidéki nagyvárosokban is megkezdődött a vita: Pécssett Aczél jelenlétében a korszerű műveltség tudományos meghatározását sürgette egy iskolaigazgató, a sörgyár igazgatója pedig a szülői munkaközösségekre háruló feladatokról beszélt. Miskolcon súlyosabb szavakkal ismételték el a máshol már elhangzott érveket, a pedagógusok ideológiai képzetlenségéről, a szakmai műveltségben való járatlanságról. A Nehézipari és Műszaki Egyetem rektora a „felesleges ballasztok” kidobását sürgette az egyetemi tantervekből, más felnőtt tanácskozók többek között kijelentették, hogy „semmiképpen sem katedrafilozófia kell a mai ifjúságnak, hanem a korszerű technikai, gazdasági, politikai ágazatokkal kiegészült újszerű műveltség”.³⁷

Azok a diákok lettek itt megszólítva, akiket egyébként nem kérdeztek meg a vitában – természetesen néhány reformpedagógiai koncepció vagy a demokratikus nevelést komolyan vevő tervezet kivételével nem is szokták megkérdezni oktatási reformok előkészítésekor a leginkább érintetteket, de ez a hiány 1960-ban csak a *Magyar Ifjúságban* artikulálódott. Egy olvasói levélben Sugár György gimnáziumi tanár a diákok véleményeivel kapcsolatban félreértésekről, szélsőséges véleményekről írt a reformmal kapcsolatban, „akadnak, akik hiszik, ez »újabb támadás« ellenük”.³⁸ Egy riporter utána is járt a dolognak, a budai Táncsics Gimnázium KISZ-szobájában kérdezte meg a diákokat, akikkel az iskolában még nem beszélgettek a kérdésről, csak otthon. Sok alapelv tisztázatlan volt előttük az átalakítás előtt, egy negyedikes fiú például a gimnáziumot védte:

„Félek, hogy a reform teljesen meg akarja szüntetni a gimnáziumot. Nem tartom helyesnek, hogy a gyakorlati foglalkozást ugyanúgy osztályozzák, mint például a fizikát. Hát ha nekem ahhoz nincs kedvem, vagy tehetségem?!”

Nem tudjuk, hogy lett-e következménye a szokatlanul őszinte hangnak, de a helyi KISZ-titkár hamar helyreigazította a hozzászólót, ezt követően már jóval inkább konform megjegyzések hangzottak el („Jó dolog, ha valaki négy év alatt megtanul egy szakmát, de ez még nem politechnizáció”).³⁹ A cikk felhívta a figyelmet a diákok tájékoztatásának szükségességére (osztályfőnöki órákon), véleményük meghallgatására, még ha ennek máshol nem is maradt nyoma, csak a fiatalokra való hivatkozásként.

Úgy tűnik, hogy az eredetileg október 15-ig tervezett társadalmi vita átlépte az előre megszabott kereteket. Benke Valéria egy nagy cikkben október 16-án beharangozta, hogy a tanácskozás inntől sokkal szélesebb körben folytatódik, a megyei, városi és nagyüzemi tanácskozások után a tantestületek és a szülői munkaközösségek következnek. A szerző burkolt kritikával illette az Irányelveket, amikor a vitát indító előadókat figyelmeztette arra, hogy részletesen ismertessék a vázlatos elképzeléseket. Benke utalt a problémákra is, prognózisa szerint a pedagógusok terhei egyre nagyobbak lesznek, ezért szükséges, hogy „segí-

³⁶ Faragó Jenő – Tóth László: Tanulságok és vélemények. Iskolarendszerünk továbbfejlesztésének vitáiról. *Népszabadság*, 1960. szeptember 28. 5.

³⁷ Vita az iskolareformról Pécssett és Miskolcon. *Népszava*, 1960. szeptember 29.

³⁸ Sugár György: Szóljanak hozzá az érdekeltek. *Magyar Ifjúság*, 1960. szeptember.

³⁹ Sárdi Mária: Egy vagy több szakmát tanuljanak? Diákok az oktatási reformról. *Magyar Ifjúság*, 1960. szeptember. A KISZ hivatalból foglalkozott a reformmal, ezt vagy nem tudta a szerző, vagy nem tekintette valódi véleménycserének.

tőtársakat keressenek”, az üzemi munkások, műszaki szakemberek személyében – azaz nyissák meg és társadalmasítsák az iskolát.⁴⁰

A további tanácskozásokról nem számolt be a sajtó, 1960. november–decemberben elérkezett az idő, hogy összegezzenek az illetékesek. A pedagógusok kulcsszerepe hangsúlyozódott a szintézisben: a tanároknak egyszerre kellett egymásnak ellentmondó elvárásoknak megfelelni. A tananyag alkotó módon való csökkentése, dialektikus tanítás, a tankönyvhöz való dogmatikus ragaszkodás elkerülése egy oldalról;⁴¹ másrészt az egyoldalú gyakorlatiaság elkerülése és elmélyedés a technikai műveltségben. A Pedagógusok Szakszervezetének elnökségi ülésén elhangzottak szerint a nevelők egy részét „csodavárás” jellemezte: „az egész iskolareformot nem látják addig biztosítotttnak, amíg a kormány nem biztosít erre a célra újabb, jelentős beruházásokat”.⁴² A hiányzó finansziális feltételeket a pedagógusok, szülők és dolgozók társadalmi munkájával próbálták ellensúlyozni, ami állandó problémaforrásnak bizonyult – ne feledjük, hogy a párhuzamosan zajló téveszesítés nagyon sok erőt elvont.

A Politikai Bizottság 1960. december 28-án tárgyalta a társadalmi vitákról szóló, Orbán László, a TKO vezetője által készített jelentést,⁴³ amely természetesen a vitában részt vevők mennyiségi adataival kezdődött:

Fórum	Résztevők száma
szülői értekezletek	800.000 fő (ebből csak 10–15% férfi)
tantestületi viták (alsó-, középfok)	40.000 fő
üzemi viták (megyéenként 8–10 üzem, ÁG, TSZ)	50.000 fő
megyei aktívák, budapesti kerületek – vezetők, párt- és tanácsszervek, igazgatók, tudományos, kulturális, egészségügyi intézmények	9–10.000 fő
felsőoktatási kibővített tanácsülések, meghívott külső szakemberekkel	1500–2000 fő
társadalmi és tömegszervezetek vezető testületei	1000 fő
	összesen 900.000 fő, 70.000 hozzászóló

2. táblázat

A vitákban résztvevők számadatai

(saját szerkesztés, forrás: Jelentés oktatási rendszerünk továbbfejlesztésére vonatkozó irányelveink társadalmi vitáiról... i. m.)⁴⁴

⁴⁰ Benke Valéria: Vita közben. *Népszabadság*, 1960. október 16. 9.

⁴¹ Fodor Gábor: Nemcsak a szülő kér tanácsot – a pedagógus is. *Népszava*, 1960. november 16. 3.

⁴² Fodor Gábor: Életismeret, műveltség és világnézet. Az oktatási irányelvek pedagógusvitájának margójára. *Népszava*, 1960. november 11. 3.

⁴³ Jelentés oktatási rendszerünk továbbfejlesztésére vonatkozó irányelveink társadalmi vitáiról. 1960. december 20. MNL OL 288 f. 5/2015. ó. e.

⁴⁴ Érdemes összehasonlítani az adatokat a Szovjetunió hasonló vitáinak hivatalos adataival: Kairov (a Neveléstudományi Akadémia elnöke) szerint 1958 szeptembere és decembere között 299.000 találkozózt tartottak az Orosz és az Ukrán SzSzSzK-ban, melyeken 23 millió ember és 1.300.000 előadó vett részt. I. A. Kairov: *The Reorganization of General Secondary Education*. In: S. G. Shapovalenko (szerk.): *Polytechnical Education in the U.S.S.R.* UNESCO, Paris-Amsterdam, 1963. 55–70. Az impozáns

A magyar jelentés végigment a főbb problémákon, amelyek közül csak az eddig nem említett gondokat ismertetem. Az iskolák szabályozott, szervezettebb kapcsolatot szerettek volna az üzemekkel, mert eddig spontán, esetleges volt ez; a mezőgazdasági jellegű vidékeken ellenállás volt tapasztalható az agrár-gyakorlatokkal szemben – „ipari képzést szeretnének”; egyes üzemek, TSZ-ek „légköre ma még nevelési szempontból aggályos”. Az egyetemek célját újrafogalmazták, nem „tudósképzés” a cél, hanem kommunista szakemberek kibocsátása. A pedagógusok kifogásolták, hogy „a sajtó sok esetben a nevelőkre nézve sértően, tekintélyrombolóan foglalkozik egyes iskolai problémákkal”, de az oktatásirányítást nem bírálják. Az eddig ágazati minisztériumokhoz tartozó, szakképzést folytató intézmények nem akartak átkerülni a „szegény” Művelődésügyi Minisztériumhoz, nem világos az új iskolatípusként megjelenő szakközépiskolák szerepe, a szakma anyagilag nincs megbecsülve és elnőiesedik. Az eddig ismertetett aggályokat számos, már előfordult, más megfogalmazásban lejegyzett nehézség egészítette ki, ami számtalan érdekellentétet jelzett előre.

A jelentés vitájában Orbán elismerte, hogy a vita „nagyobb méreteket öltött, mint terveztük”, amit ő pozitívan igyekezett megfogalmazni: ez az első alkalom, hogy egy kulturális kérdésben nemcsak az aktív és a lakosság „öntudatos része” szólalt meg, hanem szélesebb rétegek is. Néhány részletkérdés megvitatása után Kádár érezhető ingerültséggel söpörte le a fenntartások egy részét (lehet, hogy ő is túl soknak tartotta már a vitát): hozzanak miniszteri rendeletet az iskola és az üzem kapcsolatáról, legyen vége a spontán kísérleteknek. Szerinte nem volt általános a sajtó negatív hozzáállása, sőt a *Népszabadságnak* olyan jó a pedagógus rovata, hogy „már azt hiszem, hogy a Művelődésügyi Minisztériumnak részvénye” van ott és „...már teljesen átképezzük magunkat pedagógussá”. A szakközépiskolák körüli homályosságot szemrehányásként értelmezte és feltette a kérdést: „ki akadályozza meg az elvtársakat, hogy egy szép előadást tartsanak külön erről a témáról (...) vagy írjanak egy nagyon szép cikket a *Népszabadság* vasárnapi számába...”. Az anyagiakkal kapcsolatban így reagált: „Nem tudom, mi célból került ez ide, a Politikai Bizottságot akarja-e figyelmeztetni kötelességére, de a következtetés teljesen hibás.” A Szovjetunióban is egyre több a női pedagógus, ez a jövő útja, „fizetésemelés pedig nem lesz – hogy a homályokat is eloszlassuk”. A végén a javaslatot elfogadhatónak ítélte, ami után neki lehet állni a részletes munkának⁴⁵ – ennek lett a következménye 1961-ben az oktatási törvény.

BEFEJEZÉS

A politikai vezetés által kezdeményezett társadalmi vita lehetséges, hogy túlment azokon a határokon, amiket eredetileg kítűztek számára és túl sok csoportellentét, eltérő érdek bukkant felszínre. Egy olyan hatalmas alrendszer, mint az oktatás esetében ez természetesnek tekinthető, de a nyilvánosság színtere és az előre meghozott döntés, a nem ismert háttér közötti feszültség soknak bizonyult. Habermasi értelemben nem egyenlő felek párbeszéde, nyílt együttgondolkodása és versengő érvelése zajlott (melyek a valódi, demokratikus nyilvánosság jellemzői), hanem egy már elhatározott politikai akarathoz kerestek igazolást – ezért inkább a 18. századi, abszolutista uralkodók reprezentatív nyilvánosságához hasonló az

magyar és szovjet adatok mögött természetesen nem tudjuk, hogy milyen számítások álltak, mennyi valódi vita zajlott le.

⁴⁵ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1960. december 28-i üléséről. MNL OL 288. f. 5/2015. ő. e.

ismertetett társadalmi vita, ahol a hatalom saját magát és véleményét jeleníti meg az alattvalók előtt.⁴⁶

Nagyon feltűnő volt a viták során a különböző érdekcsoportok szembenállása (vagy szembeállítás?), amire jó példa a gyakran előbukkanó értelmiség- és pedagógusellenesség. A felelősség-, hibakeresés és az egész társadalom ügyének megtett reform természetesen ellentétes volt, de az „oszd meg és uralkodj” pragmatikus politikai elvnek megfelelt a sokfajta ellentét, továbbá a tanárok 1956 utáni megrendszabályozása sem csengett még le. A közvéleményben nem tudjuk mennyire voltak jelen a klasszikus iskolai értékekkel (a könyv tudásával) szembeni ellenérzések, de a média által megjelentetett cikkek biztosan alakították és formálták ezt, visszahatottak a korlátozott nyilvánosságra – a kor sajtójának pártkontrollja pedig valószínűsíthető, hogy a hatalomnak sem volt ellenére (bizonyos határok között) az ideológiai támadás. A pedagógusok így védekező pozícióba szorultak, és szükségszerűen ők is kerestek támadható felületeket (szülők, üzemek) és a kör bezárult.

A társadalmi vita hagyománya ismerős lehetett a résztvevők számára, amire lehetett hivatkozni és az ideológiai folytonosságot kimutatni. A vita megszervezése olyan hatalomtechnikai eszköznek tekinthető, ami egyrészt a döntéshozatalban való részvétel és a támogatás látszatát keltette, másrészt valódi problémákat is felszínre hozott (ezeket itt félresöpörték), a különböző csoportérdekek kinyilvánításának terepeként működött, természetesen a hatalom által megadott keretek között. A rendszer működtetésének, önképének fontos része volt 1956 után „a párthatározatokon alapuló hierarchikus ideológiai továbbítás és megvitatás” rendszere, amely folyamatos mozgásban tartotta a szocialista társadalmat és megvalósította a közmegbeszélés-határozathozatal eszméjét.⁴⁷ A valóság azonban – ahogyan ezt a korábbiakban láthattuk – gyakran másképpen festett.

⁴⁶ Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása. Századvég – Gondolat, Budapest, 1993. Az említett párhuzam természetesen nagyon távoli és érintőleges, hiszen a modern tömegtársadalmak kontextusa teljesen más, mint az újkori Európa környezete.

⁴⁷ Pap Milán: A népitől a szocialista demokráciáig. *Múltunk*, 60. évf. (2015), 1. sz. 202–226. Az idézet forrása: 205.

A keletnémet egyetemi ellenállás kutatása és emlékezete Németországban

A Német Demokratikus Köztársaság (NDK) múltjával való „birkózás” az újraegyesített Németországban több szakaszban zajlott. A kilencvenes évek elejének múltpolitikáját a diktatúra jogi és törvényes eszközökkel való lebontása, intézményrendszerének integrációja, politikai elitjének leváltása és a lusztráció kérdései határozták meg.¹ Az NDK delegitimizálása és az örökségével való mielőbbi és kíméletlen szakítás érdekében a múltfeltárás ti. az átlagpolgárok számára addig rejtve maradt, a diktatúra totalitását érzékeltető összefüggések leleplezése a nagy nyilvánosság előtt és annak aktív részvételével zajlott. Az egykori keletnémet intézményrendszer és személyi állományának – különböző területeken eltérő mélységű – átalakítását és cseréjét követően a múltpolitika helyét a történelempolitika vette át, és első sorban az a kérdés: hogyan is kell és/vagy lehet az NDK-ra emlékezni.²

A nyilvánosság fokozott érdeklődése, az ezt kiszorgálni kívánó kutatástámogatási politika, valamint a korábban elzárt levéltári iratokhoz való hozzáférés 1990-től az NDK történetének rendkívül intenzív kutatását eredményezte.³ A felsőoktatás mint az oktatás-, a tudomány- és az intézménytörténet metszéspontjaiban elhelyezkedő témakör több tudományterület kutatóinak figyelmét is felkeltette, de a tudományos feldolgozásokon túl kifejezetten sok visszaemlékezés és dokumentumkötet is napvilágot látott, köszönhetően az egykori oktatók és hallgatók átlagon felüli publikálási képességének és hajlandóságának.⁴ Az 1945

¹ Timothy Garton Ash: Vier Wege zur Wahrheit. Machen wir es richtig? Wie machen es die anderen? Eine Zwischenbilanz. *Die Zeit*, 1997/41. https://www.zeit.de/1997/41/Vier_Wege_zur_Wahrheit; letöltés: 2018. április 23.;

Jürgen Kocka: „Fordulat” vagy „forradalom”? 2000, 2009/11. <http://ketezer.hu/2009/11/fordulat-vagy-forradalom>, letöltés: 2018. április 30.;

Daniel Hechler – Peer Pasternack: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image. Die ostdeutschen Hochschulen im Umgang mit ihrer Zeitgeschichte*. Leipzig, 2013. (Hochschulforschung Halle-Wittenberg) <http://www.hof.uni-halle.de/web/dateien/pdf/Traditionsbildung-Forschung-und-Arbeit-am-Image.pdf>, letöltés: 2018. április 30. 71–75.

² Hechler – Pasternack: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image...* i. m. 71–72. E váltást Daniel Hechler és Peer Pasternack azzal a példával érzékelteti, miszerint a kilencvenes évek elején a közvéleményt az egykori keletnémet állampolgárok politikai szocializációjának következményei foglalkoztatták, az idő előrehaladásával viszont e probléma helyét az vette át, hogy ennek milyen hatása lehet a felnövekvő és az NDK-ról semmilyen személyes tapasztalattal nem rendelkező generációk történelmi tudatára.

³ Jürgen Kocka úgy fogalmaz, az NDK történetének feltárása a kilencvenes évek német történelemtudományának „csúcspárága” volt. Kocka: „Fordulat” vagy „forradalom”? i. m.

⁴ Peer Pasternack: Hochschule in der DDR als Gegenstand von Forschung und Erinnerung. Die DDR-hochschulgeschichtliche Literatur seit 1989. In: Uwe Hoßfeld – Tobias Kaiser – Heinz Mestrup (szerk.): *Hochschule im Sozialismus. Studien zur Geschichte der Friedrich-Schiller-Universität Jena (1945–1990)*. Band 2. Köln–Weimar–Wien, 2007. 2257–2267.

utáni keletnémet felsőoktatás- és tudománytörténet témakörében az elmúlt csaknem három évtizedben összességében feldolgozhatatlan mennyiségű publikáció született – Peer Pasternacknak, a vonatkozó bibliográfia készítőjének számításai szerint átlagosan minden másnap egy önálló cím (!) – rendkívül változatos műfajokban: monográfiák, tanulmánykötetek, életrajzok, forrásközlések, visszaemlékezések, de szépirodalmi alkotások, kiállítási katalógusok és különféle brosúrák is.⁵

Az egyes résztémák között kifejezetten jól feldolgozotttnak számít az oktatókat és hallgatókat érő represszió, s ezzel összefüggésben az egyetemi ellenállás kérdésköre. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy az ellenállás általában is az 1990 utáni NDK-kutatás egyik slágertémája volt. Másrészt pedig annak, hogy a diktatórikus rendszerrel való szembeszegülés, a kritikus gondolkodás és a civil kurázi megnyilvánulási formái az NDK időszakából származtatható pozitív hagyományok közé tartoztak, így – már ahol erre akadt példa – viszonylag jól illeszkedtek az egykori keletnémet egyetemek 1990 utáni emlékezetpolitikájába.

Jelen tanulmányban az 1990 utáni múltfeltárás és -feldolgozás e részterületével, a keletnémet egyetemi ellenállás 1945 és 1961 közötti, azaz a második világháború végétől a berlini fal felépítéséig tartó időszakával kapcsolatos kutatások megközelítésmódjaival, eredményeivel, valamint a hozzá kapcsolódó egyetemi emlékezeti gyakorlatokkal foglalkozom.

ELLENÁLLÁS A KELETNÉMET EGYETEMEKEN (1945–1961)

1945-ben a szovjet megszállási zóna felsőoktatás-irányítása nem rendelkezett kidolgozott koncepcióval az egyetemi-főiskolai képzés átalakítására. Mivel – a nyugati szövetségesekkel ellentétben – a náciizmust nem antidemokratikus társadalmi jelenségnek, hanem a kapitalizmus és burzsoáziája szükségszerű válságának tekintette, a „nácitlanítás” nem az oktatók és a hallgatóság szisztematikus felülvizsgálatát, hanem elsősorban a különösen kompromittálódottak eltávolítását, valamint a tantervek és könyvtárak megtisztítását jelentette, s 1947/48-tól a Német Szocialista Egységpárt (SED) kezében a politikailag nemkívánatos, antisztálinista oktatóktól és hallgatóktól való megszabadulás eszköze lett.⁶

A keletnémet felsőoktatás szovjetizálása az 1951-es, ún. II. *Hochschulreform* bevezetésével tetőzött. Ennek alapvető elemeit – akárcsak 1948–50-tól kezdődően Magyarországon – a felsőoktatás-irányítás centralizációja, egyes intézmények bezárása mellett újjak létrehozása, a kádereképzés felgyorsítása érdekében párhuzamos oktatási rendszer kiépítése, a hallgatók és az oktatók felvétele során politikai szempontok érvényesítése, valamint új tantervek, a kötelező oroszoktatás, ideológiai órák és a militarizált testnevelés-, honvédelmi órák bevezetése jelentette. A felsőoktatás autonómiáját felszámolták, a pártszervezeteken keresztül az SED igyekezett befolyást nyerni az egyetemi élet majd minden területére. Jelentősen átalakult a hallgatóság politikai-szociális összetétele: az új kommunista értelmiséget főként munkás- és parasztszármazásúak közül igyekeztek rekrutálni, akiktől a párt „származási

⁵ Uo. Az 1990 után megjelent művek bibliográfiáját 2005-ben CD-n adták ki, melyet Pasternack és Hechler évente egészítenek ki a *Die Hochschule* című folyóiratban közzétett listákkal.

⁶ Ilko-Sascha Kowalczyk: *Geist im Dienste der Macht. Hochschulpolitik in der SBZ/DDR 1945 bis 1961*. Berlin, 2003. (Forschungen zur DDR-Gesellschaft) 102–121.

alapon” remélt támogatást.⁷ Az SED-nek ugyanakkor minden próbálkozása ellenére sem sikerült rövid időn belül lojális bázist teremtenie a felsőoktatási intézményekben.

A fokozatos szovjetizálással szembeni ellenállás jelei kezdettől megmutatkoztak, többek tiltakoztak a szervezeti, oktatási és tudományos mozgáster szűkítése, a polgári származású hallgatók és oktatók negatív diszkriminációja, vagy éppen az SED és ifjúsági szervezetének, a Freie Deutsche Jugend-nek (FDJ) egyre erősödő befolyása ellen. A mindennapi életbe durván beavatkozó indoktrinációs stratégiák számos esetben ellenszenvet váltottak ki, a hallgatók és oktatók között „származástól” függetlenül jelentkezett az SED elképzeléseivel szembeni tartózkodás és elutasítás. A kritikus hangok visszaszorítása letartóztatásokkal, sajtótermékek betiltásával már 1946-tól megkezdődött, az önálló érdekképviselő az eleinte független választások útján szerveződő hallgatói tanácsokban (*Studentenräte*) az ötvenes évek elejére ellehetetlenült, végül a II. Hochschulreform a különvélemények kinyilvánításának minden fórumát felszámolta.⁸

A tiltakozás legális lehetőségeinek megszűnését követően a legtöbb egyetemen kisebb-nagyobb létszámú körök és csoportok alakultak. Az oktatók és hallgatók számára ugyanis bizonyos mozgásteret jelentett, hogy eleinte a pártszervek, az FDJ és az állambiztonság együttesen sem volt képes az egyetemi szféra totális ellenőrzésére.⁹ A csoportok egy része nyugatnémet intézetekkel és szervezetekkel is kapcsolatban állt, terjesztette a tőlük kapott, NDK-ban betiltott irodalmat és információt szolgáltatott a keletnémet viszonyokról, melyek jó alapanyagot biztosítottak az amerikai RIAS (Rundfunk im Amerikanischen Sektor) adásaihoz és az NDK-ba visszacsempészett broszúrák és röplapok anyagához.¹⁰

Az SZKP XX. kongresszusát követő „olvadás” (*Tauwetter*) 1956-ban nagyjából egy évig, ha korlátozott formában is, de ismét megteremtette a rendszerkritika kifejezésének többé-kevésbé nyílt lehetőségeit (nemcsak az egyetemeken).¹¹ A diákgyűléseken már 1956 tavaszától többen felszólaltak az ideológiai és az oroszorák kötelező jellege, a nyugati utazások korlátozása és az általános hadkötelezettség bevezetése ellen, követelték a pártfüggetlen hallgatói érdekképviselő kiépítését, a nyugatnémet tudományos kapcsolatok helyreállítását és a nyugati művekhez való szabad hozzáférést. A féllegális értelmiségi összefogeteleken

⁷ Thomas Ammer: Die Gedanken sind frei. Widerstand an den Universitäten 1945 bis 1961. In: Ulrike Poppe – Rainer Eckert – Ilko-Sascha Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung. Formen des Widerstandes und der Opposition in der DDR*. Berlin, 1995. 142–161. (Forschungen zur DDR-Geschichte 6) 143–145.; Kowalczyk: *Geist im Dienste der Macht...* i. m. 380–406.

⁸ Ammer: Die Gedanken sind frei... i. m. 145–152.; Klaus-Dieter Müller: Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR bis zum Mauerbau. Das Beispiel Greifswald. In: Heinz-Peter Schmiedebach – Karl-Heinz Spiess (szerk.): *Studentisches Aufbegehren in der frühen DDR. Der Widerstand gegen die Umwandlung der Greifswalder Medizinischen Fakultät in eine Militärmedizinische Ausbildungsstätte im Jahr 1955*. Stuttgart, 2001. 31–58. (Beiträge zur Geschichte der Universität Greifswald 2) 29–42.; Kowalczyk: *Geist im Dienste der Macht...* i. m. 483–515.

⁹ Ammer: Die Gedanken sind frei... i. m. 144–145.; Katharina Lenski: Propaganda als Waffe der „Sozialistischen Universität”? Disziplinierungen und Verhaftungen in der zweiten Hälfte der 1950er Jahre am Beispiel des Eisenberger Kreis, des Physiker- und des Chemikerballs. In: Hoßfeld – Kaiser – Mestrup (szerk.): *Hochschule im Sozialismus*. i. m. Band 1. 552–554.

¹⁰ Müller: Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR bis zum Mauerbau. i. m. 42.

¹¹ Az NDK 1956–57-es diák- és értelmiségi mozgalmairól magyarul ld. Cseh Géza: Szolidaritás és furkósbót-politika. Az 1956-os magyar forradalom hatása az NDK diák- és értelmiségi mozgalmaira. *Múltunk*, 2005/2. 74–114.

zajló vitákat, ellenzéki megmozdulásokat 1957–58-tól fokozott állambiztonsági fellépéssel és rendkívül szigorú büntetésekkel számolták fel. Ekkortól az állambiztonság kiemelt figyelmet szentelt a felsőoktatási intézményeknek, melyeket – az 1956-os lengyel és magyar példa alapján – az „ellenállás fészkeinek” sejtett.¹² Az ötvenes évek végétől az egyetemeken már csak elvétve működött egy-egy lazább csoport.

AZ ELLENÁLLÁS-KUTATÁS ÉS A FELSZŐKUTATÁS-TÖRTÉNET

1990 előtt az NDK-ban a keletnémet ellenállással értelemszerűen nem foglalkozott a tudományos kutatás. A Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) ugyanakkor egyes részterületekről az ötvenes-hatvanas években több munka is született. A felsőoktatás szovjetizálásával foglalkozó első átfogó munkát 1953-ban adták ki, mely korai megjelenése ellenére is igen részletesen mutatta be az egyetemek és főiskolák „káderműhelyé” alakításának folyamatát, függelékében pedig közölte több mint 450, 1945 és 1953 között letartóztatott vagy elhurcolt hallgató és oktató névsorát.¹³ Az 1962-ben a Verband Deutscher Studentenschaften által publikált újabb lista már 1100 nevet tartalmazott. 1969-ben a rostocki egyetem 550. jubileuma apropóján jelent meg Thomas Ammer kötete, mely célzottan a hallgatók – a kétkötetes jubileumi egyetemtörténetből nyilvánvalóan kimaradó – rendszerellenes akcióit és az ezt követő megtorlást dolgozta fel.¹⁴

A keletnémet ellenállás témaköre a hetvenes évektől a nyugatnémet enyhülési politika következtében az NSZK-ban is háttérbe szorult. Az ekkor publikált, a kilencvenes évek kutatásait is megalapozó elemzések a hivatalos akadémiai szférán kívül jelentek meg,¹⁵ így például Karl Wilhelm Fricke 1984-es, máig megkerülhetetlen elemzése, az *Opposition und Widerstand in der DDR. Ein politischer Report*. Az utóbbi években is aktívan publikáló Fricke már ekkor megfogalmazta azt a – későbbi kutatások számára is alapvető – tételt, miszerint a diktatórikus rendszereknek a társadalom totális ellenőrzésére és irányítására vonatkozó igénye a különféle társadalmi szférákban szükségszerűen konfrontációhoz vezet, ezáltal maga termeli ki az ellenállás és az oppozíció különféle formáit.¹⁶

A nyolcvanas évektől a független békemozgalom, valamint a keletnémet polgárjogi aktivisták akciói ráirányították a figyelmet az NDK ellenzéki mozgalmaira, s bár akadtak olyan nyugatnémet történészek, akik bármiféle ellenállás létét megkérdőjelezték, 1990 után nyil-

¹² Ammer: Die Gedanken sind frei... i. m. 144.

¹³ Marianne Müller – Egon-Erwin Müller: „... stürmt die Festung Wissenschaft”. Die Sowjetisierung der mitteldeutschen Universitäten seit 1945. Berlin, 1953.

¹⁴ Thomas Ammer: Universität zwischen Demokratie und Diktatur. Ein Beitrag zur Nachkriegsgeschichte der Universität. Rostock, 1969.

¹⁵ Poppe – Eckert – Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung...* i. m. 10–11.

¹⁶ Karl Wilhelm Fricke: *Opposition und Widerstand in der DDR. Ein politischer Report*. Köln, 1984. 13–14. Vö. Poppe – Eckert – Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung...* i. m. 9.; Ilko-Sascha Kowalczyk: Von der Freiheit, Ich zu sagen. Widerständiges Verhalten in der DDR. In: Poppe – Eckert – Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung...* i. m. 85–115.; Rainer Eckert: Widerstand und Opposition in der DDR. Siebzehn Thesen. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 44 (1996), 49–67.; Gilbert Merlio: Widerstand, Opposition und Resistenz im Nationalsozialismus und in der DDR – Überlegungen zur Begrifflichkeit in vergleichender Absicht. *Totalitarismus und Demokratie*, 2005/2. 61–70.

vánvalóvá vált, hogy a kérdéskör a keletnémet társadalom leírásában nem kerülhető meg. A kutatás megindulásában jelentős szerepet játszottak az egykori ellenzékiek, akik a levéltárak megnyitását és az állambiztonsági iratok hozzáférhetővé válását követően számos dokumentumot és visszaemlékezést publikáltak, melyek az NDK-ról szóló viták szerves részévé tették az üldözés, a diszkrimináció és az ellenállás témaköreit. További impulzust jelentett, hogy az ellenállás az SED-diktatúra történetének feltárását célzó német parlamenti bizottság (Enquete-Kommission des Deutschen Bundestages „Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland”) 1992 és 1994 közötti tárgyalássorozatában önálló panelt kapott. A meghallgatások során bebizonyosodott, hogy – noha az addigi publikációk többsége elsősorban a hetvenes-nyolcvanas évek ellenzéki mozgalmaira és az 1989/90-es eseményekre koncentrált – az ellenállás formáinak kutatása az NDK teljes fennállása alatt indokolt.¹⁷

Az ellenállás-kutatás elméleti és módszertani háttere a totalitarizmus-elméletek kritikája, a korábbi nemzetiszocializmus-kutatások megállapításainak felhasználhatósága, illetve a két német diktatúra strukturális összehasonlíthatósága körüli vita mentén formálódott.¹⁸ Középpontjában az ellenállás (*Widerstand*) és az oppozíció (*Opposition*) fogalmi meghatározása és formáinak tipizálása állt. A nagyjából a kilencvenes évek közepéig zajló viták során többen is megkísérelték kategorizálni a rendszer elutasítását kifejező magatartásformákat.¹⁹ Általános konszenzus nem alakult ki, de néhány alapvető megközelítésmódban egyetértés mutatkozik.

Így például a tekintetben, hogy az *ellenállás* és az *oppozíció* főként nyugati parlamentáris demokráciákra érvényes meghatározása nem alkalmazható diktatórikus rezsímekre. E fogalmak hagyományos értelmezése ugyanis az egyéni és csoportos érdekérvényesítés nyugati demokráciákra jellemző lehetőségeit veszi alapul. Eszerint az *oppozíció* a politikai hatalom aktuális birtokosaival való szembehelyezkedés legális formája, mely illegális eszközök alkalmazásával *ellenállássá* válhat. A diktatúrákban azonban rendkívül korlátozottak, vagy eleve hiányoznak a legális érdekérvényesítés lehetőségei, így a szembenállást olyan hétköznapi magatartásformák is kifejezhetik, melyek egy demokratikus rendszerben nem bírnak semmilyen politikai jelentőséggel.²⁰ Ezek feltárásához egyrészt az adott politikai rendszer hatalom-

¹⁷ Poppe – Eckert – Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung...* i. m. 10–14.

¹⁸ A náci diktatúra idején jelentkező ellenállással kapcsolatos definíciós vitákra ld. pl. Martin Broszat: *Resistenz und Widerstand. Eine Zwischenbilanz des Forschungsprojekts.* In: Martin Broszat – Elke Fröhlich – Anton Grossmann (szerk.): *Bayern in der NS-Zeit. IV. Herrschaft und Gesellschaft im Konflikt.* München–Wien, 1981. 691–709.; Klaus-Michael Mallmann – Gerhard Paul: *Resistenz oder loyale Widerwilligkeit? Anmerkungen zu einem umstrittenen Begriff.* *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, (41.) 1993. 99–116.

¹⁹ Kutatótörténeti áttekintést és a definíciós viták összegzését ld. pl. Rainer Eckert: *Widerstand und Opposition: Umstrittene Begriffe der deutschen Diktaturgeschichte.* In: Bernd Eisenfeld – Ehrhart Neubert, (szerk.): *Macht, Ohnmacht, Gegenmacht: Grundfragen zur politischen Gegnerschaft in der DDR.* Bremen, 2001. 27–36. (Analysen und Dokumente 21); Rainer Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR. Von den Forschungen zur Geschichte des Nationalsozialismus zur Auseinandersetzung mit der SED Diktatur.* *Docupedia-Zeitgeschichte*, 2.12.2013.

http://docupedia.de/images/7/7e/Widerstand_und_Opposition.pdf, letöltés: 2018. január 24.

²⁰ Poppe – Eckert – Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung...* i. m. 9.; Kowalczyk: *Von der Freiheit, Ich zu sagen...* i. m. 86–87; 96–97.; Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR.* Siebzehn Thesen. i. m. 50.

gyakorlásának módjaiból, az üldözés és a diszkrimináció kontextusából kell kiindulni, figyelembe véve, hogy a diktatórikus rendszerek olykor meglehetősen paranoid ellenségkeresési gyakorlatából adódóan az ellenállók és az üldözöttek köre nem azonos.²¹ Másrészt a rendszer elutasításának formáit nemcsak az illegális, konspiratív szervezkedésekben, látványos tömegmegmozdulásokban kell keresni, hanem a társadalom és a hatalom mindennapi érintkezési felületein is. Az ellenállás tágabb társadalomtörténeti kontextusba helyezésének igénye, ti. az egyén és a hatalom mindennapi viszonyának vizsgálata már a hetvenes évek közepétől jelentkezett a náci diktatúra mindennapjait vizsgáló nyugatnémet történészek körében.²² A perspektívaváltást a keletnémet ellenállás kutatásának eredményei is igazolták: a történészek ugyan nem sorolják a rendszer elutasításának „hétköznapi” formáit az *ellenállás* és *oppozíció* fogalomkörébe, mivel ezek rendszerint nem érik el az ezekre jellemző tudatosságot, szervezettséget, nyilvánosságot vagy konfliktuspotenciált, de mint kevésbé konfrontatív és kockázatos magatartásformák, különféle elnevezésekkel (*elutasítás*, *tartózkodás*, *rezisztencia*, *ellentmondás* stb.) több kategóriarendszerben is megjelennek. Ide sorolják például, ha valaki nem vett részt egy kötelező felvonuláson, nem lépett be valamely párt- vagy tömegszervezetbe (vagy épp kilépett belőle), nem szavazott a választásokon, vagy szándékosan került a propagandisztikus nyelvi fordulatok használatát.²³

A rendszer elutasításának túlzottan tág értelmezése azonban veszélyeket is rejt, ugyanis olyan dichotómikus társadalomképhez vezethet, melyben a hatalmat gyakorlók rendkívül szűk körével a „kis ellenállók” tömegei állnak szemben. Ez egyrészt hamis képet fest az NDK mindennapjairól, másrészt elmosza az elutasítás politikai vagy morális indokait is.²⁴ Az ellenállás túlzottan széleskörű értelmezésének elvetése mellett ugyanakkor konszenzus mutatkozik a tekintetben, hogy azt nem lehet leszűkíteni pusztán azokra az esetekre, melyek során az egyén vagy egy csoport kifejezetten demokratikus politikai célok – például a szabadságjogok helyreállítása vagy a többpártrendszer – megvalósításáért száll síkra. Ez ugyanis szintén leegyszerűsítő képhez vezet, melyben a keletnémet társadalom elégedett és engedelmes tömegként jelenik meg, ami szintén ellentmond az NDK hétköznapijainak.²⁵

A rendszerrel való szembehelyezkedést nemcsak távoli célok legitimálhatják, lehetnek akut hétköznapi szituációkban keletkező konfliktusokra adott spontán, egyedi reakciók is, mint például egy oktató politikai okokból történő elbocsátása elleni petíció aláírása. A motíváció vizsgálata azonban számos problémát rejt, mivel az egyéni érdekérvényesítés igénye egyaránt vezethet a rendszer elutasítását kifejező, illetve az ahhoz való alkalmazkodást

²¹ Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR. Siebzehn Thesen.* i. m. 68; Ehrhart Neubert: *Was waren Opposition, Widerstand und Dissidenz in der DDR? Zur Kategorisierung politischer Gegnerschaft* In: Eberhard Kuhrt (szerk.): *Opposition in der DDR von den 70er Jahren bis zum Zusammenbruch der SED-Herrschaft.* Opladen, 1999. 17–46.

²² Peter Hüttenberger: *Vorüberlegungen zum „Widerstandsbegriff“.* *Geschichte und Gesellschaft*, 1977/3. 117–139.

²³ Vö. Kowalczyk: *Von der Freiheit, Ich zu sagen...* i. m. 99–103.; Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR. Siebzehn Thesen.* i. m. 52–53.; Hubertus Knabe: *Was war die „DDR-Opposition“? Zur Typologie des politischen Widerspruchs in Ostdeutschland.* *Deutschland Archiv*, 1996/2. 184–198.; Neubert: *Was waren Opposition, Widerstand und Dissidenz in der DDR?...* i. m. 41–43.

²⁴ Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR. Von den Forschungen zur Geschichte des Nationalsozialismus...* i. m. 8.

²⁵ Kowalczyk: *Von der Freiheit, Ich zu sagen...* i. m. 89.; Neubert: *Was waren Opposition, Widerstand und Dissidenz in der DDR?...* i. m. 27–28.

jelentő magatartáshoz.²⁶ Az egyén ugyanis egyes konfliktushelyzetekben jelentkező rendszerellenes megnyilvánulásai mellett más (például világnézetileg semlegesnek tekintett) szférákban együttműködést tanúsíthat. A keletnémet ellenállás kutatói ezt az ambivalenciát – az ellenálló és alkalmazkodó magatartás *dialektikáját*²⁷ vagy *integrációját*²⁸ – figyelembe veszik, és többféleképpen hívják fel a figyelmet arra, hogy az ellenállás különböző formáit csak az NDK relatív stabilitásának kontextusában lehet értelmezni.²⁹ A felsőoktatás területére lefordítva: fontos szem előtt tartani, hogy bár az ötvenes években az *ellenállás* és az *oppozíció* a keletnémet egyetemeken nem izolált jelenség volt, de olyan tömegmozgalommá sem vált, amely komolyan veszélyeztethette volna a pártállam stabilitását. Míg ugyanis az SED az ötvenes években komoly nehézségekkel küzdött az ad hoc elitképzési koncepció megvalósításával, a jutalmazást és a büntetést kimerően adagoló stratégiák – az osztársadalmi összehasonlításban relatíve magas fizetések és ösztöndíjak az egyik oldalon, elbocsátások, kizárások, letartóztatott és szovjet kényszermunkatáborokba hurcolt hallgatók a másikon – hosszú távon beváltották a hozzájuk fűzött reményeket.³⁰

Az ellenállás-kutatás elméleti és módszertani kérdéseit a kilencvenes években a definíciós viták határozták meg. Az elméleti megközelítés azonban elsősorban a kutatók egy kisebb csoportjára volt jellemző, a többiek főként eseménytörténeti jellegű alapkatatásokat végeztek/végeznek egyes résztemakörökben. A kutatás további lehetséges irányjaival kapcsolatban Rainer Eckert az összehasonlító kutatások fontosságát hangsúlyozza egyes keletnémet városok, régiók között éppúgy, mint generációs megközelítésben, illetve nemzetközi szinten a volt kommunista országok vonatkozásában, kiemelve, hogy a diktatúrákkal való szembenállás nemcsak Németország, hanem tágabb értelemben a szabad és demokratikus Európa számára is közös, pozitív hagyományt jelenthetne.³¹ Az összehasonlító, transznacionális kutatások fontossága mellett Bernd Florath – a döntően politika-, illetve esztétörténeti megközelítéseket kiegészítendő – az ellenállás társadalomtörténeti kontextusának vizsgálátára – így például az egyes mozgalmak társadalmi és kulturális identitásának, vagy éppen a „többségi” társadalomhoz való viszonyának – feltárását sürgeti, melyhez véleménye szerint az *Alltagsgeschichte* (a hétköznapok története) módszertani megközelítéseinek figyelembe vétele is hozzájárulhat.³²

A keletnémet ellenállás kutatásához az egyetemi ellenállás gazdag és sokrétűen feldolgozható témakört jelentett. Az alapkatatások szempontjából ez számít az egyik legjobban feldolgozott területnek. Az 1990 után megjelent munkák többsége elsősorban résztemakörökre, egyes csoportokra, szereplőkre, illetve intézményekre koncentrál, az elemzést rendszerint bőséges forrásközléssel kiegészítve. A feltárást nagymértékben elősegítette, hogy

²⁶ Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR*. Siebzehn Thesen. i. m. 51. Vö. Broszat: *Resistenz und Widerstand...* i. m. 693–698.; Mallmann – Paul: *Resistenz oder loyale Widerwilligkeit?*... i. m. 102–114.

²⁷ Poppe – Eckert – Kowalczyk (szerk.): *Zwischen Selbstbehauptung und Anpassung...* i. m. 15.

²⁸ Neubert: *Was waren Opposition, Widerstand und Dissidenz in der DDR?*... i. m. 17.

²⁹ Uo. 17–18.; Jonathan Grix: *Erscheinungsformen widerständigen Verhaltens im Alltag der DDR*. In: Heiner Timmermann (szerk.): *Die DDR: Analyse eines aufgegebenen Staates*. Berlin, 2001. 157–163.

³⁰ Ammer: *Die Gedanken sind frei...* i. m. 158.; Kowalczyk: *Geist im Dienste der Macht...* i. m. 557–560.

³¹ Eckert: *Widerstand und Opposition in der DDR*. Von den Forschungen zur Geschichte des Nationalsozialismus... i. m. 20–21.

³² Bernd Florath: *Perspektiven künftiger Oppositionsforschung – ein Beitrag zur Diskussion*. *Deutschland Archiv*, 2007/2. 301–306.

1994-ben a Verband Ehemaliger Rostocker Studenten megjelentette a letartóztatott és elhurcolt hallgatók és oktatók 1962-es névsorának reprint-kiadását.³³ Több, illetve részletesebb elemzés és forrásközlés jelent meg a hallgatói tanácsok háttérbe szorításáról,³⁴ a greifswaldi hallgatók 1955-ös sztrájkjáról,³⁵ az Eisenbergi Körről,³⁶ az 1956-os jenai fizikusbálról,³⁷ illetve a berlini Humboldt Egyetem Állatorvosi Karának 1956–57-es „ellenforradalmi” megmozdulásairól is.³⁸ Számos visszaemlékezés jelent meg a felsőoktatás szovjetizálásának mindennapjairól és a vorkutai lágerbe elhurcolt egykori hallgatóktól is.³⁹

³³ Verband Ehemaliger Rostocker Studenten (szerk.): *Namen und Schicksale der von 1945 bis 1962 in der SBZ/DDR verhafteten und verschleppten Professoren und Studenten*. Erweiterter, ergänzter und überarbeiteter Reprint 1994 der VDS-Dokumentation 1962. Rostock, 1994.

³⁴ Joachim Klose (szerk.): *Ohnmacht der Studentenräte? Wolfgang Natonek und die Studentenräte nach 1945 an der Universität Leipzig*. Leipzig, 2010. (Belter Dialoge 2); Günther Heydemann: Die gewaltsame Auflösung einer demokratischen Institution. Der Leipziger Studentenrat unter Wolfgang Natonek, 1945–1948. In: Benjamin Schröder – Jochen Staadt (szerk.): *Unter Hammer und Zirkel. Repression, Opposition und Widerstand an den Hochschulen der SBZ/DDR*. Lang, Frankfurt am Main [u. a.] 2011. 43–60. (Studien des Forschungsverbundes SED-Staat an der Freien Universität Berlin 16)

³⁵ Heinz-Peter Schmiedebach – Karl-Heinz Spiess (szerk.): *Studentisches Aufbegehren in der frühen DDR. Der Widerstand gegen die Umwandlung der Greifswalder Medizinischen Fakultät in eine Militärmedizinische Ausbildungsstätte im Jahr 1955*. Stuttgart, 2001. (Beiträge zur Geschichte der Universität Greifswald 2) 1955-ben a greifswaldi hallgatók az orvosi kar katonaoorvosi karrá való átszervezése miatt bojkottálták az óralátogatást, s diákgyűléseken tiltakoztak a terv ellen. Az egyik gyűlést követően több mint kétszáz hallgatót tartóztattak le, sokuk többéves börtönbüntetést kapott.

³⁶ Patrik von zur Mühlen: *Der „Eisenberger Kreis“. Jugendwiderstand und Verfolgung in der DDR 1953–1958*. Bonn, 1995. (Politik- und Gesellschaftsgeschichte 41); Lenski: Propaganda als Waffe der „Sozialistischen Universität“?... i. m. Az NDK történetének egyik legnagyobb létszámú ellenálló csoportja, a nagyjából 30 fős Eisenbergi Kör egy középiskolás baráti társaságból szerveződött 1953-ban. Rendszerkritikus röplapokat terjesztettek és feliratokat festettek régi házak, vagonok oldalára, leglátványosabb akciójukat 1956 januárjában hajtották végre, amikor megrongálták a Gesellschaft für Sport und Technik egyik régi lóállását. 1958-ban a Kör számos tagját letartóztatták, s többéves börtönbüntetésre ítélték.

³⁷ Peter Herrmann – Heinz Steudel – Manfred Wagner (szerk.): *Der Physikerball 1956: Vorgeschichte, Ablauf, Folgen*. Jena, 1997. 1956. november 30-án a jenai egyetem fizikusbálján a hallgatók egy meglehetősen áthallásos kabaréműsort mutattak be, melynek jelenetei az NDK politikai-társadalmi viszonyait, illetve a magyarországi forradalom leveréséről szóló Ulbrichti propagandát parodizálták. A bál szervezőit 1958-ban az Eisenbergi Kör felszámolásával egy időben tartóztatták le.

³⁸ Ilko-Sascha Kowalczyk: *Die Niederschlagung der Opposition an der Veterinärmedizinischen Fakultät der Humboldt-Universität zu Berlin in der Krise, 1956/57. Dokumentation einer Pressekonferenz des Ministeriums für Staatssicherheit im Mai 1957*. Berlin, 2006. (Schriftenreihe des Berliner Landesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der Ehemaligen DDR 6) Az 1956–57-es „olvasás” időszakában a legaktívabban és legradikálisabb követelésekkel az állatorvosi kar hallgatói és oktatói léptek fel. Walter Ulbricht úgy vélte, hogy a kar a magyarországi mintára kibontakozó „ellenforradalom” kiindulópontja lehet. Arra való hivatkozással, hogy a tiltakozásokat nyugati titkoszolgálatok szervezik, 1957 tavaszán számos oktatót és hallgatót távolítottak el az intézményből.

³⁹ *Zeitzeugen berichten. Wie die DDR die Universitäten unterdrückte*. Bonn, 1999. (Forum / Deutscher Hochschulverband 67); Jan Foitzik – Horst Hennig (szerk.): *Begegnungen in Workuta. Erinnerungen, Zeugnisse, Dokumente*. Leipzig, 2003.; Jens Blecher – Gerald Wiemers (szerk.): *Studentischer Widerstand an den mitteldeutschen Universitäten 1945 bis 1955. Von der Universität in den GULAG. Studentenschicksale in sowjetischen Straflagern 1945 bis 1955*. Leipzig, 2006. (Veröffentlichungen des Universitätsarchiv Leipzig 5)

Átfogó elemzés viszonylag kevés született.⁴⁰ Az első, máig legkiterjedtebb munka 1994-ben jelent meg: Waldemar Krönig és Klaus-Dieter Müller 350 egykori hallgató és oktató visszaemlékezései alapján számolt be a felsőfokú tanulmányok folytatásának lehetőségeiről, valamint a hallgatók és a politikai hatalom mindennapi viszonyáról, s húsz hallgató reprezentatív minősített életrajzát is bemutatta.⁴¹ Több rövidebb, de tudományos igényű áttekintés fűződik az Eisenbergi Kör egykori tagja, a történész Thomas Ammer nevéhez a fontosabb ellenálló csoportokról, illetve az egyetemi ellenállás feldolgozásának lehetőségeiről és feladatairól.⁴² 2011-ben egy terjedelmes, elsősorban különféle esettanulmányokat tartalmazó tanulmánykötet is megjelent, mely már számos elemzést közölt a berlini fal felépítését követő időszak egyetemi ellenállásáról is.⁴³

A legszisztematikusabb elemzést a definíciós vitákban is aktív Ilko-Sascha Kowalczuk végezte el. 2003-ban megjelent munkájában saját fogalmi megközelítése alapján rendszerezte az egyetemeken és főiskolákon jelentkező rendszerellenes megnyilvánulásokat.⁴⁴ Kowalczuk az *ellenállást* gyűjtőfogalomként használja, leggyakrabban *ellenálló magatartásformákról* beszél. Ezen alapvetően olyan – szervezett vagy spontán, csoportos, egyéni vagy intézményi keretek között megvalósuló – magatartást ért, mely megkérdőjelezi a totális hatalomigényt, illetve korlátozza annak érvényesülését.⁴⁵ Elemzésében arra a következtetésre jut, hogy e magatartásformák közül a *szociális tiltakozás*, mely elsősorban az életszínvonal, az élet- és munkakörülmények romlása ellen irányult, az egyetemeken és főiskolákon nem volt kifejezetten jellemző. Az oktatók és hallgatók ugyanis az NDK-ban uralkodó rendkívül alacsony életszínvonalhoz mérten privilegizált csoportot jelentettek, az SED-t ugyanis az 1961 előtt nyitott határ rákényszerítette, hogy – többek között – fokozott anyagi juttatásokkal akadályozza meg a professzorok és a leendő kommunista értelmiség távozását. Többek között ezzel magyarázható például, hogy a hallgatók és oktatók nem vettek részt szervezeten és nagyobb tömegben az 1953-as berlini felkelésben.⁴⁶

Emellett azonban az egyetemeken és főiskolákon rendkívül változatos formákban jelentkezett a politikai rendszerrel való szembenállás. Kowalczuk részletesen beszámol az ismert ellenzéki csoportokról, elemzésének ugyanakkor szerves része az egyének és a hatalom viszonyában keletkező konfliktusok leggyakoribb, hétköznapi megnyilvánulási formáinak vizsgálata is. Ide sorolja a propaganda és a diktatúra hétköznapi valósága közötti ellentmondásokra rámutató kijelentéseket, egyes intézkedésekkel szembeni elégedetlenkedő „hangokat” (például a doktori fokozatok politikai szempontú megvonása elleni tiltakozást, a honvédelmi képzéssel szembeni tartózkodást), a politikai viccek mesélését, a hivatalos rendez-

⁴⁰ Ebben szerepet játszik az is, hogy a kilencvenes évek kutatástámogatási politikája elsősorban a szűk fókuszú témafelvetéseket részesítette előnyben. Hechler – Pasternack: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image...* i. m. 99.

⁴¹ Waldemar Krönig – Klaus-Dieter Müller: *Anpassung, Widerstand, Verfolgung. Hochschule und Studenten in der SBZ und DDR, 1945–1961.* Köln, 1994.

⁴² Ld. pl. Ammer: *Die Gedanken sind frei...* i. m.; Thomas Ammer: *Thesen zu Opposition und Widerstand an den Universitäten und Hochschulen der SBZ/DDR, 1945–1961.* In: Schröder – Stadt (szerk.): *Unter Hammer und Zirkel...* i. m. 9–16.

⁴³ Schröder – Stadt (szerk.): *Unter Hammer und Zirkel...* i. m.

⁴⁴ Kowalczuk: *Geist im Dienste der Macht...* i. m. 448–556.

⁴⁵ Uo. 443–445.

⁴⁶ Uo. 446., 455–456.

vényekről (professzorok esetében az egyetemi és a kari tanácsokról) való távolmaradást vagy azok demonstratív elhagyását is. Véleménye szerint e megnyilvánulások csak látszólag passzívák: mivel az SED nem elégedett meg az ellenvélemények kinyilvánításáról való lemondással, hanem aktív közreműködést követelt a szocializmus építésében, ennek megtagadása, tehát akár a passzivitás is az elutasítás aktív formájaként értelmezhető.⁴⁷ Kowalczuk úgy véli, e cselekedetek háttérben nem mindig fedezhető fel konkrét politikai meggyőződés, és nem mindig tartozik hozzájuk a véleménynyilvánításon és az egyéni életkörülmények javításán túlmutató világos, kimunkált (politikai) cél, de az explicit politikai motiváció hiánya ellenére is aktiválhatták a hatalom fegyverkezési mechanizmusait és negatív hatással lehetnek a későbbi karrierlehetőségekre. Amíg egyénileg, egyedi esetekben és rendszertelenül bukkantak fel, általában súlyosabb következmények nélkül maradtak, amennyiben azonban hosszabb időn keresztül, rendszeresen jelentkeztek, elvezethettek az elutasítás politikailag tudatosabb formájához, így a *politikai oppozíció*hoz is, melynek képviselői, a lehetséges következményeket ismerve és üldöztetést vállalva, nyíltan és gyakran szervezeten az SED uralmi gyakorlata ellen léptek fel.⁴⁸

A keletnémet felsőoktatás-történet bibliográfiáját készítő Pasternack megjegyzi: aligha lehet egy-egy témakört „kikutatottnak” tekinteni, de az egyetemi ellenállás feldolgozottsága – legalábbis a felsőoktatás-történet más témaköreivel összevetve, mennyiségi szempontból – meglehetősen jó.⁴⁹ Noha rendszeresen felbukkannak a „fehér foltokra” utaló, sajnálkozó hangok, az utóbbi időkben elsősorban az eredmények hasznosítását és ezzel szoros összefüggésben az egykori keletnémet egyetemek emlékezeti gyakorlatát érte és éri kritika.

AZ EGYETEMI ELLENÁLLÁS EMLÉKEZETE

1990 után az egykori keletnémet egyetemeken a saját, 1945 utáni múlt feltárására és feldolgozására – intézményenként természetesen eltérő intenzitással, de – változatos kezdeményezések történtek. Ahol erre a négy évtizedes történet során akadt példa, kiemelt területnek számított az egyetemi ellenállás témaköre. Elsőként 1992-ben a jeni egyetemen rendeztek nagyszabású konferenciát, melyen több mint ötven egykori szemtanú számolt be a hallgatókat és oktatókat ért represszió és diszkrimináció különféle formáiról.⁵⁰ A kutatásokat az egyetem fennállásának 2008-ban ünnepelt 450. jubileumát előkészítő múltfeltáró bizottság is ösztönözte. Ennek eredményeként több terjedelmes tanulmánykötet is megjelent az 1945 és 1989 között zajló politikai represszió, valamint az ellenállás különféle megnyilvánulási formáiról.⁵¹ Ezzel párhuzamosan készítette elő Martin Morgner – a korábban megjelent listákat kiegészítendő – a jeni egyetem 1961 és 1989 között üldözött, letartóztatott, elhurcolt és kizárt hallgatóinak névsorát. A listát végül – az egyes életutak összetettségéből faka-

⁴⁷ Uo. 445–446., 448–455.

⁴⁸ Uo. 457–479.

⁴⁹ Pasternack: Hochschule in der DDR als Gegenstand von Forschung und Erinnerung... i. m. 2262.

⁵⁰ Vergangenheitsklärung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena. Beiträge zur Tagung „Unrecht und Aufarbeitung” am 19. und 20. 6. 1992. Hrsg. von Rektor der Friedrich-Schiller-Universität. Bearb. und erg. v. Hans Richard Böttcher. Leipzig, 1994.

⁵¹ Hoßfeld – Kaiser – Mestrup (szerk.): Hochschule im Sozialismus. i. m.; Tobias Kaiser – Heinz Mestrup (szerk.): Politische Verfolgung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1945 bis 1989. Berlin, 2012.

dó értelmezési nehézségek, a forrásadottságok, s nem utolsósorban adatvédelmi kérdések miatt – nem publikálták,⁵² de a kutatás nyomán 2011-ben megjelent egy válogatott életrajzokat közlő kötet.⁵³ Hasonló projekt zajlik jelenleg a jenai, a halle-wittenbergi és a lipcsei egyetem részvételével. A lipcsei egyetemi levéltár által koordinált kutatás a hallgatói ellenállás olyan online kutatható adatbázisának létrehozását célozza, mely az egyes hallgatók nevének, ellenálló megnyilvánulásainak és az őket ért diszkrimináció formáinak feltüntetése mellett korabeli dokumentumokat, a további kutatásokhoz használható iratok lelőhelyét és vonatkozó szakirodalmat is közöl.⁵⁴ A lipcsei egyetemi levéltár a keletnémet egyetemi ellenállás feltárásában különösen aktív. 1996-ban a „Hallgatói ellenállás a Lipcsei Egyetemen 1945–1955”, 1997-ben „Az áramlattal szemben. Keresztény hallgatók a lipcsei Karl Marx Egyetemen”, 2003-ban pedig „Az egyetemről a Gulágra. Közép-német egyetemi hallgatók a vorkutai büntetőtáborban 1945–1995” címmel rendeztek vándorkiállítás, melyek anyagát katalógusokban és dokumentumkötetekben is közreadták.⁵⁵ Szintén több száz oldalas dokumentumkötetet jelentetett meg a halle-wittenbergi egyetem.⁵⁶

Az egykori keletnémet egyetemek emlékezetpolitikai gyakorlata azonban nemcsak a múlt feltárására, ti. a tudományos kutatások ösztönzésére vagy kötetek kiadására terjed ki. Ahhoz – persze intézményenként itt is eltérő aktivitással – az egykori áldozatok rehabilitálása, emléküik ápolása, a még élők méltatása is hozzátartozik. Így például több egyetemen is történtek lépések a politikai okokból megvont diplomák és promóciók utólagos elismerésére vagy a fegyelmi büntetések, kizárások hatálytalanítására. A jenai és a lipcsei egyetemen rendszeresek a még élő szemtanúk részvételével zajló megemlékezések és konferenciák, s számos intézményben emléktábla állít emléket (általában együttesen) a két német diktatúra áldozatainak.⁵⁷ Egyedi kezdeményezés a lipcsei egyetem által 1996-ban alapított Wolfgang Natonek-díj, melyet kiváló tanulmányi eredményük mellett aktív társadalmi, közéleti tevékenységet folytató hallgatók kaphatnak meg.⁵⁸

Mindezek ellenére az elmúlt években rendszeresek az egyetemek múltfeltáró tevékenységét érintő kritikák. 2010-ben a berlini Humboldt Egyetem újonnan megválasztott rektorá-

⁵² Martin Morgner: Erfahrungen einer Recherche. Zur differenzierten Betrachtung und Aufklärung von studentischer politischer Opposition an DDR-Hochschulen nach 1961. *die hochschule*, 2013/2. 109–122. http://www.hof.uni-halle.de/journal/texte/13_2/Morgner.pdf, letöltés: 2018. április 23. 110–113.

⁵³ Martin Morgner: In die Mühlen geraten. Portraits von politisch verfolgten Studenten der Friedrich-Schiller-Universität Jena zwischen 1967 und 1984. Wartburg Verlag, 2010.

⁵⁴ Jens Blecher: Studenten in Gewissensnot. Zum Stand der zeitgeschichtlichen Erinnerungskultur an der Universität Leipzig. In: Kaiser – Mestrup (szerk.): *Politische Verfolgung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1945 bis 1989*. i. m. 98–112.

⁵⁵ Gerald Wiemers – Jens Blecher: Studentischer Widerstand an der Universität Leipzig 1945–1955. Leipzig, 1997.; Blecher – Wiemers (szerk.): *Studentischer Widerstand an den mitteldeutschen Universitäten 1945 bis 1955...* i. m.

⁵⁶ Sybille Gerstengarbe – Horst Hennig (szerk.): *Opposition, Widerstand und Verfolgung an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1945–1961. Eine Dokumentation*. Leipzig, 2009.

⁵⁷ Hechler – Pasternack: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image...* i. m. 215–216.

⁵⁸ Blecher: *Studenten in Gewissensnot...* i. m. 100. Wolfgang Natonek a keletnémet hallgatói ellenállás egyik legismertebb alakja. A lipcsei hallgatói tanács elnökeként került szembe az SED és az FDJ egyre fokozódó befolyásával. Mivel posztjáról nem tudták elmozdítani, 1948-ban a szovjet megszállók letartóztatták, és kémkedés vádjával 25 év kényszermunkára ítélték. 1956-os szabadulása után az NSZK-ban telepedett le.

nak 1989-es habilitációs dolgozata kapcsán élénk szakmai-közéleti vita alakult ki az egykori keletnémet kutatók 1990 előtti tudományos munkásságának rendszerstabilizáló szerepéről és utólagos értékelésének lehetőségeiről. Miközben a konkrét esettel kapcsolatban elítélő és támogató reakciók egyaránt születtek, a hozzászólók többsége egyetértett a kérdést felvető Kowalczuk azon megállapításával, miszerint az elmúlt húsz évben az egykori keletnémet egyetemek és főiskolák szinte semmit sem tettek 1945 utáni múltjuk feldolgozása érdekében. Az intézmények részéről egész egyszerűen hiányzik a múltfeltárás szándéka – jelentette ki –, egyrészt a nagyfokú személyi kontinuitás miatt, másrészt azért, mert a kellemetlen epizódok feltárásával nem akarják csorbítani a hírnevüket.⁵⁹ A Kowalczuk által megfogalmazott kritika korántsem volt új keletű. Hasonlóképp vélekedett Rainer Eckert is, aki már korábban is úgy nyilatkozott, hogy egyes egyetemeken nemcsak a múlttal való konfrontációhoz szükséges párbeszéd hiányzik, hanem ennek igénye is: a pozícióikat megőrző egykori keletnémet professzorok nem mutatnak hajlandóságot az önreflexióra, a hallgatók általában nem látják értelmét, hogy egyetemük történetével foglalkozzanak, az újonnan kinevezett nyugatnémet oktatók pedig inkább távol tartják magukat a kellemetlen témáktól. Eckert úgy vélte, ezen a helyzeten egyes egyetemek példaszerű aktivitása sem változtat, főként, hogy az eredmények, a felsorolható pozitív példák többsége elsősorban egyes kutatók (s nem általában az egyetemek) elkötelezettségének, valamint az egykori szemtanúk aktivitásának köszönhető.⁶⁰

Az időről időre felbukkanó bírálólat jogosságának megállapítására 2012-ben Daniel Hechler és Peer Pasternack nagyszabású kutatásban vizsgálta az egykori keletnémet egyetemek 1990 utáni intézménytörténeti és emlékezetpolitikai gyakorlatát. A szerzők megállapították, hogy inaktivitásról vagy általános érdektelenségről nem lehet beszélni. A keletnémet felsőoktatási intézmények története meglehetősen kutatott (a hallgatói ellenállás témakörében a potsdami egyetemen kívül minden nagyobb intézmény jelentetett meg valamilyen önálló publikációt), de ennek eredményei az intézményen belül és annak külső kommunikációjában is következetlenül jelennek meg. Az egyetem mint modernkori intézmény ugyanis saját múltjának értelmezésekor – a történészek által számon kért, időtlen tudományos ethosszal szemben – elsősorban nem (történet-)tudományi, hanem reprezentációs szempontokat követ.⁶¹ Lényegében azonban a szerzők is egyetértettek a kritikusokkal abban, hogy a következetlenség hozzájárul ahhoz, hogy kevés egyetemen alakultak ki a keletnémet múltira vonatkozó, ritualizált emlékezeti gyakorlatok és a kutatási eredmények az oktatási tartalmakban is ritkán jelennek meg. Az egyetemi ellenállás kutatásának intenzitása például komoly kontrasztban áll azzal, hogy a témakör az NDK-val kapcsolatos előadások és szemináriumok között elenyésző arányban van jelen. Ennek okairól a szerzőpáros is csak találgat: a

⁵⁹ Ilko-Sascha Kowalczuk: Die Hochschulen und die Revolution 1989/90. Ein Tagungsbeitrag und seine Folgen. In: Schröder – Staadt (szerk.): *Unter Hammer und Zirkel...* i. m. 365–408.; Hechler – Pasternack: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image...* i. m. 27–29.

⁶⁰ Rainer Eckert: Plädoyer für eine verstärkte Erforschung von Opposition und Widerstand an den ostdeutschen Universitäten nach dem Ende der zweiten deutschen Diktatur. In: Hoßfeld – Kaiser – Mestrup (szerk.): *Hochschule im Sozialismus...* i. m. Band 2., 2166–2169.; Rainer Eckert: Politische Repression, Opposition und Widerstand an ostdeutschen Universitäten unter der kommunistischen Diktatur. Erfolge und Defizite ihrer Erforschung und Darstellung. In: Kaiser – Mestrup (szerk.): *Politische Verfolgung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1945 bis 1989.* i. m. 63–85.

⁶¹ Hechler – Pasternack: *Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image...* i. m. 441–445., 450–451.

témakör alulreprezentáltságát a tudományos kutatások egyetemi oktatásban való késleltett megjelenésével, tantervi okokkal, illetve az oktatói érdeklődés – gyakran személyes érintettségből fakadó – hiányával magyarázzák.⁶² Holott – vélik a szerzők – az egyetemtörténeti tartalmak jelentősen árnyalhatnák a hallgatók hiányos ismereteiken, nosztalgikus családi történeteken és médiaábrázolásokon alapuló NDK-képét.⁶³ A diktatórikus hatalom együttműködésre kényszerítő próbálkozásaival szembeni ellenállás, a civil kurázi egyetemi példái pedig alkalmasak lennének arra – teszi hozzá Eckert –, hogy megerősítsék a NDK hétköznapjairól közvetlen tapasztalatokkal nem rendelkező diákok demokráciatudatát.⁶⁴

*

Az 1945 és 1961 közötti keletnémet egyetemi ellenállással kapcsolatban 1990 óta rendkívül intenzív publikációs tevékenység figyelhető meg. A témakör a felsőoktatás-történet és az ellenállás kutatásának is az egyik legjobban feldolgozott területe. Az 1990 után kibontakozó ellenállás-kutatás azonban nemcsak az NDK-kutatások tematikus bővítését jelentette. A témakörben aktív történészek élénk elméleti és módszertani vitákat folytattak a modern diktatúrákban jelentkező rendszerellenes magatartásformák értelmezéséről és leírásának lehetőségeiről is. Az egyetemi ellenállás témakörében publikálókra persze nem minden esetben jellemző az elméleti megközelítés igénye, de ma már aligha születhet tudományos igényű munka, melynek szerzője ne határozná meg, pontosan mit is ért *ellenállás* és *oppozíció* alatt.

Az egykori keletnémet egyetemek saját múltjuk e szeletéhez, az egyetemi ellenálláshoz fűződő viszonya ugyanakkor arra is rámutat, hogy egy témakör történeti feltárása nem pusztán mennyiségi kérdés: a történettudomány fokozott érdeklődése ehhez természetesen nagyban hozzájárul, de nem helyettesítheti a múltfeldolgozáshoz szükséges emlékezeti gyakorlatokat. E tekintetben az idő kulcskérdés: az oktatók között idővel egyre csökken azok száma, akik személyes érintettségük miatt tartják távol magukat az NDK történetétől, de ugyanígy csökken a még élő egykori szemtanúké, rehabilitálandó áldozatoké, méltatandó ellenállóké is. Ugyanakkor felnövekedett egy generáció – képviselői éppen most lesznek egyetemi hallgatók –, akik úgy alakítják majd az NDK-ról szóló jövőbeli diskurzust, hogy „készen kapták” a demokráciát és semmilyen személyes tapasztalattal vagy emlékkel nem rendelkeznek a második német diktatúráról.⁶⁵

⁶² Uo. 129-133.

⁶³ Uo. 73-75.

⁶⁴ Eckert: Politische Repression, Opposition und Widerstand an ostdeutschen Universitäten... i. m. 84-85.

⁶⁵ Hechler – Pasternack: Traditionsbildung, Forschung und Arbeit am Image... i. m. 75.

Párizstól Lisszabonig: az Európai Bizottság első ötven éve

Ha az európai integráció történetében csak egyetlen intézményt lehetne megnevezni, amely létével és működésével minden időszakban végletesen megosztotta és megosztja ma is a szakmai és szélesebb közvéleményt, akkor kétségtelenül az Európai Bizottság – röviden a Bizottság – a legnyilvánvalóbb jelölt erre a címre. Az Európai Unió végrehajtó testülete elődjével és változásaival együtt egyesek számára a még beteljesületlen remények, mások számára viszont a már nagyon is beteljesült rémálmok megtestesítője. Vannak, akik abban látják az európai együttműködés alapvető problémáját, hogy a Bizottság nem elég merész, hogy éljen az előtte álló lehetőségekkel,¹ míg az ellenkező véleményt osztók éppen az eredeti hivatalnoki küldetés politikaira váltását nehezményezik.²

A RÓMAI SZERZŐDÉS ÉS A POLITIKAI INTEGRÁCIÓ

A gazdasági integráció első lépéseként létrejött Európai Szén- és Acélközösség működésének első éveit többnyire pozitívként értékelték a kor politikai szereplői. A vérszemet kapott föderalisták számára azonban az európai politikai események rövidesen bebizonyították, hogy hosszú még az út az álmaik esetleges megvalósulásáig, amint azt jelezte az Európai Védelmi Közösség 1954-es kudarca.

A megtorpanás láttán a szorosabb európai együttműködésben érdekelt országok visszatértek a sikeresebbnek ítélt gazdasági integráció bővítéséhez. Nem tettek ugyan le arról, hogy hosszabb távon a politikai integráció a cél – ezt maga Robert Schuman is minden kétséget kizáróvá tette³ –, a rövid távú és gyakorlati politikában azonban a megvalósítható cél a gazdasági együttműködés szélesítése maradt.

Így került sor 1957-ben a Római Szerződés aláírására, amely valóban áttörésnek bizonyult az európai szintű gazdasági együttműködés területén. Az EURATOM mellett létrejövő Európai Gazdasági Közösség (EGK) nem csak új területekre terjesztette ki az Európai Szén- és Acélközösség működése során szerzett tapasztalatokat, de egyben új intézményrendszert is kialakított európai szinten. Azt az intézményrendszert, amely az 1967-ben egyesült három intézményrendszer – az EURATOM, az ESZAK és az EGK – közös elődjévé válik, és létrehozta az Európai Közösséget, hogy aztán jogfolytonosan ugyanez az intézményrendszer alakuljon át az Európai Unió intézményrendszerévé 1993-tól.

¹ Altiero Spinelli: *The Eurocrats: Conflict and crisis in the European Community*. John Hopkins University Press, Baltimore, 1966.

² Keith Middlemas: *Orchestrating Europe. The informal politics of European Union 1973-1995*. Fontana Press, London. 1995. 214.

³ Robert Schuman: *For Europe*. Fondation Robert Schuman, Paris, 2010. 93.

Az EGK új intézményrendszerében egyértelműen fel lehet ismerni az előd és mintaadó, az Európai Szén- és Acélközösség intézményeit. Akárcsak ott, az új integrációs szervezetben is létezik bíróság, ahová a vitás esetekben fordulni lehet. Létrejött a parlamenti közgyűlés, amely a kezdetekben szintén a tagállamok törvényhozásainak delegációiból állt. Az EGK-ban is megalakul a tagállamok kormányainak képviselőit tömörítő Tanács, és ugyancsak létrehozzák az európai szintű végrehajtó szervet, amelyet ezúttal nem Főhatóságnak, hanem Bizottságnak neveznek.

Ezen hasonlóságok mellett figyelemre méltó elmozdulások is történtek az intézmények egymás közötti viszonyainak, illetve maguknak az intézményeknek a saját státuszaikkal kapcsolatos szabályozásban. Míg az Európai Szén- és Acélközösségnél nagyon erősen lehe-
tett érezni a szupranacionális logika uralmát, addig ez az EGK-nál már sokkal kiegyenlítet-
tebb a tagállamok nemzeti érdekeinek képviselésével. Ennek fényében különösen érdekessé
válnak azok a változások, amelyek a Bizottság státuszában, hatásköreiben és más közösségi
intézményekhez való viszonyában álltak be a Római Szerződés következtében.

AZ EURÓPAI GAZDASÁGI KÖZÖSSÉG BIZOTTSÁGÁNAK SZÜLETÉSE

A Bizottság – a Főhatósághoz hasonlóan – a végrehajtás szerveként jött létre az Európai Gazdasági Közösség intézményrendszerében. Első pillantásra a különböző elnevezés ellené-
re is mintha azonos intézményről lenne szó. Mind a két testület esetében a rá vonatkozó
joganyag hangsúlyozza az intézmény, valamint tagjainak függetlenségét és szupranacionális
jellegét.

Ahogy a Főhatóság, úgy a Bizottság tagjainak is működésük során elsődlegesen a kö-
zösségi érdeket kell szemük előtt tartaniuk. Nem rendelhetők alá az őket küldő tagállamok
szempontjainak, nem utasíthatók és nem is fogadhatnak el utasítást a tagállamoktól. A ha-
sonlóan szabályozott összeférhetetlenség a más szervekkel szembeni függetlenséget volt
hivatott biztosítani a tisztviselők számára.

A Főhatósághoz képest azonban a Bizottság három fontos ponton is gyengébb pozíciót
kapott. Talán csak jelképes változásnak tűnik, de az intézmények egymás közötti viszonyai-
nak jellegéről sokat elárul, hogy a Főhatóságtól eltérően alakul a Római Szerződés szerint a
Bizottság elnökének megválasztási folyamata. Az előbbinél a testület tagjai választották a
Főhatóság elnökét, akinek mandátuma így a tagállamoktól független legitimáción alapul. A
Bizottság elnökét viszont az új szabályozás szerint a tagállamok konszenzussal jelölik és
választják meg. Ezzel a változással a Bizottság működésének egy fontos befolyásolási lehe-
tősége került a tagállamok kezébe.

Apró, ám fontos eltérés látható a hatásköri szabályozásban is. Míg a Párizsi Szerződés a
Főhatóságot mint szupranacionális testületet döntéshozatali hatáskörökkel is felruházta,
addig a Római Szerződés ezeket a hatásköröket már a Tanácshoz utalta. Az Európai Gazda-
sági Közösség – a későbbi Európai Közösség, majd Európai Unió – Bizottsága a szerződés
értelmében döntéshozatali jogokat nem, csak javaslattevési és végrehajtási hatásköröket
birtokolt. Önmagában ez sem kevés, a Bizottság így is az egyik legfontosabb közösségi in-
tézményként jelenik meg. Fontos különbség azonban, hogy most már egymaga nem lehet az
egész döntéshozatali folyamat ura, hanem együtt kell működnie egy másik intézménnyel.
Nevezetesen a tagállami érdekeket megjelenítő Tanáccsal, amely a döntéshozatali jogokat
gyakorolja.

Végül a Főhatóság tagjaihoz képest ugyancsak változás, hogy a Bizottság tagjai már nem hat, hanem négy évre kapnak mandátumot a hivatalviselésre. A hatéves mandátum az őket küldő tagállamok belpolitikai viszonyaitól nagyobb függetlenséget biztosított a Főhatóság tagjai számára. A hagyományosan négy- vagy ötéves ciklusokra osztott belpolitikához képest a kormányokon átívelő hatéves hivatalviselési időszak erős pozíciót adott, míg a jobbára a kormányzati ciklusokhoz igazodó négyéves mandátum a tagállamok nagyobb rálátását tette lehetővé a Bizottságon belül.

Mindez természetesen nem jelentette a Bizottság, vagy akár a biztosok függetlenségének sérelmét. A jogszabályok mind a Párizsi, mind pedig a Római Szerződésben ugyanúgy garantálják azt, hogy a Bizottság mint testület és a biztosok mint egyének tagállami vagy más érdekektől függetlenül, a saját meggyőződésüknek engedelmessé, a közösségi érdekek alávetve járjanak el. Politikailag azonban ez a három módosítás mégis azt eredményezte, hogy a Főhatósághoz képest a Bizottság gyengébb pozícióba került a tagállamokhoz képest.

Jól érzékelhető tehát az intézményépítés logikájában jelentkező különbség. Az Európai Szén- és Acélközösség intézményrendszerét szupranacionális technokrata logikára építették, ahol a tagállamok hatáskör-átruházását és befolyásukról való lemondását megkönnyítette az, hogy – az integráció kezdeti időszakának lelkesedése mellett – úgy gondolták, az együttműködés kellően technikai lesz ahhoz, hogy a politikai logika ne szükségszerűen jelenjen meg. Az Európai Gazdasági Közösség esetében már nem estek ilyen illúzióba a tagállamok. Meghagyták ugyan az alapvetően neofunkcionalista-technokrata logikát, azonban most már bizonyos stratégiai ellenőrzési pontokon – a Bizottság elnökének kiválasztása, döntéshozatali hatáskörök – biztosították a saját döntő befolyásukat is.

AZ INTEGRÁCIÓ MOTORJA?

Az új hatásköri szabályozás és a létrejött Bizottság tagjainak ambíciói között feszülő ellentét már az EKG működésének kezdeti szakaszában felszínre hozta a végrehajtó testület politikai státuszáról szóló vitát. Jogi szempontból nem volt kétséges a Bizottság helyzete, hiszen a javaslatlételi és végrehajtási jogok kulcsfontosságú szerepet rendeltek a testületnek úgy, hogy a tagállamok a Tanács által fenntartották a döntéshozatali jogokat saját maguknak.

Az ilyen jellegű adminisztratív szerepkörnél azonban erősebb szerepvállalást is megala-
poztak a Római Szerződésnek azon általánosabb megfogalmazásai, amelyek a Bizottságnak az integrációs folyamat lendületben tartását, vagy éppen a testület tagjai számára a közösségi érdek képviselését és előmozdítását határozták meg feladatként. Ez a felhatalmazás különösen erős csábítást jelentett a politikai szerepvállalásra abban az esetben, ha személyes törekvésekkel is egybeestek.

Márpedig az EKG első, Walter Hallstein által vezetett Bizottsága ebből a szempontból a Főhatóságnál sokkal markánsabb szerepre vállalkozott. Walter Hallstein már az 1958. március 19-én, az EKG parlamenti közgyűlésének alakuló ülésén elmondott beszédében világossá tette, hogy a Bizottságot jóval többre szánja a bármilyen erős titkársági szerep betöltésénél. Megfogalmazása szerint a feladat nem kisebb, mint az „emberiség átformalása”. Ennek elérése érdekében a Bizottság szerepvállalása sem értelmezhető csupán a szerződés szoro-

san értelmezett rendelkezéseiből, hanem a Bizottság küldetése „az örökké változó valóság-hoz történő gyakorlatias alkalmazkodás”.⁴

Ezt a széles értelemezett felhatalmazást alapozta meg politikailag a Bizottság személyi összetétele is. Ellentétben a Főhatósággal, most már a tagok között jóval több aktív politikai háttérrel rendelkező szereplő is található. Igaz volt ez az erősebb politikai ihletettség a Bizottság első tíz éve meghatározó elnökének, Walter Hallsteinnek a feladatvállalására. Ő maga ugyan korábban politikai szerepet nem, csupán magas közigazgatási pozíciókat töltött be – többek között neki köszönhető a második világháború utáni nyugatnémet diplomácia életre hívása –, ez azonban önmagában olyan erős politikai befolyást is eredményezett, hogy az alakuló európai intézményrendszer politikai profiljának alakításában alapvető szerepet játszhatott. Egy erős pozíciójú elnök pedig önmagában is hatalmi tényezővé tudta tenni a végrehajtó testületet.

Különösen annak köszönhetően, hogy az aktív politikai háttér mellett nagyon erős, az európai integráció jövőjére vonatkozó közös világvélemény is összekötötte az első Bizottság tagjait. Ennek a jövőképek alapvető eleme volt az Európa föderatív jövőjébe vetett hit. A Bizottság többségének meggyőződése volt, hogy a testület feladata nem csak a gazdasági integráció első szakaszának gyakorlati és jogi segítése, hanem az is, hogy alapvető hajtóerő legyen a végső célnak gondolt európai föderáció megalkotásában.

A Bizottság történetének első tíz éve ennek az ambíciónak a bővületében telt. Az első és második Hallstein-bizottságok, egészen az 1967-es új, Jean Rey által vezetett Bizottság megalakulásáig, nyíltan képviselték az Európai Egyesült Államok eszméjét. Hallstein elképzelései szerint az EGK Bizottsága valójában embrionális európai kormány, amelynek minél hamarabb meg kell kapnia a kormányokat hagyományosan megillető státuszt és hatásköröket. Az elképzelés szerint az eredetileg 1966. január 1-jén hatályba lépő úgynevezett egyesítési szerződés, amely összevonta a három önállóan létező – ESZAK, EGK, EURATOM – integrációs intézményrendszert, lett volna az első lépés az így létrejövő egységes európai végrehajtó hatalom kiépítéséhez vezető úton.

Hallstein ehhez a törekvéséhez a Római Szerződés közös piaci menetrendjét, illetve a közös mezőgazdasági politikát akarta felhasználni legitimációs alapként. Ennek keretében kezdeményezte, hogy az intézményrendszerek egyesítésével egy időben térjenek át a konszenzusos döntéshozatalról a többségi döntéshozatalra, valamint a közös mezőgazdasági politika – mint akkori legjelentősebb közösségi szakpolitika – területén a Bizottság hatáskörének jelentős növelésére.

Az eredetileg is létező politikai nézetkülönbség azonban hamarosan nyílt konfliktussá fajult, előidézve ezzel az európai integráció történetének első látványos intézményi válságát. Franciaország ugyanis elnökségi hat hónapjának letöltése után, érzékeltetendő a Bizottság ambíciózus elképzeléseivel szembeni határozott ellenérzéseit, bojkottálni kezdte a Tanács üléseit. Ezt az 1965 júliusától 1966 januárjáig tartó bénultsági időszakot nevezi a szakirodalom az „üres székek politikájának”, amikor a francia bojkott gyakorlatilag megállította a közösségi intézmények működését.

A megoldás végül a luxemburgi kompromisszum elnevezésű megállapodás lett, ahol a Bizottságnak le kellett mondania nagyratörő terveiről, és meghosszabbították a konszenzu-

⁴ Michel Dumoulin (szerk.): *The European Commission. History and Memories of an Institution*. 1. köt. Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2014. 57.

sos döntéshozatal létét is, amelynek monopolhelyzetét majd csak az 1986-os Egységes Okmány fogja megtörni.⁵

A BIZOTTSÁG EGY KORMÁNYKÖZI EURÓPÁBAN

Az európai integráció első nagy szakaszát lezáró konfliktus főszereplői rövidesen mindannyian távoztak a politika porondjáról. Először Walter Hallstein, akit közmegegyezéssel nem jelöltek két ciklus után újra a Bizottság elnökének, megfosztva őt ezzel attól a lehetőségtől, hogy az első egyesített Bizottság vezetője lehessen. A stafétát a nála sokkal óvatosabb és az európai integráció kevésbé radikális forgatókönyveit támogató Jean Rey vette át.

Nem sokkal tovább maradt azonban hivatalban Hallstein nagy politikai ellenfele, Charles de Gaulle sem, aki 1969-ben egy elveszített népszavazás következtében lemondott köztársasági elnöki posztjáról és véglegesen távozott a francia – és az európai – politikai életből. Utódja, Georges Pompidou elődjénél sokkal rugalmasabban képviselte a hagyományos francia kormányközi logikát.

Miközben az „üres székek politikája” által okozott válság következtében némi csúszással, de az egyesítési szerződés 1967 júliusában hatályba lépett, a fentiek miatt az korántsem hozott olyan mértékű integrációs fordulatot, mint egyesek remélték. Sőt az 1969-es hágai csúcstalálkozó megrendezésével a tagállamok állam- és kormányfőinek rendszeressé váló találkozója egyre inkább kormányközi irányba terelték az integrációs folyamat alakulását. A kormányközi logika erősödése pedig maga után vonta az amúgy is megcsappant önbizalmú Bizottság háttérbe szorulását. Jellege ebben az időszakban a hallsteini vezetéssel összehasonlítva sokkal kevésbé politikai, inkább közigazgatási-hivatalnoki jellegű lett. Noha sem az intézményi státusza, sem pedig a jogszabályi környezete nem változott, a testület felé a tagállamok részéről sugárzott elvárás politikailag sokkal kevésbé markáns, inkább kiszolgáló szerepet határozott meg a Rey-féle Bizottságnak.

Míg a hatvanas évek második felének integrációs válsága a tagállamok egy része számára azt a tanulságot hordozta, hogy a neofunkcionalista integráció bukása a kormányközi integráció eljövételét jelenti, mások szerint az intézmények polgárközeliségének hiánya okozza a problémát.⁶ Ezt a hiányt sokan az Európai Parlamentnek valódi képviseleti intézménnyé tételével kívánták elérni. A folyamat eredményeként a hetvenes évek elején – 1970-ben és 1975-ben – a testület komoly hatásköröket kap a közösségi költségvetés elfogadásában, az évtized végére pedig közvetlenül választott képviseleti szervvé válik.

Ezzel a folyamattal párhuzamosan jelentek meg azok az immáron hivatalos elképzelések is, amelyek az integrációs válságból kivezető utat a közösség parlamentáris demokráciává alakításában látták. Ennek pedig fontos elemeként jelent meg a „kormányserű”, az Európai Parlamentnek felelős Bizottság képe.

⁵ Arató Krisztina – Koller Boglárka: *Európa utazása. Integrációtörténet*. Gondolat, Budapest, 2015. 136.

⁶ David Marquand: *Parliament for Europe*. Jonathan Cape, London, 1979. 115.

JAVASLATOK A BIZOTTSÁG REFORMJÁRA

Az európai állam- és kormányfők az első, 1973-as bővítés után már úgy érezték, hogy a megnagyobbodott közösség csak intézményi és szakpolitikai reformok végrehajtása után tud hatékonyan működni a jövőben. Ezért kérték fel 1974 decemberében, a párizsi csúcstalálkózón Leo Tindemans belga kormányfőt, hogy egy éven belül készítsen jelentést a lehetséges intézményi reformokról. Az elkészült Tindemans-jelentés alapvetően föderalista koncepció mentén gondolta át az intézményi szerkezetet.

Javaslatára szerint a Bizottság elnökét a jövőben is az Európai Tanács nevezné ki, ám kinevezésekor meg kellene jelennie az Európai Parlament előtt, s személyét a parlamentnek is meg kellene erősíteni szavazással. További újdonság lenne, hogy a Bizottság tagjainak megválasztásánál annak elnöke sokkal nagyobb hatáskört kapna, amennyiben őket az elnök nevezné ki, a tagállamokkal folytatott konzultációt követően.⁷

1979, az első közvetlen európai parlamenti választások éve két további, az intézményi átalakulás szempontjából fontos reformjavaslatot is hozott. Mindennél jellemzőbb a Bizottság megítélésének romlására, hogy mind a két jelentés abból indult ki, hogy a továbbiakban már tarthatatlan a Bizottság pozícióinak gyengülése, amely így már az integráció további menetét veszélyezteti.

Az ebben az évben készült Spierenburg-jelentés kifejezetten a Bizottság számára készült.⁸ A jelentés javaslatainak középpontjában a bizottsági munka hatékonyságának növelése áll. Ennek jegyében szélesítené az elnök hatásköreit, csökkentené a Bizottságon belüli adminisztratív egységek számát és itt jelenik meg először a biztosok számának csökkentése is, hatékonyságot javító javaslatként.

Hasonló javaslatokat fogalmazott meg az ugyancsak ebben az évben készült, a közösségi intézmények általános reformjával foglalkozó úgynevezett Három Bölcs jelentése.⁹ Megerősítik a hatékonyság növelésének fontosságát, az adminisztratív egységek számának, valamint a biztosok számának csökkentését.

Az immáron közvetlenül választott Európai Parlament politikai ambíciói aztán rövidesen megágyaztak az európai parlamentáris demokrácia elképzeléseinek is, ahol a Bizottság a parlamentnek felelős európai kormány szerepét töltené be. Az Altiero Spinelli kezdeményezésére 1984-ben elfogadott Európai Unióról szóló szerződéstervezet már olyan kapcsolatot vázolt fel, ahol a Bizottság elnökének és tagjainak kinevezését az Európai Parlament a Bizottság programjáról szóló vitát követően szavazással hagyja jóvá, valamint bevezetné a Bizottsággal szemben a bizalmatlansági szavazás intézményét is.¹⁰

Míg a hetvenes és nyolcvanas évek az európai intézményrendszer reformjára vonatkozó elképzelések, az azt követő két évtized a tervek megvalósításának időszaka. Az 1983-tól

⁷ Leo Tindemans: European Union. Report by Mr Leo Tindemans, Prime Minister of Belgium to the European Council. *Bulletin of the European Communities*, Supplement 1. 1976. 31.

⁸ Dirk Spierenburg: *Proposal for Reform of the Commission of the European Communities and its Services*. Report made at the request of the Commission by an Independent Review Body under the chairmanship of Mr Dirk Spierenburg. Brussels, 24 September 1979.

⁹ *Report on European Institutions. Presented by the Committee of Three to the European Council*. (Three Wise Men's Report) Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, October 1979.

¹⁰ European Parliament: *Draft Treaty establishing the European Union*. Directorate-General for Information and Public Relations, Luxembourg, February 1984.

egyre inkább erőre kapó integráció komoly hajtómotorjává válik az 1985-ben hivatalba lépő, Jacques Delors által vezetett Bizottság. Az Európai Egységes Okmány, majd a belső piaci program, a szociális Európa elképzelése, az Európai Unió létrejötte, valamint a közép- és kelet-európai demokratikus átmenetek és a bővítés újabb hullámai: mindezek az események olyan átalakulást eredményeztek az európai belpolitikában, amely értelemszerűen nem hagyta érintetlenül a Bizottság szerepét és karakterét sem.

A BIZOTTSÁG AZ ÁTALAKULÓ EURÓPÁBAN

Jacques Delors 1985-ös hivatalba lépése egyértelműen azt jelentette, hogy két évtized után ismét komoly fajsúlyú politikus áll a Bizottság élén. Olyan ember, aki maga mögött tudhatta az egyik nagy alapító tagállam támogatását, és bizottsági elnöki periódusát megelőzően szocialista politikusként is jelentős szerepet játszott a francia belpolitikában európai parlamenti képviselőként, majd pedig pénzügyminiszterként.

A két Delors-bizottság az 1985–1995 közötti évtizedben valóban alapjaiban változtatta meg az európai integráció intézményrendszerét és annak kereteit. Európai Közösségből Európai Unió lett, az úgynevezett északi bővítéssel újabb tagállamok csatlakoztak a közösséghez, újabb szakpolitikák kerültek európai szintre és megkezdődött a keleti bővítés előkészítése. Ez a rövid felsorolás is jól mutatja, hogy az európai integráció olyan jelentős átalakuláson ment át ebben az időszakban, amely szükségszerűen maga után kellett, hogy vonja az intézményrendszer megváltozását is.

Az 1987-ben hatályba lépett Európai Egységes Okmány tette meg az első lépést ebben a folyamatban. A dokumentum 1992. december 31-ei határidővel tűzte ki célul az egységes belső piaci program megvalósítását. Ennek elérése érdekében hozott bizonyos intézményi változtatásokat, melyek közül a legfontosabb egy új döntéshozatali eljárás – az együttműködési eljárás – kodifikálása, valamint az a tény, hogy a Tanács most már ténylegesen is áttért bizonyos kérdésekben a minősített többségi döntéshozatalra.

A Bizottság intézményi helyzetét kismértékben érintették csak az Egységes Okmány által bevezetett módosítások. Az egységes piaci program és a közösségi szintre került új szakpolitikák azonban jelentősen növelték a végrehajtó testület súlyát, hiszen egyre több szakpolitikai területen játszott a mindennapi működtetésben egyre intenzívebb közvetítő, illetve irányító szerepet. Komolyan nyomott a latba a Bizottság súlyának megítélésénél Jacques Delors személyes politikai befolyása és vezető szerepe.

Az általa vezetett Bizottság az egységes piaci program megvalósításával olyan kezdeményező szerepet szerzett magának, amelyet a későbbiekben sem engedett ki a kezéből. Alig száradt meg a tinta az Egységes Okmányon, máris megkezdődtek a Maastrichti Szerződés előkészületei, amelyet aztán az Amszterdami és a Nizzai Szerződések követtek, már a Delors utáni időszakban.

Ezek a szerződések és szerződésmódosítások mind ugyanazt a célt szolgálták: alkalmasá tenni az integrációs intézményrendszert a bővítés és a mélyítés sokszor egymásnak ellentmondó feladatainak ellátására. Miközben az egymást követő dokumentumok nem bővítették jelentősen a Bizottság hatásköreit, az újonnan felmerülő ügyek kezdeményezésével és intézésével a Bizottság egyre nagyobb politikai súlyt vívott ki magának.

Az egységes piaci program – mint a mélyítés legfontosabb ügye – volt az első nagyobb vállalkozás hosszú idő óta, amelynek a Bizottság főszereplőjévé vált. Adminisztratív kapaci-

tásait jól kihasználva újabb területek meghódítására, fokozatosan vált a bővítés – különösen az úgynevezett keleti bővítés – meghatározó szereplőjévé.

A növekvő súly és az erősödő politikai szerepvállalás egyre nyilvánvalóbbá tette a testület legitimitációs problémáit is. Ha szabadulni akartak azoktól a vádaktól, miszerint a Bizottság arctalan bürokratai egyre nagyobb hatalmat vindikálnak maguknak a tagállamok demokratikusan választott parlamentjeivel és kormányaival szemben, akkor a testület demokratikus legitimitációjának szélesítésében kellett gondolkodni.

A Maastrichti Szerződés nem csak létrehozta az Európai Közösség helyett az Európai Uniót, hanem kialakította annak új, pilléres szerkezetét, amelyet majd a 2007-ben aláírt Lisszaboni Szerződés szüntet meg. Az intézményi reformok keretében átalakította azok egymáshoz való viszonyát, amely különösen a Bizottságnak az Európai Parlamenthez való viszonyában jelentett változást.

A szerződés megteremtette a Bizottság parlament felé viselt politikai felelősségének alapelemét azzal, hogy a Bizottság létrejöttét az Európai Parlament jóváhagyásához kötötte, továbbá megerősítette a Római Szerződés óta már létező bizalmatlansági indítvány intézményét is. Ugyancsak ekkortól – azaz az 1994-es európai parlamenti választás után megalakuló Bizottságtól – vált kötelezővé az Európai Parlament előtti biztosjelölti meghallgatás is.

További elemként azzal is erősítette a Bizottság és a parlament együttműködését, hogy az előbbi mandátumát a parlamenti ciklushoz igazította. Négyről öt évre emelte a Bizottság tagjainak hivatalviselését, és az új testület az európai parlamenti választásokat követően, már az új Európai Parlament támogatásával kezdi meg működését.

Az 1997-ben aláírt Amszterdami Szerződés nem elsősorban a Bizottság státuszában, mint inkább hatásköreiben hozott előrelépést. Azzal, hogy a szerződés egy sor szakpolitikát közösségi szintre emelt, a Bizottságnak a döntéshozatali hatáskörök érintetlenül hagyása mellett is jelentős mértékben nőtt a szerepe.

A növekvő szakpolitikai teher egyre inkább előtérbe állította a bizottsági munka hatékonyságának kérdését. Az eredetileg hat tagállam részvételére megtervezett intézmények – különösen a Bizottság – létszámának radikális emelkedése azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy működésképtelenné válik a testület. Éppen ezért a 2001-ben aláírt Nizzai Szerződés előírta, hogy amennyiben a tagállamok száma eléri a 27-et, a Bizottság tagjainak száma ezt nem lépheti túl. A 2007-es Lisszaboni Szerződés tovább csökkentette a bizottsági létszámot azzal, hogy a tagállamok kétharmada jelölhet biztost, és a tagállamok között rotációs rendszerrel kell biztosítani a biztosi delegálás jogát. Jól mutatja a reformok határait, hogy a rendelkezésnek 2014-ben kellett volna életbe lépnie, az Írországnak adott engedmény miatt azonban ez nem történt meg, így a Bizottság ma is a tagállamok számával megegyező taggal bír.

Fontos változás történt ugyanakkor a Nizzai Szerződés hatályba lépésével a Bizottság elnökének kiválasztási folyamatában is. Az addigi konszenzuson alapuló eljárással szemben innentől kezdve a tagállamok minősített többséggel jelölik a Bizottság elnökét.

Ugyancsak a Nizzai Szerződésben kapja meg a Bizottság elnöke azt a hatáskört, hogy az intézmény belső rendjét és szerkezetét saját hatáskörben döntve, szabadon állapítsa meg. Ennek keretében nem csak a belső szervezeti egységek, a főigazgatóságok tagolásáról dönthet önállóan, de immáron az ő hatásköre lesz e Bizottság tagjai közötti feladatmegosztás és a területek szétoztása is.

Miközben a jogszabályi környezet változása az elmúlt hat évtizedben nem módosította radikálisan a Bizottság karakterét az európai intézményrendszerben, a Maastrichti és a Niz-

zai Szerződések fontos pontokon változtatták meg a Bizottság intézményi státuszát. Az Európai Parlament fokozott bevonása a Bizottság megalakításának folyamatába önmagában komoly politikai szerepvállalás felé terelő tényező.

Azzal, hogy az Európai Parlament a bizalmi szavazás révén érvényesíteni tudja a politikai felelősség alapelemeit a Bizottsággal szemben, egyben azt is jelentette, hogy a Bizottságnak is meg kell teremtenie a saját politikai hátterét – tulajdonképpen a hivatalba lépéséhez és a hivatalban maradásához szükséges többséget – a parlamentben. Mindez elkerülhetetlenül vezetett a Bizottság egyre politikaibb jellegű szerepvállalásához is.

A Nizzai Szerződés pedig – ugyanezt a folyamatot erősítve a másik irányból –, azzal, hogy konszenzuskényszer helyett a minősített többséget is elégségesnek definiálta a Bizottság létrejöttéhez, politikailag szintén nagyobb mozgásteret adott a Bizottságnak a Tanáccsal szemben. Ugyancsak fontos a Bizottság elnökének megerősödött vezető szerepe a saját testületén belül. A tény, hogy immáron saját hatáskörben dönthet a szervezeti felépítésről és a tárcák szétosztásáról, ezeken a területeken már a kormányfői szerephez és erőhöz teszi hasonlóvá az elnök szerepét. A Lisszaboni Szerződés újítása, miszerint az Európai Tanács az európai parlamenti választások eredményét is figyelembe veszi a Bizottság új elnökének kijelölésénél, immáron egy új, pártpolitikai elemet is megjelenít a Bizottság létrejöttének folyamatában.

Ezek a változások önmagukban is erősebb politikai szereplővé tették a Bizottságot. A parlamenttel folytatandó erősebb együttműködés, illetve a Tanáccsal szembeni viszonylag nagyobb függetlenség akkor is jelentős szerepváltozást eredményezett, ha önmagában a hatásköri szabályozás nem tette alapvetően különbözővé az ezredforduló Bizottságot az eredetitől.

A változások eredményeként a Bizottság tehát az eddigieknél fokozottabb mértékben vált az európai belpolitika részévé. Ez nemcsak azt jelentette, hogy alakítóként, de időnként elszenvedőjeként is részévé vált az eseményeknek. Az ezredfordulótól ugyanis a Bizottság és az Európai Parlament addigi jobbára technokrata viszonyrendszere rohamosan átpolitikálódott, tovább lökve a Bizottságot a fokozottabb politikai szerepvállalás felé vezető úton.

POLITIKAI VIHAROK

Az európai integráció történetének legnagyobb intézményi nyertese az Európai Parlament. Az eredetileg csupán konzultatív hatáskörökkel bíró testület az Egységes Okmánytól, de különösen a Maastrichti Szerződéstől egyre fontosabb ügydöntő hatásköröket is birtokolva válik megkerülhetetlen intézménnyé. Az előző folyamathoz némileg hasonlóképpen azt is láthatjuk, hogy az Európai Parlament a kilencvenes évektől egyre erősebb hatásköröket szerez a Bizottság demokratikus ellenőrzés alá helyezése terén is.

Az európai polgárság képviselőre való hivatkozás fontos és hatékony elemét képezte hatáskör-bővítési törekvéseinek. Valóban, 1979-től az Európai Parlament volt közösségi szinten az egyetlen közvetlenül választott intézmény, így joggal hivatkozhatott arra, hogy a tagállami kormányok képviselőiből álló Tanács, és a tagállamok által kinevezett tagokból álló Bizottsággal szemben az európai parlamenti képviselők jelenítik meg az európai választópolgárokat, képviselve a demokráciát.

Így érte el a Bizottság fölötti parlamenti ellenőrzés legfontosabb eszközeként azt, hogy a Bizottság elnökének a jelölés után be kell mutatkoznia az Európai Parlamentben, és a Bizottság tulajdonképpeni megalakítását csak azután kezdheti meg, hogy a képviselők jóváhagyják

programtervezetét. Ezt követően a parlament meghallgatja a biztos-jelölteket, majd az egész Bizottság hivatalba lépését is csak az teszi lehetővé, ha a meghallgatások után immáron az egész testület is bizalmat kap.

Legalább ennyire fontos eszköze a parlamentnek a bizalmatlansági indítvány. Ezt egyes biztosokkal szemben nem, csak a Bizottság elnökével szemben tudják előterjeszteni. Ugyanakkor a Bizottság elnökével szemben kinyilvánított bizalmatlanság magával vonja az egész Bizottság bukását. Ez az intézmény – noha egy eset kivételével inkább csak fenyegetést és nem tényleges veszélyt jelentett a Bizottságra nézve – a végrehajtó testület működése fölött gyakorolt parlamenti ellenőrzés legerősebb elemeként a demokratikus legitimitációt volt hivatott megjeleníteni.

Az Európai Parlament Bizottsággal szembeni pozíciója megerősödésének leglátványosabb jele az a bizalmatlansági indítvány volt, amely végül a Jacques Santer által vezetett Bizottság bukásához vezetett 1999-ben. A Santer-bizottságnak már az indulása is nehézkes volt. Az eredetileg a Bizottság elnökének szánt Jean-Luc Dehaene, volt belga miniszterelnök ellen John Major brit kormányfő vétót emelt annak túlságosan föderalista álláspontja miatt. Így esett a választás végül Jacques Santerre, akinek az Európai Parlament előtti helyzetét kezdettől fogva nehezítette, hogy mindenki a nagy előd, Jacques Delors teljesítményéhez mérte terveit.¹¹

Az amúgy is gyengébb pozícióban lévő Bizottság kezdetben kezdeményezően lépett fel egyrészt a munkanélküliség felszámolásában, majd pedig megalkotta az *Agenda 2000* című stratégiai dokumentumot. Ám minden erőfeszítése ellenére 1998-tól egyre nagyobb politikai vihar közepébe került. Az egyre élesedő korrupciós vádak kereszttüzében az Európai Parlament 1999 januárjában bizalmatlansági indítványt nyújtott be a Bizottság ellen.¹² Az indítvány végül nem kapta meg a szükséges többséget, azonban olyan mértékben fogyott el a levegő a Santer-bizottság körül, hogy a testület 1999 márciusában kollektívan benyújtotta lemondását.¹³

A Santer-bizottság bukása maguknak az európai parlamenti képviselőknek is meglepetést okozott. A váratlan siker egyben megsokszorozta a Bizottság fölött gyakorolható ellenőrzéssel kapcsolatos politikai ambícióikat is. A továbblépésre 2004-ben nyílt lehetőség, amikor az európai parlamenti választásokat követően José Manuel Barroso volt portugál kormányfőt jelölték a Bizottság elnökének. A szabályok értelmében ekkor már immáron nemcsak az elnököt, hanem a Bizottság tagjait is meghallgatta előzetesen a parlament, politikai esemény a meghallgatásokból azonban csak ekkortól, 2004-től lett. Rocco Buttiglione olasz, Ingrida Udre lett és Kovács László magyar biztos esetében javasolt az Európai Parlament cserét. Közülük a két előbbi jelölt úgy fejezte ki politikai jellegű volt.

Buttiglione esetében a meghallgatása során a homoszexuálisokra és az állítólagosan egyedülálló anyákra vonatkozó mondatai miatt vonta meg tőle a parlamenti baloldal a bizalmat,¹⁴ míg Udrénak a korrupciós vádakra adott válaszait találták nem meggyőzőnek.¹⁵

¹¹ Pierre Gerbet: *The Crisis of the Santer Commission*. 2016. 2.

https://www.cvce.eu/content/publication/2004/6/17/7380f95b-1fb2-484d-a262-d870a0d5d74d/publishable_en.pdf, letöltés: 2018. május 29.

¹² Horváth Zoltán: *Kézikönyv az Európai Unióról*. Magyar Országgyűlés, Budapest, 2007. 147.

¹³ Gerbet: *The Crisis of the Santer Commission*. i. m. 3.

¹⁴ Rocco Buttiglione nyilatkozata a *Heti Válaszban*. 2004. <http://www.magyarokurir.hu/hirek/rocco-buttiglione-nyilatkozata-heti-valaszban>, letöltés: 2018. május 30.

A parlament ellenállásának eredményeként az olasz és a lett kormány új biztost jelölt Franco Frattini és Andris Piebalgs személyében, míg Kovács László az eredetileg neki szánt energiaügyi portfólió helyett az adózást kapta meg. A 2004-es eset precedenssé vált. Mára az Európai Parlament Bizottsággal szemben felmutatott erejének jelképe, hogy minden Bizottság megalakulásánál érdemben is beleszólnak annak összetételébe azért, hogy a meghallgatásokat követően legalább egy biztosjelölt lecserélésére kényszerítik a tagállamokat, illetve a Bizottság elnökét.

A Bizottság és az Európai Parlament közötti viszony alakulása jól mutatja, hogy a parlament milyen nagyfokú kreativitással használja fel a szerződésekben szabályozott – sokszor csak formális – jogesetvényt arra, hogy azokkal politikai kapcsolatrendszer hozzon létre. A biztosjelöltek meghallgatása mára az egyik legfontosabb politikai eszközévé vált a parlamentnek, amely által a közösségi politikai folyamatokat is alapvetően befolyásolni tudja azzal, ha egy-egy tagállamot biztosjelöltjének visszahívására és egy új kijelölésére kényszerít.

Az ezredfordulóra tehát a Bizottság elkerülhetetlenül a politika által meghatározott dinamikájú térbe került az európai belpolitikában. Nem engedhette már meg magának a pusztán technokrata jelleg luxusát, hiszen összetételét, tevékenységét, sőt tevékenységének megítélését is most már alapvetően befolyásolták az európai politikai folyamatok.

AZ INTEGRÁCIÓ LELKIISMERETE

Valójában ez a folyamat nemcsak az Európai Parlamenttel fennálló kapcsolatrendszer alakulásában értelmezhető. A tagállamok a kilencvenes évektől kezdve terelték a Bizottságot abba az irányba, amely szintén az eddigieknél egyértelműbb politikai szerepvállalás felé mutatott.

Az integráció új lendületeként értelmezett Maastrichti Szerződés előkészületei és a kelet- és közép-európai demokratikus átmenetek egyidejűsége új szempontokat hozott az európai szintű együttműködésbe. A kilencvenes évek elején immáron nem csak az integráció újabb fázisának, a politikai uniónak a megteremtése került fel az európai belpolitika napirendjére, hanem ezzel együtt az újonnan megszületett demokráciák stabilitásának kérdése is.

Miközben az úgynevezett keleti bővítés iránti elkötelezettség sokak tartózkodását is felülírta, jól érezhető volt az Európai Unió politikusaiban azon félelem, hogy az új demokráciák – ismeretlenségükkel és instabilitásukkal – leronthatják a nyugati demokráciák, és így az egész politikai unió színvonalát. Jól érezhető ez az aggodalom az Európai Tanács 1993. júniusi koppenhágai ülésén megfogalmazott, a csatlakozni kívánó országokkal szemben állított politikai feltételekben, az úgynevezett koppenhágai kritériumokban.

Mindez, azzal együtt, hogy az Amszterdami Szerződés a 6. és 7. cikkek beiktatásával definiálta az európai együttműködés értékbeli alapjait, valamint meghatározta az azokat megsértő tagállamok elleni fellépést, a Bizottság nemzetállamokkal szembeni fellépésének újabb politikai lehetőségét nyitotta meg. Jellemző módon az első konkrét lépésekre itt is a keleti bővítés folyamata során került sor. A Bizottság által az Agenda 2000 című, 1997-ben elfogadott bővítési anyag óta évente publikált országjelentések nemcsak a gazdasági-fejlettségi,

¹⁵ Latvia names new EU commissioner. 2004. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3974629.stm>, letöltés: 2018. május 30.

hanem a demokrácia minőségével kapcsolatos mutatók révén intézményesen is olyan területre lépett, amely egészen addig hagyományosan tagállami kizárólagos hatáskörbe tartozott.¹⁶

EURÓPAI KORMÁNY?

Amint láthattuk, az Európai Bizottság létének első ötven évében jelentős utat járt be, és most már jó alappal érvelhetünk amellett, hogy az egykori titkárság az ezredfordulóra valóban az európai integráció egyik meghatározó politikai testületévé vált. Az átalakulás ugyanakkor nem egy csapásra zajlott le: politikai események, az integrációhoz fűződő tagállami érdekek mélyülése, de az európai intézmények egymás közötti viszonyainak változása is jelenthetett fordulópontot az események menetében. Mindezek eredményeként a Lisszaboni Szerződés elfogadásának idején már a jogszabályi és a politikai környezet is készen állt arra, hogy a Bizottság a jövőjét a sokkal erősebb politikai szerepvállalás mentén fogalmazza meg.

Felhasznált irodalom:

- Arató, Krisztina – Koller, Boglárka 2015: *Európa utazása: Integrációtörténet*; Budapest: Gondolat
- BBC 2004: Latvia names new EU commissioner; <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/3974629.stm>; utoljára letöltve: 2018. május 30.
- Buttiglione, Rocco 2004: Rocco Buttiglione nyilatkozata a Heti Válaszban; <http://www.magyarokurir.hu/hirek/rocco-buttiglione-nyilatkozata-heti-valaszban>; utoljára letöltve: 2018. május 30.
- Carrera, Sérgio – Guild, Elspeth – Hernanz, Nicholas 2013: Rule of law or rule of thumb?: A New Copenhagen Mechanism for the EU; *CEPS Policy Brief*, No. 303, https://www.ceps.eu/system/files/No%20303%20Copenhagen%20Mechanism%20for%20Fundamental%20Rights_o.pdf; utoljára letöltve: 2018. június 25.
- Dumoulin, Michel 2014 (ed.): *The European Commission: History and Memories of an Institution*; Vol.1., Luxembourg: Publications Office of the European Union
- Report on European Institutions. Presented by the Committee of Three to the European Council* (October 1979); Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities (Three Wise Men's Report)
- EUObserver 2006: Romania makes u-turn on European Commission candidate; <https://euobserver.com/political/22759>; utoljára letöltve: 2018. május 30.
- Európai Bizottság 2014: A Bizottság közleménye az Európai Parlamentnek és a Tanácsnak: A jogállamiság megerősítésére irányuló új uniós keret; https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:caa88841-a1e-11e3-86f9-01aa75ed71a1.0023.01/DOC_1&format=PDF; utoljára letöltve: 2018. június 26.
- European Parliament 1984: *Draft Treaty establishing the European Union*; Luxembourg: Directorate-General for Information and Public Relations, February
- Gerbet, Pierre 2016: *The Crisis of the Santer Commission*; https://www.cvce.eu/content/publication/2004/6/17/7380f95b-1fb2-484d-a262-d870a0d5d74d/publishable_en.pdf; utoljára letöltve: 2018. május 29.

¹⁶ Milada Anna Vachudova: *Europe Undivided. Democracy, Leverage, and Integration after Communism*. Oxford University Press, Oxford, 2005. 129.

- Gillingham, John 1991: *Coal, Steel and the Rebirth of Europe, 1945-1955: The Germans and French from Ruhr Conflict to Economic Community*; Cambridge: Cambridge University Press
- Haas, Ernst B.: *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces 1950-1957*; Stanford: Stanford University Press
- Horváth, Zoltán 2007: *Kézikönyv az Európai Unióról*; Budapest: Magyar Országgyűlés
- Marini, Adelina 2013: 4 countries want a political troika where there are problems with rule of law; <http://www.euinside.eu/en/analyses/germany-netherlands-finland-denmark-ask-for-a-political-troika>; utoljára letöltve: 2018. június 26.
- Marquand, David 1979: *Parliament for Europe*; London: Jonathan Cape
- Middlemas, Keith 1995: *Orchestrating Europe: The informal politics of European Union 1973-1995*, London: Fontana Press
- Monnet, Jean 2015: *Memoirs*; London: Third Millennium Publishing
- Origo 2010: Visszalépett a botrányba keveredett bolgár biztosjelölt; <http://www.origo.hu/nagyvilag/20100119-rumjana-zseleva-bolgar-eubiztosjelolt-elallt-a-jeloltsegtol.html>; utoljára letöltve: 2018. május 30.
- Schuman, Robert 1950: A Schuman-nyilatkozat; https://europa.eu/european-union/about-eu/symbols/europe-day/schuman-declaration_hu; utoljára letöltve: 2018. május 29.
- Schuman, Robert 2010: *For Europe*; Paris: Fondation Robert Schuman
- Spierenburg, Dirk 1979: *Proposal for Reform of the Commission of the European Communities and its Services*; Report made at the request of the Commission by an Independent Review Body under the chairmanship of Mr Dirk Spierenburg; Brussels, 24 September
- Spinelli, Altiero 1966: *The Eurocrats: Conflict and crisis in the European Community*; Baltimore: Johns Hopkins University Press
- Tindemans, Leo 1976: *European Union: Report by Mr Leo Tindemans, Prime Minister of Belgium to the European Council*; *Bulletin of the European Communities*; Supplement 1.
- Tuori, Kaarlo 2016: From Copenhagen to Venice; in.: Closa, Carlos – Kochenov, Dimitry (eds.): *Reinforcing Rule of Law Oversight in the European Union*; Cambridge: Cambridge University Press; pp. 225-247.
- Vachudova, Milada Anna 2005: *Europe Undivided: Democracy, Leverage, and Integration after Communism*; Oxford: Oxford University Press